This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

HX276
B5123
1901

I.49

на Сого

НАУЧНА БИБЛИОТЕКА № 2.

ПРѢДПОСТАВКИТѢ НА СОЦИАЛИЗМА И ЗАДАЧИТѢ НА СОЦИАЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ

ОТЪ
Ед. Бернщайнъ

Прѣв[illegible]
Д. Димитровъ

ВАРНА
Издание на Стефанъ Георгиевъ.
1901

Т.49

НАУЧНА БИБЛИОТЕКА № 2.

ПРѢДПОСТАВКИТѢ НА СОЦИАЛИЗМА И ЗАДАЧИТѢ НА СОЦИАЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ

ОТЪ

Ед. Бернщайнъ

Прѣв[illegible]

Д. Димитровъ

ВАРНА

Издание на **Стефанъ Георгиевъ.**

1901

Печатница „Взаимность“ — Варна.

ПРѢДГОВОРЪ.

Прѣдстоещето съчинение по сѫществo е прѣдназначено да обоснове ония възгледи, които авторътъ бѣше развилъ въ едно писмо до конгреса на нѣмската социална демокрация, който засѣдаваше въ Щутгартъ отъ 3 до 8 Октомври 1898.

Това писмо гласѣше:

„Възгледитѣ, които изказахъ въ серията „Проблеми на социализма“, напослѣдъкъ бидоха подложени на разискване въ социалистическитѣ вѣстници и събрания и бѣше изказано желание конгресътъ на нѣмската социална демокрация да се произнесе по тѣхъ. За случай, че това стане и конгресътъ поиска да удовлетвори изказаното желание, азъ съмъ принуденъ да дамъ слѣдното обяснение.

Вотътъ на едно събрание, колкото и високо да стои то, не може, разбира се, да ме отклони отъ моитѣ възгледи, които сѫ придобити чрѣзъ оцѣнка на социалнитѣ явления. Каквото съмъ писалъ въ „Neue Zeit“, е изразъ на моето убѣждение, отъ което азъ не намирамъ основания да отстѫпя въ никой сѫществень пунктъ.

Ала сѫщо така отъ само себе се разбира, че вотътъ на конгреса не ми е безразличенъ. Затова всѣкой ще разбере, че за мене прѣди всичко е важно да прѣдупрѣдя невѣрното прѣдаване на моитѣ мисли и невѣрнитѣ заключения, които биха могли да се направятъ отъ тѣхъ. Като нѣмамъ възможность да се явa самъ на конгреса, правя това съ писмо.

Нѣкои се изказаха, че практическо слѣдствие отъ моитѣ статии било отричане отъ завладяването на политическата власть чрѣзъ пролетариата, организуванъ политически и економически.

Това е съвсѣмъ произволно заключение, чиято вѣрность азъ отричамъ категорически.

IV.

Азъ се изказахъ противъ възгледа, че ние стоимъ прѣдъ една разруха на буржуазното общество, която скоро ще настжпи, и че социалната демокрация трѣбва да опрѣдѣля *своята тактика като се съобразява съ една такава прѣдстоеща велика социална катастрофа, респ. да подчинява тактиката си на надѣждата за такава катастрофа. Това азъ поддържамъ напълно*

Привърженицитѣ на тая теория за катастрофитѣ се опирать въ сжществено върху мислитѣ изказани въ „Комунистическия манифестъ". Въ всѣко отношение това е неоснователно.

Прогнозата, която „Комунистическиятъ манифестъ" дава за развитието на модерното общество, бѣше вѣрна дотолкова, доколкото посочваше общитѣ тенденции на това развитие. Ала тя грѣшѣше въ различни специални заключения, прѣди всичко въ оцѣнката на *врѣмето*, което бѣше нужно за това развитие. Фридрихъ Енгелсъ, единъ отъ авторитѣ на «Манифеста», призна това откровено въ прѣдговора къмъ «Класовитѣ борби въвъ Франция». Но като бѣше потрѣбно по-вече врѣме за икономическото развитие, отколкото е било прѣдположено отначало, то очевидно е, че това икономическо развитие е трѣбвало да приеме такива *форми* и да доведе до такива положения, които въ «Комунистическия манифестъ» не сж били и не сж могли да бждатъ прѣдвидени.

Изострянето на общественитѣ отношения не се извърши по тоя начинъ, както описваше „Манифестътъ".

Не само е безполезно, ами е и най-голѣма глупость да се скрива това. Броятъ на собственицитѣ (Besitzende) не е станалъ по-малъкъ, ами се е увеличилъ. Безмѣрното увеличение на общественото богатство не се придружава съ едно намаляване въ броя на магнатитѣ на капитала, ами съ едно увеличаване въ броя на капиталиститѣ отъ всѣкаква стжпень. Срѣднитѣ слоеве промѣнятъ своя характеръ, ала не изчезватъ отъ обществената стълба.

Концентрацията на производството не се извършва днесъ навсѣкждѣ съ еднаква сила и бързина Въ много клонове на производството тя оправдава всички прѣдсказвания на социалистическата критика; въ други клонове обаче тия прѣдсказвания и днесъ не сж се изпълнили. Много по-бавно се извършва процесътъ на концентрацията

въ *земледѣлието*. Индустриалната статистика показва едно безкрайно дѣление и разчленение на прѣдприятията (eine ausserordentlich adgestufte Gliederung); нито една категория отъ тия прѣдприятия не дава надѣжда, че ще изчезне. Значителнитѣ промѣни въ вжтрѣшната уредба на индустриалнитѣ прѣдприятия и тѣхнитѣ взаимни отношения не измѣнятъ нищо на тоя фактъ.

Въ областьта на политиката ние виждаме лека-полека да изчезватъ привилегиитѣ на капиталистическата буржуазия въвъ всички напрѣднали страни и да отстжпватъ мѣстото си на демократическитѣ наредби. Подъ влиянието на тия наредби и подъ натиска на работническото движение, което става все по-силно, се създаде едно обществено противодѣйствие срѣщу експлоататорскитѣ тенденции на капитала; това противодѣйствие днесъ наистина е нерѣшително и колебливо, ала то сжществува и подчинява все по-вече и по-вече области на економическия животъ подъ своето влияние. Фабричното законодателство, демократизацията на общинскитѣ управления и разширението на тѣхния кржгъ на дѣйствие, прѣмахване на всички законни прѣчки за работническитѣ професионални сдружения, вземане въвъ внимание на работническитѣ организации при всички работи раздавани отъ публичнитѣ власти — ето кои нѣща характеризуватъ тая стжпень на развитие. Ако въ Германия има още много да се върши за закрѣпване на работническитѣ професионални дружества, това характеризува не високото състояние, ами *закжснѣлостьта* на нейното политическо развитие.

Но колкото по-вече се демократизуватъ политическитѣ наредби на модернитѣ нации, толкова по-вече се намалява необходимостьта, намаляватъ се и случаитѣ отъ голѣми политически катастрофи. Който се придържа въ теорията на катастрофитѣ, той трѣбва да се бори съ всички сили противъ очъртаното по-горѣ развитие и да гледа да му прѣчи, както и правѣха послѣдователнитѣ защитници на тая теория по-напрѣдъ. Но завладяването на политическата власть чрѣзъ пролетариата нима̀ означава завладяване на тая власть само чрѣзъ политическа катастрофа? Нима̀ то означава изключиво завземане и оползотворяване на държавната власть чрѣзъ пролетариата и противъ цѣлия непролетарски свѣтъ?

Който твърди това, нека си припомни двѣ нѣща. Въ 1872 год., въ прѣдговора къмъ новото издание на „Комунистическия манифестъ“, Марксъ и Енгелсъ казваха, че парижската комуна именно е доказала, че „работническата класа не може току-тъй да завладѣе готовата държавна машина и да я тури въ движение за свои цѣли“. А въ 1895 год. въ прѣдговора къмъ „Класовитѣ борби“ Фридрихъ Енгелсъ подробно се изказа, че врѣмето на политическитѣ неочаквани прѣвърти, на „революцитѣ, реализувани отъ малки съзнателни малцинства, които стоятъ на чело на безсъзнателни маси“, днесь вече е минало, че едно сблъскване въ голѣми размѣри съ войската е срѣдство да се *задържи* постоянния растъ на социалната демокрация и дори за извѣстно врѣме да се *тласне назадъ* — съ една рѣчь, че социалната демокрация „*много по-добрѣ усилва съ законни срѣдства, нежели при беззаконни срѣдства и при прѣвърати*“. И съобразно съ това той опрѣдѣля като най-близка задача на партията „ да държи растенето на своитѣ гласове въ непрѣкъснатъ вървежъ“, прѣпорѫчва сиречъ „*бавната пропаганда на парламентарната дѣйностъ*“.

Тъй казва Енгелсъ, който, както показватъ приведенитѣ отъ него за примѣръ числа, нѣкъ прѣувеличи малко бързината на вървежа на развитието. Може ли да му се натекне, че той отрича завладѣването на политическата власть чрѣзъ работническата класа, защото той е искалъ да не се прѣкъсва чрѣзъ една политическа катастрофа постоянното растене на социалната демокрация, осигурено чрѣзъ законната пропаганда?

Ако не може да му се натекне това, ако неговитѣ сѫждения трѣбва да се приематъ за вѣрни, тогава никой разуменъ човѣкъ не бива да се чуди, когато нѣкой каже, че каквото социалната демокрация дълго врѣме има още да върши, е, вмѣсто да спекулира съ великата катастрофа, да организува работническата класа, да я приготви за демокрацията и да се бори за всички реформи въ държавата, които могатъ да повдигнатъ работническата класа и да прѣобразуватъ държавата въ демократически смисълъ“.

Това е което казахъ въ своитѣ статии и което азъ и сега подържамъ въ пълното му значение. По въпроса

който ни интересува, туй клони къмъ сѫщото, както и твърдѣнието на Енгелса, защото всѣкой пѫть демокрацията означава *дотолкова господство на работнишката класа, доколкото тая класа е способна да упражнява туй господство споредъ своята интелектуална зрѣлость и споредъ икономическото развитие изобщо.* При това Енгелсъ на приведеното мѣсто изрично се опира на туй, че още въ „Комунистическия манифестъ“ се е „прокламирала побѣдата на демокрацията като една отъ първитѣ и най-важни задачи на борещея се пролетариатъ“.

Накратко, Енгелсъ е дотолкова убѣденъ, че тактиката, която се основава върху катастрофитѣ, е отживѣла, щото той смѣта, че е необходимо вече да се ревизира тая тактика дори и за романскитѣ земи, дѣто традицията е много по-благоприятна за нея, нежели въ Германия. „Условията за една всеобща война на народитѣ се измѣниха; сѫщо тъй не по-малко се измѣниха условията за класовата борба“, пише той. Забравено ли е това?

Никой не се е съмнѣвалъ, че побѣдата на демокрацията е необходима за работнишката класа. Имало е прѣпирня за теорията на катастрофитѣ и по въпроса дали при даденото икономическо развитие на Германия и при дадената зрѣлость на работнишката класа въ градоветѣ и въ селата социалната демокрация може да се надѣва на една внезапна катастрофа. Азъ съмъ отричалъ това и още го отричамъ, защото споредъ моето убѣждение постоянният вървежъ напрѣдъ дава по-голѣма гаранция за траенъ успѣхъ, нежели възможноститѣ, които прѣдлага една катастрофа.

И защото азъ съмъ твърдо убѣденъ, че важнитѣ епохи въ развитието на народитѣ не могатъ да се прѣскачатъ, затова азъ придавамъ най-голѣмо значение на близкитѣ задачи на социалната демокрация, на борбата за политическитѣ правдини на работницитѣ, на политическата имъ дѣйность въ града и общината за интереситѣ на тѣхната класа, както и на дѣлото за икономическата организация на работницитѣ. Въ тоя смисълъ на врѣмето азъ изказахъ твърдѣние, че за мене движението е всичко, а онова, каквото *обикновено* наричатъ крайна цѣль на социализма, е нищо; въ тоя смисълъ азъ бихъ подписалъ това и днесь. Даже и да не бѣше отбѣлѣзана думата

„обикновено“, ясно бѣше, че това твърдѣние трѣбва да се разбира условно, че то не може да изразява равнодушие относително крайното реализиране на социалистическитѣ принципи, ами само равнодушие или, по-добрѣ, липса на интересъ, на грижи за това, какъ ще се развиятъ най-послѣ нѣщата. Азъ никога не съмъ ималъ такъвъ интересъ къмъ бѫдещето, който да надмина извънъ общитѣ принципи, нито пъкъ съмъ могълъ да дочитамъ докрай една картина за бѫдещето. Задачитѣ на настоящето и близкото бѫдеще иматъ най-голѣмо значение, споредъ моето схващане и разглеждане, и перспективитѣ, които излизатъ извънъ това, ме занимаватъ дотолкова, доколкото тѣ могатъ да бѫдатъ за мене ржководна нишка за цѣлесъобразно постжпване въ това отношение.

Завладяването на политическата власть чрѣзъ работнишката класа, експроприацията на капиталиститѣ сами по себе не сж крайни цѣли, ами само срѣдства за реализуване на извѣстни цѣли и стрѣмежи. Като такива, тѣ съставятъ часть отъ исканията въ програмата на социалната демокрация и не се отричатъ отъ никого. За обстоятелствата, при които тѣ ще се реализуватъ, не може нищо да се предскаже; трѣбва само да се води борба за тѣхното осжществяване. Ала къмъ завладяването на политическата власть принадлежатъ политическитѣ *права*; и най-важниятъ тактически въпросъ, който има да рѣшава нѣмската социална демокрация, ми се струва, че е *да се намѣри най-добрия начинъ, по който могатъ да се разширочатъ политическитѣ и економически правдини на нѣмския работникъ*. До като не се намѣри на тоя въпросъ задоволителенъ отговоръ, изтъкването на другитѣ ще бѫде въ сжщность само декламация“.

По тоя поводъ произлѣзе кратка полемика между мене и Карлъ Каутски, въ която взе участие и Викторъ Адлеръ (въвъ виенския „Работнически вѣстникъ“). Това ме подбуди къмъ второ обяснение, което е напечатано въвъ „Vorwärts“ отъ 23 Октомври 1898 год., отъ което давамъ тукъ слѣдното извлечение.

„Като отговарятъ въвъ „Vorwärts“ на моята статия

„Завладяване на политическата власть“, тѣ изказватъ мнѣние, което по-рано ми бѣше съобщено отъ тѣхъ писмено, че е желателно да се даде едно пълно и всестранно изложение въвъ форма на книга на онова становище, което азъ развихъ въ „Проблемитѣ на социализма“. До сега азъ се противехъ на съвѣта на тия мои приятели, защото бѣхъ на мнѣние (о което се придържамъ и сега), че тенденцията на тия статии лежи изцѣло въ общата линия на развитие на социалната демокрация. Но понеже тѣ сега публично повтарятъ този съвѣтъ и понеже разни други приятели изказватъ сжщото желание, азъ се рѣшихъ да ги послушамъ и да изложа систематически въ една книга моето схващане за цѣлта и задачитѣ на социалната демокрация . . .

Адлеръ и други не харесватъ това, че въ развитието на демократическитѣ наредби азъ съглеждамъ едно смекчаване на класовитѣ борби, и мислятъ, че азъ гледамъ на работата изключиво прѣзъ английски очила. Послѣдното съвсѣмъ не е истина. Даже да се приеме, че изреченията „по-развитата страна показва на по-малко развитата картината на нейното собствено бждеще“ въ послѣдно врѣме е изгубило своето значение и макаръ да се обръща пълно внимание върху всички разлики между континенталното и английското развитие (които и на мене не сж съвсѣмъ непознати), то все пакъ моя възгледъ се опира върху явленията на континента, които могатъ и да се недоглеждатъ въ горѣщината на борбата, ала които дълго врѣме не могатъ да оставатъ неоцѣнени. Навсѣкждѣ въ напрѣдналитѣ страни ние виждаме класовата борба да взема помеки форми и малко надѣждни биха били нашитѣ погледи въ бждещето, ако бѣше работата другояче. Разбира се, общиятъ вървежъ на развитието не изключва периодическитѣ повторения (Rückfälle), ала ако си прѣдставимъ какво положение взема днесь по отношение къмъ стачкитѣ напримѣръ даже въ Германия една растеща часть отъ буржуазната публика, ако съобразимъ колко стачки и тамъ се свръшватъ по-съвсѣмъ другъ, разуменъ начинъ, а какъ сж се свръшвали прѣди десеть и двадесеть години, то не може да става прѣпирня, че тука има единъ напрѣдъкъ. Това, наистина, не ще рече — да се изразимъ съ думитѣ на Маркса — „че утрѣ ще станатъ чудеса“, но то все

пакъ показва, споредъ моето мнѣние, единъ много по-надѣждѣнъ пѫть за социалистическото движение, безъ да упражнява вредно влияние нито върху въодушевлението, нито върху енергията на неговитѣ борци. Това Адлеръ разбира се нѣма да отрече.

Бѣше врѣме, когато изказанията отъ мене възгледъ не прѣдизвикваше никакво противоречие въ партията. Ако днесь работата стои другояче, то въ това азъ виждамъ една обяснима реакция противъ извѣстни явления на деня, които ще изчезне заедно съ тия явления и слѣдъ нея ще се повърне пакъ убѣждението, че успоредъ съ разпространението на демократическитѣ наредби, по-хуманнитѣ начинъ на разбиране, който бавно, но постоянно си пробива пѫть въ цѣлия нашъ социаленъ животъ, не може да се спре и прѣдъ най-важнитѣ класови борби, ами сѫщо и за тѣхното разрѣшаване ще създаде по-меки форми. Съ избирателната бюлетина, съ демонстрацитѣ и съ други подобни срѣдства ние днесь прокарваме такива реформи, за които прѣди 100 години сѫ били потрѣбни кървави революции".

Лондонъ, 20 Октомври 1898 год.

Въ духа на тия разсѫждения е написана прѣдстоещата книга.

Азъ напълно съзнавамъ, че тя въ различни важни пунктове се отклонява отъ възгледитѣ, които сѫ застѫпени въ теорията на Карлъ Маркса и Фридрихъ Енгелса — хора чиито съчинения сѫ упражнили най-голѣмо влияние върху моето социалистическо мислене и отъ които единиятъ, Фридрихъ Енгелсъ, не само ме удостояваше до смъртьта си съсъ своето лично приятелство, ами и въ завѣщателнитѣ си разпоредби ми засвидѣтелствува и слѣдъ смъртьта си своето довѣрие. Това отклонение въ начина на схващането, разбира се, не е отъ скоро, то е продуктъ на една дългогодишна вѫтрѣшна борба, която не бѣше тайна за Енгелса, както азъ мога да докажа това. Енгелсъ не бѣше толкова ограниченъ да

ска неговитѣ приятели безусловно да сѫ съгласни съ възгледитѣ му. Но подиръ изложеното всѣкой ще разбере защо азъ по възможность съмъ избѣгвалъ да дамъ на своитѣ отклоняващи се възгледи едно изложение въ форма на критика на Марксъ—Енгелсовото учение. Това можеше толкова по-лесно да се избѣгва до сега, защото по практическитѣ въпроси, за които се касае тукъ, Марксъ и Енгелсъ сѫщо така значително сѫ промѣняли възгледитѣ си съ течение на врѣмето.

Но сега работата е друга. Азъ трѣбва да полемизувамъ съсъ социалисти, които, като мене, сѫ излѣзли отъ Марксъ—Енгелсовата школа. Срѣщу тѣхъ азъ съмъ принуденъ, за да защитя своитѣ възгледи, да посоча на онія точки, дѣто мене ми се струва, че Марксъ—Енгелсовата доктрина главно грѣши, или се движи въ противоречия.

Азъ не съмъ се отклонилъ отъ тая задача, ала тя не бѣше лека за мене поради приведенитѣ лични основания. Азъ признавамъ това открито, за да не би читателя отъ нерѣшителната, тѣжка форма на първата глава да заключи за нѣкаква несигурность върху сѫщностьта на въпроса. Каквото съмъ написалъ, това азъ подържамъ съ пълна рѣшителность. Но азъ не навсѣкждѣ съмъ успѣлъ да избера оная форма и онія аргументи, които биха дали най-ясенъ изразъ на моитѣ мисли. Въ това отношение моята сегашна работа остава много назадъ отъ нѣкои други, които съмъ публикувалъ по сѫщия прѣдмѣтъ. Нѣкои нѣща, които съмъ пропусналъ въ първитѣ части, сѫ казани въ заключителната глава. Понеже излизането на книгата се забави, главата за сдружаванията прѣгърнѣ нѣкои до-

пълнения, при което повторенията не можеха напълно да се избѣгнатъ.

За останалото нека съчинението само говори за себе си. Азъ не съмъ толкова наивенъ да очаквамъ, че онія, които се обявиха противъ моитѣ прѣдишни статии, ще се прѣобърнатъ изведнажъ, нито пъкъ съмъ толкова глупавъ да искамъ, щото онія, които принципално стоятъ на сжщото становище съ мене, да подпишатъ всичко, каквото казвамъ азъ тукъ. Наистина, най-слабата страна на това съчинение е, че то много обхваща. Щомъ ми се падне да говоря за задачитѣ на настоящето, азъ бѣхъ дълженъ, за да не се изгубя въ общи фрази, да влизамъ въ подробности отъ всѣкакъвъ родъ, върху които дори между едномишленици сж неизбѣжни разлики въ мнѣнията. Но все пакъ, за да не стане книгата много голѣма, азъ трѣбваше да се ограничa и тукъ само съ подчъртаване на нѣкои главни пунктове, по-вече да загатвамъ, нежели да доказвамъ.

Азъ нѣмамъ за цѣль да направя всички да се съгласятъ съ мене въ подробноститѣ. Каквото е за мене, важно каквото образува главната цѣль на съчинението, то е да се усилятъ равномѣрно реалистическия и идеалистическия елементи въ социалистическото движение, като се води борба противъ остатъцитѣ отъ утопическия начинъ на мислене въ социалистическата теория.

London, Януари 1900.

Ед. Бернщайнъ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Основнитѣ положения на Марксическия социализъмъ.

а) Научнитѣ елементи на марксизма.

Чрѣзъ тѣхъ (чрѣзъ откритията на Маркса) социализмътъ стана наука, която вече трѣбва само да се развие по-нататъкъ въ своитѣ отдѣлни части и съотношения".

Енгелсъ, „Прѣвратътъ на Евгений Дюрингъ въ науката".

Нѣмската социална демокрация като теоритична основа за своето дѣйствуване смѣта онова учение за обществото, което изработиха Марксъ и Енгелсъ и което тѣ нарекоха *наученъ социализъмъ*. Това ще рече, че докато социалната демокрация като бореща се партия застжпва извѣстни интереси и тенденции, воюва за *поставени отъ самата нея цѣли*, тя при опрѣдѣлението на тия цѣли въ послѣдния смѣтка слѣдва едно познание, въ полза на което може да се приведе едно обективно доказателство, доказателство, което се опира само върху опита и логиката и което е съгласно съ тѣхъ. Защото онова, за което не може да се приведе такова доказателство, не е вече наука, ами почива върху субективни елементи, върху просто желание или мнѣние.

При всички науки можемъ да правимъ разлика между чисто и приложено учение. Първото се състои отъ познавателни положения, които сж извлечени изъ една съвокупность на съотвѣтни опити и на които по тая причина се придава всеобща важность. Тѣ съставятъ въ теорията постоянния елементъ. Отъ приложенията на тия принципи върху отдѣлнитѣ явления или отдѣлнитѣ случаи се изтражда приложената наука: придобититѣ отъ това прило жени познания, които се нареждатъ въ система, образу

ватъ основнитѣ положения на приложената наука. Тѣ образуватъ въ учението измѣнчивия елементъ.

Думитѣ постоянъ и измѣнчивъ обаче трѣбва да разбираме тукъ само условно. И принципитѣ на чистата наука сж подложени на промѣни, но тия промѣни ставатъ най-вече въвъ форма на ограничение. Съ напрѣдъка на знанието принципи, на които по-напрѣдъ сж придавали абсолутна важность, сж бивали отпослѣ признати за условни и сж се допълвали чрѣзъ нови познавателни принципи, които сж ограничавали тази важность, но пъкъ въ сжщото врѣме сж разширочавали областьта на чистата наука. Наопаки, въ извѣстни случаи отдѣлни принципи въ приложената наука придобиватъ дълготрайна важность. Единъ принципъ на агрикултурната химия или на електротехниката, доколкото той изобщо е билъ провѣренъ, си остава всѣкога вѣренъ, докато премиситѣ (прѣдпосилкитѣ), върху които той се основава, сж възстановени. Но множественостьта на елементитѣ, отъ които се образуватъ тия премиси и възможностьта разно да се свръзватъ тѣ, докарватъ едно безкрайно разнообразие на такива принципи и една постояна промѣна въ тѣхното значение единъ къмъ другъ. Практиката създава всѣкога новъ материалъ за познание и промѣня общата картина всѣкой день, постояно прѣкарва въ рубриката на остарелитѣ методи това, което нѣкога е било ново придобитие.

Едно систематично отдѣляне на чистата наука въ марксовия социализъмъ отъ нейнитѣ приложени части не се е опиталъ до сега никой да направи, макаръ че не липсуватъ въ това отношение важни прѣдварителни работи. На първо мѣсто като най-важни изложения можемъ да назовемъ извѣстното изложение на Маркса, за неговото схващане на историята въ прѣдговора на „Къмъ критиката на политическата економия“ и третята часть отъ съчинението на Фридрихъ Енгелсъ: „Развитие на социализма отъ утопия до наука“. Въ споменатия прѣдговоръ Марксъ излага общитѣ чърти на своята историческа и обществена философия въ положения толкова сгжстени, опрѣдѣлени, откъснати отъ всѣко отношение къмъ специалнитѣ явления и специалнитѣ форми, както това никждѣ другадѣ не е направено съ такава строгость. Тамъ не

липсува нито една по-важна мисъль за марксовата историческа философия.

Енгелсовото съчинение е отчасть едно общедостжпно изложение, отчасть едно разширение на Марксовитѣ принципи. Тамъ Енгелсъ се опира върху специални явления отъ развитието на модерното общество — характеризирано отъ Маркса като буржуазно общество — и подробно описва неговото по-нататъшно развитие, така щото на много мѣста вече може да се говори за приложена наука. Отдѣлни нѣща тамъ могатъ да се прѣмахнатъ, безъ да пострада основната мисъль. Но въ главнитѣ си положения това изложение е доста общо, та можемъ да го смѣтаме къмъ чистата наука на марксизма. Това се оправдава и се налага още и отъ факта, че марксизмътъ иска да бжде нѣщо по-вече отъ една абстрактна историческа теория. Той иска сжщеврѣмено да бжде една теория за модерното общество и за неговото развитие. Ние можемъ, ако искаме да правимъ строга разлика, вече тая часть отъ марксовото учение да наречемъ приложена доктрина; но това за марксизма е твърдѣ сжществено приложение, безъ което той би изгубилъ всѣко значение като политическа наука. Но тая причина общитѣ или главнитѣ принципи на това изложение за модерното общество още трѣбва да броимъ къмъ чистото учение на марксизма. Ако сегашното общество, което юридически почива върху частната собственость и свободната конкуренция, е специаленъ случай за историята на човѣчеството, за сегашния културенъ свѣтъ то е, заедно съ това, общъ и траенъ случай. Всичко, което въ марксовата характеристика на буржуазното общество и на неговото развитие има претенция да важи безусловно, т. е. независимо отъ националнитѣ и мѣстни особности — всичко туй ще принадлѣжи въ областьта на чистата доктрина; а всичко онова, което се отнася до врѣмени и мѣстни специални явления и догадки, всички специални форми на развитието, напротивъ принадлѣжатъ къмъ приложената наука.

Отъ едно врѣме насамъ е станало мода всѣко аналитическо проникване въ марксовото учение да се дискредитира съ думата схоластика. Такива изражения сж твърдѣ удобни и изискватъ тъкмо затова най-голѣма прѣдпазливость. Изслѣдването на понятията, разлжчване-

нето и образуването на идеитѣ и посоката на волевитѣ дѣйствия, то и тия сж необходими, а заедно съ тѣхъ и всичко, което става въ царството на човѣка. По тоя начинъ материалистътъ е калвинистъ безъ Богъ. Ако той не вѣрва въ установено отъ едно божество прѣдопрѣдѣление, той вѣрва все пакъ и трѣбва да вѣрва, че отъ който и да е моментъ нататъкъ, всичко, каквото се случи, е опрѣдѣлено отнапрѣдъ отъ съвокупностьта на материята и отъ отношенията на силитѣ въ нейнитѣ части.

Да се прѣнася материализмътъ въ обяснението на историята, по тая причина ще рече прѣди всичко да се твърди, че всички исторически процеси и развития, минали и бждещи, сж необходими. Въпросъ за материалиститѣ е само по кой начинъ се осжществява необходимостьта въ човѣшката история, кой елементъ или кои фактори рѣшаватъ тамъ, какво е отношението на различнитѣ фактори единъ къмъ други, каква рола въ историята се пада на природата, на економиката, на правнитѣ наредби, на идеитѣ.

Марксъ на споменатото мѣсто отговаря така, че той смѣта като рѣшаещъ факторъ материалнитѣ продуктивни сили и отношения на хората въ производството за дадено врѣме. „Начинътъ, по който се произвежда материалния животъ, обуславя социалния, политическия и духовния жизненъ процесъ изобщо. Не съзнанието на хората опрѣдѣля тѣхното битие, ами наопъки, тѣхното обществено битие опрѣдѣля съзнанието имъ. Като достигнатъ извѣстна стъпень въ развитието си, материалнитѣ производителни сили на обществото дохождатъ въ противорѣчие съсъ сжществуващитѣ отношения въ производството, или, да употрѣбимъ юридич. изразъ, съ имотнитѣ отношения (Eigentumsverhäelnissen), между които до това врѣме сж се движили. Отъ форма за развитие на производителнитѣ сили тия отношения се обръщатъ на вериги за тѣхъ. Тогава настжпва епоха на социална революция. Съ промѣната на економическата основа и цѣлата грамадна надстройка (правнитѣ и политически наредби, на които отговарятъ опрѣдѣлени форми на обществено съзнание) се прѣвръща по-бавно или по-бърже. . . Една обществена формация не загинва, прѣди да сж се развили всички производителни сили, за които тя е достатъчно широка, и нови по-високи отношения въ

производството не се явяватъ на сцената прѣди материалнитѣ условия за тѣхното сѫществуване да сѫ се зародили и развили въ недрата на самото старо общество. . . Буржуазнитѣ отношения въ производството сѫ послѣдня антагонистична форма на обществения производителенъ процесъ . . . Но производителнитѣ сили, които се развиватъ въ буржуазното общество, създаватъ сѫщеврѣмено и материалнитѣ условия за разрѣшаване на този антагонизъмъ. Съ тази обществена форма, по тая причина, се свръшва доисторическото врѣме на човѣшкия родъ".

(„Къмъ критиката на политическата економия", прѣдговоръ).

Нека забѣлѣжимъ прѣди всичко, че заключителното прѣдложение и думата «послѣдня» въ прѣдходното прѣдложение не могатъ да се доказватъ, ами сѫ по-вече или по малко основателни прѣдположения. Но тѣ сѫ пъкъ и за теорията несѫществени, спадатъ по вече къмъ приложенията на марксизма и затова можемъ да не се спираме върху тѣхъ.

Ако разгледаме останалитѣ положения, ако оставамъ на страна думитѣ „по-бавно или по-бърже" (въ които несъмнѣно се съдържа твърдѣ много), прѣди всичко бие на очи тѣхната аподиктична форма. Така въвъ второто изречение, което цитирахме, Марксъ тъй рѣзко противопоставя „съзнанието" на „битието", щото естествено е да направимъ заключение, че хората би трѣбвало да се разглеждатъ изключително като живи агенти на историческитѣ сили, чието дѣйствие тѣ противъ волята си прѣнасятъ. И това само отчасть се модифицира отъ едно друго изречение, което ние изоставихме като второстѣпено, дѣто се изтъква необходимостьта при социалнитѣ прѣвърти да правимъ разлика между материалния прѣвратъ въ условията на производството и „идеологическитѣ форми", „въ които хората съзнаватъ тоя конфликтъ и започватъ да се борятъ за неговото прѣмахване. Изобщо съзнанието и волята на хората се показватъ като единъ факторъ съвсѣмъ подчиненъ на материалното движение.

Въ прѣдговора на първия томъ на „Капитала", ние се сблъскваме съ едно не по-малко детерминистически изказано положение. „Касае се", казва се тамъ „за природнитѣ закони" на капиталистическото производство, „за

тия тенденции, които дѣйствуватъ и се реализиратъ *съ желѣзна необходимость*". Въ сѫщото прѣдложение, дѣто прѣди малко се говорѣше за *законъ*, прибавя се къмъ края вмѣсто това твърдо понятие, едно гѣвкаво понятие: *тенденция*. И на слѣдния листъ се намира често цитуваното положение, че обществото може „да съкрати и смекчи" мжкитѣ при раждането на фазитѣ отъ естественото развитие.

Много по-условно се разбира зависимостьта на хората отъ отношенията при производството въ обяснението на историческия материализъмъ, както Фридрихъ Енгелсъ го дава докато Марксъ бѣше още живъ и въ съгласие съ Маркса въ полемическото съчинение противъ Дюринга. Тамъ се казва, че „*послѣднитѣ причини* на всички обществени промѣни и политически прѣврати" не трѣбва да се дирятъ въ главитѣ на хората, ами „въ промѣнитѣ на начинитѣ на производството и на размѣната". Думитѣ „*послѣдни* причини" съдържатъ въ себе си идея за причини отъ другъ родъ, които дѣйствуватъ заедно съ тѣхъ, причини отъ втора, третя и т. н. стъпень. И ясно е, че колкото по-голѣма е редицата отъ такива причини, толкова по-ограничена качествено и количествено е опрѣдѣлящата сила на послѣднитѣ причини. Фактътъ на тѣхното дѣйствие (дѣйствието на послѣднитѣ причини) остава, обаче крайната, заключителната форма на нѣщата не зависи само отъ тѣхъ. Едно дѣйствие, което е резултатъ отъ влиянието на различни сили, само тогава може сигурно да се прѣсмѣтне, ако всички сили сж точно извѣстни и сж турени въ смѣтката съ своята пълна стойность. Игнорирането дори на една сила отъ долния стъпень може, както всѣкой математикъ знае — да докара голѣми разлики (отклонения).

Въ своитѣ по-сетнѣшни работи Фридрихъ Енгелсъ още по-нататъкъ ограничи опрѣдѣлящата сила на отношенията при производството. Това най-вече личи въ двѣ писма напечатани въ „Sozialistischen Akademiker" (Октомври 1895), отъ които едното е написано въ 1890, а другото въ 1894 година. Тамъ „правнитѣ норми", политическитѣ, юридическитѣ, философскитѣ теории, религиознитѣ възгледи т. е. догмитѣ, се изброяватъ като влияния, които дѣйствуватъ върху течението на историческитѣ борби

и въ много случаи „тѣ прѣдимно опрѣдѣлятъ формата имъ". „Сѫществуватъ", казва се, „безброй сили, които се кръстосватъ помежду си, сѫществува една безкрайна група отъ паралелограми на сили; отъ тѣхъ произлиза една *резултанта* — историческото събитие, което само може да се смѣта за продуктъ на една сила, която дѣйствува като безсъзнателно и безволно цѣло. Защото каквото всѣкой отдѣленъ индивидъ иска, попрѣчва се отъ дѣйствието на всѣкиго другиго, и *резултантата е нѣщо такова, което никой не е искалъ*". (Писмо отъ 1890). „Политическото, правното, философското, религиозното, литературното, художественото и т. н. развитие почива върху икономическото. Но всичкитѣ реагиратъ едно върху друго и върху икономическия базисъ". (Писмо отъ 1895). Всѣкой ще признае, че това звучи малко по-инакъ, отколкото цитираното въ начало мѣсто изъ Маркса.

Разбира се, не може да се твърди, че Марксъ и Енгелсъ нѣкога не сѫ обръщали внимание на факта, че неекономическитѣ фактори влияятъ върху течението на историята. Могатъ да се приведатъ безброй мѣста изъ тѣхнитѣ първи съчинения, които говорятъ противъ такова твърдение. Но тукъ въпросътъ е за количествено отношение, не затова дали идеологическитѣ фактори сѫ били признавани отъ Маркса и Енгелса, ами какво количество влияние, какво значение за историята имъ сѫ приписвали тѣ. Въ това отношение, обаче, съвсѣмъ не може да се оспорва, че Марксъ и Енгелсъ първоначално сѫ приписвали много по-незначително влияние на неекономическитѣ фактори върху развитието на обществата, много по-незначително въздѣйствие върху отношенията при производството, нежели въ своитѣ по-послѣшни съчинения. Така би трѣбвало да става при естественото развитие на всѣка нова теория. Винаги една нова теория се появява най-напрѣдъ съ рѣзка, аподиктична формулировка. За да придобие значение, тя трѣбва да докаже несъстоятелностьта на старитѣ теории и въ тази борба едностранчивостьта и прѣувеличението сѫ неизбѣжни. Въ онова прѣдложение, което ние турихме за мото на настоящия параграфъ, Енгелсъ признава това откровено и въ заключение забѣлѣзва още: „За съжаление, обаче, твърдѣ често мислятъ, че сѫ разбрали една нова теория напълно и могатъ направо да си

служатъ съ нея щомъ сѫ усвоили главнитѣ ѝ положения“... Който днесь прилага материалистическата историческа теория, той е дълженъ да я прилага въ нейната най-обработена и усъвършена форма, а не въ нейната първоначална форма; сиречъ, той е дълженъ да държи смѣтка, освѣнъ за развитието и влиянието на производителнитѣ сили и на отношенията при производството още ѝ за правнитѣ и морални понятия, за историческитѣ и религиознитѣ традиции на всѣка епоха, за влиянието на географическитѣ и други природни условия, къмъ които принадлежи сѫщо така и самата природа на човѣка и нейнитѣ духовни заложби[1]). Особно трѣбва да се има това прѣдъ очи тамъ, дѣто не е въпросъ само за чи то издирване на прѣдишни исторически епохи ами се касае да се начъртае пѫтя на бѫдещето развитие, при което материалистическото разбиране на историята трѣбва да служи като пѫтеводачъ за бѫдещето.

Срѣщу ония теории, които разглеждатъ човѣшката природа като нѣщо дадено и непромѣнливо, социалистическата критика съ пълно основание посочи на голѣмитѣ промѣни, които сѫ ставали съ човѣшката природа въ разнитѣ страни съ течение на вѣковетѣ, на способностьта къмъ измѣнение, която проявяватъ хората отъ опрѣдѣлена епоха, когато бѫдатъ прѣнесени въ други условия. И наистина, човѣшката природа е твърдѣ еластична, когато е

[1]) Нуждата да излѣзе противъ нѣкои прѣувеличения на материалистическото разбиране на историята, по-вечето отъ които несъмнѣно сѫществуватъ само въ неговото въображение, е накарала господина Белфортъ—Бакъ да измисли едно ново разбиране на историята, което той нарича синтетическо разбиране на историята. Съ това той на мѣстото на една дума, която може да даде поводъ за прѣувеличения, поставя друга дума, която тукъ е съвсѣмъ безсмислена. Понятието „синтетиченъ“ е чисто формено понятие на метода, но то не казва нищо за становището отдѣто се ръководи изслѣдването. Както показахме по-горѣ и историческиятъ материализъмъ схваща заедно, въ съвкупность (т. е. синтетически) материалнитѣ и идеологичнитѣ сили. Обаче ако Бакъ вмѣсто една дума, която може криво да се тълкува, избира единъ изразъ, който не означава нищо, то Г. Плехановъ го надминава отъ друга страна, като въ своитѣ „Приноси къмъ историята на материализма“ обявява марксовото разбиране на историята за „монистическо“ (стр. 227). Защо не го е назовалъ подобрѣ „симплистическо“?

дума за нейната способность да се пригажда къмъ нови природни условия и къмъ нова обществена срѣда. Ала не бива да се забравя едно нѣщо. Когато става въпросъ за толкова голѣми маси, като модернитѣ нации съ тѣхнитѣ нрави и обичаи, създадени отъ многовѣковно развитие, тогава не можемъ да очакваме една бърза промѣна на човѣшката природа дори и отъ най-великитѣ икономически прѣврати, защото имотнитѣ и икономическитѣ отношения образуватъ само една часть отъ социалната срѣда, която има рѣшително влияние върху човѣшкия характеръ. И тука трѣбва да се държи смѣтка за едно множество фактори и къмъ начинитѣ на производството и размѣната, които историческия материализъмъ туря на първо мѣсто, трѣбва да се прибавятъ, между другото, условията на териториалното групиране или натрупване, сиречъ разпрѣдѣлението на населението по мѣсто и взаимнитѣ му сношения. Макарь тия фактори да зависятъ отъ начинитѣ на производството и размѣната, ала, щомъ като сж веднжжъ дадени, тѣ упражняватъ свое собствено въздѣйствие.

Въ едно писмо до Конрадъ Шмитъ (отъ 27 Октомври 1890) Фридрихъ Енгелсъ показа най-сполучливо какъ *общественитѣ учреждения* отъ продукти на икономическото развитие ставатъ *обществени сили съсъ свое собствено движение и развитие*, които вече отъ своя страна въздѣйствуватъ върху икономическото развитие, което тѣ, споредъ случая, могатъ да подпомогнатъ, да забавятъ или дори да отклонятъ въ други пжтища. Той привежда на първо мѣсто за примѣръ *държавната сила*. При това дадената отъ самия него дефиниция на държавата, като органъ за класово господство и натискъ, той допълня съ бѣлѣжитото квалифициране на държавата като *продуктъ на общественото раздѣление на труда*[1]). Ще рече историческиятъ материализъмъ съвсѣмъ не отрича едно соб-

1) Наистина и въ „Произходътъ на фамилията“ Енгелсъ пжтемъ показва, какъ общественото раздѣление на труда е водѣло необходимо да се появи държавата. Ала Енгелсъ послѣ съвсѣмъ напуска тая страна въ произхода на държавата и продължава да разглежда държавата пакъ като органъ на политически натискъ, както я разглеждаше въ съчинението си „Прѣвратътъ на Дюринга въ науката“.

ствено движение и развитие на политическитѣ и идеологическитѣ фактори. Историческиятъ материализъмъ се стрѣми само да докаже, че това собствено движение не е независимо и показва, че развитието на икономическитѣ основи на обществения животъ — условията на производството и развитието на класитѣ — упражнява въ послѣдня смѣтка най-силно влияние върху движението на ония фактори. Въ всѣкой случай, обаче, множеството на факторитѣ си остава и съвсѣмъ не е всѣкой пѫть лесно да се посочатъ отношенията, които сѫществуватъ между тѣхъ, така точно, щото сигурно да може да се опрѣдѣли гдѣ трѣбва въ даденъ случай да диримъ оня факторъ, който е дѣйствувалъ тогава най-силно. Чисто икономическитѣ причини създаватъ само необходимото прѣдразположение за да се възприематъ извѣстни идеи. Ала какъ тия идеи ще се появятъ, какъ ще се разпространятъ и каква форма ще вематъ — това зависи отъ дѣйствието на цѣла редица влияния. По-вече зло правимъ на историческия материализъмъ, отколкото да му приписаме полза, когато отнапрѣдъ надуто и à priori обявяваме за еклектикъ тогова, който рѣшително изтъква и други влияния, освѣнъ чисто икономическитѣ, и който обръща внимание и на други икономически фактори, освѣнъ на производствената техника и нейното прѣдвиждано развитие. Еклектицизмътъ — избиране измежду различни обяснения и изложения на явленията — е често пѫти само естествена реакция противъ доктринерската претенция всичко да се извежда отъ една причина и да се разглежда по една и сѫща метода. Когато това доктринерско стрѣмление вземе върхъ, всѣкой пѫть еклектическиятъ духъ си пробива пѫть съ стихийна сила. Еклектицизмътъ тогава прѣдставлява възмущение на трезвия разумъ противъ стрѣмлението, което се съдържа въвъ всѣка доктрина, да се вложи човѣшката мисъль „въ калъпъ“[1]).

1) Съ това ние не отричаме тривиалната тенденция на еклектицизма, нито пъкъ голѣмата практическа и теоретическа страна на стрѣмежа къмъ монистическо схващане на нѣщата. Безъ този стрѣмежъ нѣма научно мислене. Ала животътъ е пошироко отъ всѣка теория. По тая причина и най-строгата доктрина всѣкога въ послѣдня смѣтка трѣбва да се пригоди къмъ това, щото тайно и безшумно да прави заеми отъ еклектиката

Колкото въ по-висока стѣпень извънъ икономическитѣ фактори върху обществения животъ влияятъ и други фактори, толкова по-вече се измѣнява властьта, дѣйствието (Walten) на онова, което наричатъ историческа необходимость. Въ модерното общество въ това отношение ние различаваме двѣ главни течения. Отъ една страна се забѣлѣзва едно растеще заглеждане, проникване (Einsicht) въ законитѣ на развитието и името на икономическото развитие. Успоредно съ това познаване и разбиране върви, отчасть като негова причина, отчасть като негова послѣдица, растещата способность *да се ржководи* икономическото развитие. Както физическата, тъй и икономическата природна сила, успоредно съ растежа на нашето познание върху нейната сжщина, отъ господарка става слугиня на хората. Така щото теоритически обществото днесь е по-свободно, нежели когато и да било, спроти икономическия факторъ. И само противоположностьта между интереситѣ на неговитѣ елементи — силата на частнитѣ и групови интереси — не оставя тая теоритическа свобода да се обърне на практическа. Все пакъ и тукъ все по-вече и по-вече взима върхъ общия интересъ прѣдъ частния и колкото въ по-голѣма стѣпень това става, и въвъ всички области, дѣто става, първоначалното господство на икономическитѣ сили се намалява. Развитието на тия сили е антиципирано, прѣдначъртано (vorweggenommen) и затова се извършва много по-леко и по-бърже. Индивиди и цѣли народи така освобождаватъ все по голѣма часть на жи-

---

— тая суетна персона, която дръзко се лакоми на всичко въ градината на живота, — а прѣдъ евѣта да квитира тия заеми съ това, като обяви отсетнѣ, че тя „въ сжщность всѣкога“ е мислила това или онова.

„Doch hat Genie und Herz vollbracht,
Was Locke und Descartes nie gedacht,
Sogleich wird auch von diesen
Die Möglichkeit bewiesen“.

(Каквото Локъ и Декартъ никога не сж мислили, извършиха го гениятъ и сърдцето; тѣ пъкъ тутакси доказаха възможността му).

Добъръ примѣръ за това въ историята на социалнитѣ науки прѣдставлява историята за теорията и практиката на работническитѣ сдруженич.

вота си отъ една необходимость, която би се извършвала безъ тѣхна или противъ тѣхна воля.

Понеже хората обръщатъ все по-голѣмо внимание върху икономическитѣ фактори, затова се явява мнѣние, че тия фактори играятъ днесь по-голѣма рола, нежели прѣди. Това обаче не е истина. Измамата се поражда отъ това, че днесь икономическиятъ мотивъ излиза на явѣ чистъ, въ своята голота, когато по-напрѣдъ е билъ скритъ подъ булото на разни права за владѣние и на идеологии отъ всѣкакъвъ родъ. Днешното общество е много по-богато, нежели прѣдишнитѣ общества, съ идеологии, които не зависятъ отъ икономията и отъ природата, дѣйствуваща като икономическа сила[1]). Наукитѣ, изкуствата, една по-голѣма редица обществени отношения сѫ днесь по-малко зависими отъ икономията, отколкото въ коя да е прѣдишна епоха. Или, за да не се поражда недоразумѣние, достигнатото днесь икономическо развитие оставя на идеологическитѣ и особно на етическитѣ фактори по-широко поле за независимо дѣйствуване, нежели това е ставало по-напрѣдъ. Вслѣдствие на това причинната връзка между

1) Комуто това се чини парадоксално, нека си припомни, че най-многобройната класа отъ населението изобщо едва въ модерното общество се обхваща отъ свободна идеология (für die freie Ideologie mitzählt) въ посочения по-горѣ смисълъ. Селското население и работникътъ бѣха по-рано отчасть юридически свързани за икономически цѣли, отчасть подъ влиянието на идеологии, въ които се отражаваше властьта на природата надъ човѣка. Послѣдното, както е извѣстно, е основна чърта въ идеологиитѣ (суевѣрията) на дивитѣ народи. Белфортъ-Баксъ въ своята статия „Синтетическо и материалистическо разбиране на историята“ (Sozialistische Monatshes“, Декември, 1897) казва, че той признава какво въ цивилизацията икономическиятъ моментъ почти винаги е билъ рѣшаещъ; обаче споредъ него, въ доисторическия периодъ тоя моментъ е ималъ по-малко прѣко влияние върху спекулативното вѣрване, тогава сѫ били рѣшаещи „основнитѣ закони на човѣшкото мислене и чувствуване“. Така Баксъ възъ основа на чисто външни разлики, обръща нѣщата съ глава надолу. При първобитнитѣ народи околната *природа е рѣшаеща икономическа сила* и като такава имала е най-голѣмо влияние върху тѣхното мислене и чувствуване. Баксовата критика на историческия материализъмъ между другото и затова не сполучва да удари въ цѣлта, защото Баксъ е ултраортодоксъ тъкмо тамъ, дѣто въ изложението на историческия материализъмъ първоначално най-много е прѣувеличавано.

техническо-икономическото развитие и развитието на другитѣ учреждения става все по-непрѣка, все по-вече посрѣдствена; а заедно съ това природната необходимость на техническо-икономическото развитие става все по-малко мѣродавна за създаването, за образуването на учрежденията.

„Желѣзната необходимость на историята“ прѣтърпява по такъвъ начинъ едно ограничение, което да кажемъ още отсега, означава за социалдемократическата практика не намаляване, а уголѣмяване и *квалифициране* на социалъ-политическитѣ задачи.

Както и да е, ние днесь виждаме материалистическото разбиране на историята въ съвсѣмъ друга форма, нежели оная, въ каквато то бѣше дадено най-напрѣдъ отъ своитѣ автори. Въ самитѣ тѣхъ то направи еволюция, въ самитѣ тѣхъ то прѣтърпѣ ограничения въ абсолутното си значение. Такава е, както показахме, сждбата на всѣка теория. Било би голѣма крачка назадъ, ако се отвърнемъ отъ зрѣлата форма, която Енгелсъ дава на материалистическото разбиране на историята въ писмата си до Конрадъ Шмитъ и въ писмата публикувани отъ „Sozialistische Akademiker“, та да се повърнемъ на първитѣ дефиниции и, опирайки се върху тия дефиниции, да му дадемъ „монистическо“ значение. По-скоро би трѣбвало ние да допълнимъ първитѣ дефиниции чрѣзъ тия писма. Основната мисъль на теорията не губи отъ това въ единството си, а пъкъ самата теория печели въ научность. Едва подиръ тия допълнения тя наистина става теория на научно разглеждане на историята. Въ първата си форма тая теория въ ржцѣтѣ на единъ Марксъ би могла да стане лостъ за важни исторически открития, но дори неговиятъ геній е билъ завличанъ отъ нея къмъ различни погрѣшни заключения[1]). А колко по-вече това ще става съ

[1]) „Много е по-лесно“, казва Марксъ на едно често пжти цитувано мѣсто въ „Капитала“, да се намѣри чрѣзъ анализъ земната сжщность (Kern) на религиознитѣ смжтни прѣдставления, нежели наопжки, отъ дѣйствителнитѣ отношения въ живота на дадено врѣме да се развиятъ, „да се извлекатъ неговитѣ идеализирани, небесни (verhimmelten) форми. *Само послѣдната метода е наистина материалистическа и слѣдователно научна*“ (*Капиталъ*, I, 2-о изд., стр. 386). Въ това съпоставяне има голѣмо прѣувели-

тия, които не разполагатъ нито съ неговия гений, нито съ неговитѣ знания. Като научна основа за социалистическата теория материалистическото разбиране на историята днесь може да важи само въ своята разширена форма и трѣбва да се поправятъ съотвѣтно съ това всички онія приложения, които било авторитѣ на теорията, било други лица сж направили безъ да сж обръщали внимание, или като не сж обръщали достатъчно внимание на посоченото взаимодѣйствие между материалнитѣ и идеологичнитѣ фактори.

* * *

Това бѣше написано, когато получихъ октомврийската книжка на „Deutsche Worte“ (1898) съ една статия отъ Волфгангъ Хайне за „Историко-философската теория на Паулъ Бартъ и неговитѣ възражения противъ марксизма“. Хайне защитава тамъ марксовото разбиране на историята противъ натякването на извѣстния лайпцигски доцентъ, че на понятието „материално“ Марксъ е далъ твърдѣ тѣсно значение, ограничилъ го е върху понятието „технико-економическо“, така щото за неговата теория повече прилѣга названието „економическо разбиране на историята“. На тая забѣлѣжка Хайне противопоставя споменатитѣ писма на Енгелса и ги допълня съ нѣколко твърдѣ важни и цѣнни собствени забѣлѣжки върху отдѣлни доказателства на марксизма и върху произхода, развитието и въздѣйствието на идеологиитѣ. Споредъ него марксовата теория може да направи по-голѣми отстжпки на идеологиитѣ, нежели е ставало досега, безъ да изгуби чрѣзъ това нѣщо отъ логическото си единство, и тя трѣбва да направи тия отстжпки за да остане научна теория, която прѣцѣня фактитѣ, както заслужва да се прѣцѣнятъ тѣ. Не е въпросъ дали писателитѣ марксисти всѣкждѣ сж признавали неоспоримата връзка (Zusammenhang) между влиянието на традиционнитѣ идеи и новитѣ економически явления, дали сж изтъквали достатъчно тая връзка, ами въпросътъ е дали

чение. Ако не познаваме идеализиранитѣ форми, то описанията начинъ на извличане ще доведе до произволни конструкции; а, ако ги познаваме, споменатото извличане е срѣдство за научна анализа, но никакъ не научна противоположность на аналитичното обяснение.

пълното и безрезервно признаване на тая връзка е съвместимо съ системата на материалистическото разбиране на историята.

Принципиално въпросътъ е поставенъ безусловно вѣрно. Тукъ, както и навсѣкѫдѣ въ науката, става *въпросъ за ограничение* Grenzfrage. Също така поставя въпроса и Каутски въ своята статия: „Какво може да излѣзе (leisten материалистическото разбиране на историята?" Обаче трѣбва да имаме предъ видъ, че въпросътъ първоначално не е билъ поставенъ въ такава ограничителна форма, ами на технико-икономическия факторъ се е приписвало почти неограничена опредѣляща сила въ историята.

Борбата, споредъ Хайне, най-послѣ се свежда къмъ въпроса за *количественото* отношение между опредѣлящитѣ фактори и той прибавя, че разрѣшението на този въпросъ „има по-вече практическа, нежели теоритическа важность".

Азъ бихъ предложилъ вмѣсто „по-вече — нежели" да се каже „колкото — толкова". Но че тука работата е за единъ въпросъ отъ голѣма практическа важность, така съмъ убѣденъ и азъ. Голѣма практическа важность има отъ това — съразмѣрно съ познатитѣ и изучени количествени отношения на другитѣ фактори да поправимъ, да корегираме такива положения, които сж формулувани възъ основа на прѣкомѣрно изтъкване на технико-икономическия факторъ въ историята. Не стига практиката да поправя теорията. Теорията, ако тя изобщо иска да има нѣкаква цѣна, трѣбва да умѣе да познае значението на поправката.

Най-послѣ се подига въпросъ доколко материалистическото схващане на историята бива да се нарича съ това име, ако ние продължаваме да го разширяваме по посочения начинъ, като се вкарватъ нови фактори. И наистина, споредъ приведенитѣ обяснения на Енгелса, то не е чисто материалистическо, а още по-малко чисто икономическо. Азъ не отричамъ, че името и предмѣта не се покриватъ напълно. Но азъ виждамъ прогресъ не въ изглаждането (verwischung) на понятията, ами въ тѣхното по-голѣмо прецизиране. И понеже при дефиницията на една историческа теория прѣди всичко трѣбва да се вижда въ какво тя се отличава отъ другитѣ, то и азъ не бихъ се затруднилъ да подържамъ названието на Барта „еконо-

мическо разбиране на историята", като най-сполучливо за марксистическата историческа теория.

Въ това, дѣто дава такава тяжесть на икономиката, се крие нейното значение; отъ това, дѣто тя позна и оцѣни икономическитѣ факти, произлизатъ нейнитѣ голѣми заслуги за историческата наука, произлиза обогатяването, което ѝ дължи тоя клонъ отъ човѣшкото знание. Икономическо разбиране на историята нѣма да означава, че се признаватъ само икономически сили, само икономически мотиви, ами само че икономията все пакъ винаги е рѣшаещата сила, че тя образува изходната точка на великитѣ движения въ историята. Съ думитѣ „материалистическо разбиране на историята" сж свързани отнапрѣдъ всѣкакви недоразумѣния, които изобщо сж свързани съ понятието материализъмъ. Философскиятъ или естествено-научниятъ материализъмъ е детерминистиченъ, а марксистичното разбиране на историята не е; то не отдава на икономическата основа за живота на народитѣ безусловно опрѣдѣлеще влияние върху формитѣ на този животъ.

в) Марксовото учение за класовата борба и развитието на капитала.

Върху основата на материалистическото разбиране на историята почива учението за класовитѣ борби. „Стана явно", пише Енгелсъ въ полемиката противъ Дюринга, „че *всичката* досегашна история[1]) е била история на класови борби, че тия една съ друга борещи се класи всѣкога сж резултати отъ условията на производството и на размѣната, съ една дума отъ икономическитѣ условия на своята епоха". (3-о изд., стр. 12). Въ модерното общество класовата борба между капиталистическитѣ владѣтели на срѣдствата за производство и безимотнитѣ производители, наемнитѣ работници е, която удря върху него печатъ въ това отношение. Маркъс е взелъ отъ Франция названието буржуазия за първата класа и израза пролетариатъ за втората; тия названия по

---

[1]) Въ четвъртото издание на неговото съчинение: „Развитие на социализма и пр." подиръ това идатъ слѣднитѣ ограничителни думи: „Съ изключение на първобитното състояние".

онова врѣме, когато той изработваше своята теория, вече се употрѣбяваха отъ френскитѣ социалисти съ голѣмо пристрастие. Тази класова борба между буржуазията и пролетариата е прѣнесеното върху хората противорѣчие, което сѫществува въ днешнитѣ *условия* на производството, именно между *частния* характеръ на *усвояването* и *обществения* характеръ на производството. Срѣдствата за производство сѫ собственость на отдѣлни капиталисти, които си *усвояватъ* дохода отъ производството, когато самото производство е станало общественъ процесъ, сиречъ произвеждане отъ *мнозина* на прѣдмети за употрѣба — производство наредено възъ основа на планомѣрно раздѣлѣние и организация на труда. А това противорѣчие скрива въ себе си, или, по-добрѣ, се допълня отъ едно второ: планомѣрното раздѣлѣние и организация на труда вѫтрѣ въ производителнитѣ заведения (работилници, фабрики и пр.) се противопоставя на неплапомѣрното изваждане на продуктитѣ за продань на пазаря.

Изходната точка на класовата борба между капиталиститѣ и работницитѣ е противоположностьта на интереситѣ, както тя се поражда отъ начина, по който първитѣ експлоатиратъ труда на вторитѣ. Издирването на този процесъ на експлоатация води къмъ ученията за *цѣнностьта* (стойность, Werth) и за произвеждането и усвоението на *свръхцѣнностьта* (принадена стойность, Mehrwerth).

Каквото характеризува капиталистическото производство и основаната върху него обществена наредба, е че хората въ своитѣ економически отношения стоятъ единъ срѣщу други изобщо само като купувачи и продавачи. Въ економическия животъ то не признава законни условия на зависимость, ала *фактически* тая зависимость сѫществува като резултатъ отъ чисто економическитѣ условия (разликата въ материалното положение, условията на наемната заплата и пр.) Работникътъ продава на капиталиста своята работна сила за урѣчено врѣме и подъ извѣстни условия за урѣчена цѣна — работната заплата. Капиталистътъ продава масата продукти, които сѫ произведени съ помощьта на работника, т. е заедно отъ всички заети отъ него работници, продава тия продукти на пазаря за една цѣна, която обикновено съдържа единъ излишъкъ, над-

мическо разбиране на историята", като най-сполучливо за марксистическата историческа теория.

Въ това, дѣто дава такава тяжесть на икономиката, се крие нейното значение; отъ това, дѣто тя позна и оцѣни икономическитѣ факти, произлизатъ нейнитѣ голѣми заслуги за историческата наука, произлиза обогатяването, което ѝ дължи тоя клонъ отъ човѣшкото знание. Икономическо разбиране на историята нѣма да означава, че се признаватъ само икономически сили, само икономически мотиви, ами само че икономията все пакъ винаги е рѣшаещата сила, че тя образува изходната точка на великитѣ движения въ историята. Съ думитѣ „материалистическо разбиране на историята" сж свързани отнапрѣдъ всѣкакви недоразумѣния, които изобщо сж свързани съ понятието материализъмъ. Философскиятъ или естествено-научниятъ материализъмъ е детерминистиченъ, а марксистичното разбиране на историята не е; то не отдава на икономическата основа за живота на народитѣ безусловно опрѣдѣлеще влияние върху формитѣ на този животъ.

в) Марксовото учение за класовата борба и развитието на капитала.

Върху основата на материалистическото разбиране на историята почива учението за класовитѣ борби. „Стана явно", пише Енгелсъ въ полемиката противъ Дюринга, „че *всичката* досегашна история[1]) е била история на класови борби, че тия една съ друга борещи се класи всѣкога сж резултати отъ условията на производството и на размѣната, съ една дума отъ икономическитѣ условия на своята епоха". (3-о изд., стр. 12). Въ модерното общество класовата борба между капиталистическитѣ владѣтели на срѣдствата за производство и безимотнитѣ производители, наемнитѣ работници е, която удря върху него печатъ въ това отношение. Марксъ е взелъ отъ Франция названието буржуазия за първата класа и израза пролетариатъ за втората; тия названия по

[1]) Въ четвъртото издание на неговото съчинение: „Развитие на социализма и пр." подиръ това идатъ слѣднитѣ ограничителни думи: „Съ изключение на първобитното състояние".

онова врѣме, когато той изработваше своята теория, вече се употрѣбяваха отъ френскитѣ социалисти съ голѣмо пристрастие. Тази класова борба между буржуазията и пролетариата е прѣнесеното върху хората противорѣчие, което сѫществува въ днешнитѣ условия на производството, имено между *частния* характеръ на *усвояването* и *общественния* характеръ на производството. Срѣдствата за производство сѫ собственость на отдѣлни капиталисти, които си *усвояватъ* дохода отъ производството, когато самото производство е станало общественъ процесъ, спречъ произвеждане отъ *мнозина* на прѣдмети за употрѣба — производство наредено възъ основа на планомѣрно раздѣлѣние и организация на труда. А това противорѣчие скрива въ себе си, или, по-добрѣ, се допълня отъ едно второ: планомѣрното раздѣлѣние и организация на труда вѫтрѣ въ производителнитѣ заведения (работилници, фабрики и пр.) се противопоставя на непланомѣрното изваждане на продуктитѣ за продань на пазаря.

Изходната точка на класовата борба между капиталиститѣ и работницитѣ е противоположностьта на интереситѣ, както тя се поражда отъ начина, по който първитѣ експлоатиратъ труда на вторитѣ. Издирването на този процесъ на експлоатация води къмъ учението за *цѣнностьта* (стойность, Werth) и за произвеждането и усвоението на *свръхцѣнностьта* (принадена стойность, Mehrwerth).

Каквото характеризува капиталистическото производство и основаната върху него обществена наредба, е че хората въ своитѣ економически отношения стоятъ единъ срѣщу други изобщо само като купувачи и продавачи. Въ економическия животъ то не признава законни условия на зависимость, ала *фактически* тая зависимость сѫществува като резултатъ отъ чисто економическитѣ условия (разликата въ материалното положение, условията на наемната заплата и пр.) Работникътъ продава на капиталиста своята работна сила за урѣчено врѣме и подъ извѣстни условия за урѣчена цѣна — работната заплата. Капиталистътъ продава масата продукти, които сѫ произведени съ помощьта на работника, т. е заедно отъ всички заети отъ него работници, продава тия продукти на пазаря за една цѣна, която обикновено съдържа единъ излишъкъ, над-

минава разхода направенъ за нейното произвеждане—безъ това условие не може да се продължава неговото прѣдприятие. Какво нѣщо е този излишъкъ?

Споредъ Маркса този излишъкъ е свръхцѣнностьта на работата извършена отъ работника. Стокитѣ се размѣнятъ на пазаря по една цѣнность, която се опрѣдѣля чрѣзъ вложения въ тѣхъ трудъ, мѣренъ съ врѣме. Каквото капиталистътъ е вложилъ въ миналата работа (ние можемъ да кажемъ още и мъртва) въвъ форма на сурови материали, на помощни срѣдства, употрѣба на машинитѣ, заеми и други разноски, всичко това непромѣнено пакъ се явява въ цѣнностьта на продукта. Другояче е съ употрѣбения живъ трудъ. За тоя трудъ капиталистътъ е далъ работна заплата и той му донася единъ по-голѣмъ дòбивъ (Erlös) отколкото е похарчилъ — противоцѣнностьта (Gegenwerth) на цѣнностьта на труда. Цѣнностьта на труда е цѣнность на онова количество трудъ, което е вложено въ продукта, а работната заплата е покупната цѣна на употрѣбената въ производството работна сила. Цѣната, респективно цѣнностьта на работната сила се опрѣдѣля отъ разноскитѣ за подържане на работника съобразно съ този начинъ на живѣяне, който исторически се е развилъ. Дифиренцията между противоцѣнностьта (дòбива) на трудовата цѣнность и между работнишката заплата е *свръхцѣнностьта*, която да повиши колкото е възможно по-вече или поне да не я остави да падне, е естественията стрѣмежъ на всѣкой капиталистъ.

Конкуренцията на пазаря постояно налѣга върху цѣнитѣ на стокитѣ и за да могатъ да се харчатъ по-вече стоки, трѣбва да става по-евтино производството Капиталистътъ може по три начина да достигне това поевтиняване: като намали заплатитѣ, като продължи работното врѣме, като уголѣми производителностьта на труда. Понеже за първитѣ двѣ всѣкой пѫть има опрѣдѣлени граници, енергията на капиталиста всѣкога се насочва на послѣдния начинъ. По-добра организация на труда, поголѣма интензивность на труда и по-силно усъвършение на машинарията — ето главнитѣ срѣдства да се прави производството по-евтино въ по-развитото капиталистическо общество. При всички тия случаи има това слѣдствие, че органическиятъ съставъ на капитала, както

Маркъ го нарича, се измѣнява. Пропорцията на оная часть на капитала, която е вложена въ сурови материали, въ срѣдства за производство и т. н. се уголѣмява, а пропорцията на тая часть отъ капитала, която е вложена въ работни заплати, се намалява; сѫщото количество продукти се изкарватъ отъ по-малко работници, по-голѣмо количество продукти се изкарватъ отъ сѫщото число работници или дори отъ по малко души. Отношението на свръхцѣнностьта къмъ вложената въ заплати часть отъ капитала Маркъ нарича *размѣръ на свръхцѣнностьта* или *размѣръ на експлоатацията*, а отношението на свръхцѣнностьта къмъ цѣлия капиталъ вложенъ въ производството — *размѣръ на печалбата*. Отъ казаното по-горѣ е ясно, че размѣрътъ на свръхцѣнностьта може да расте, когато пъкъ сѫщеврѣменс размѣрътъ на печалбата може да спада.

Въ различнитѣ клонове на производството ние се срѣщаме съ твърдѣ различенъ органически съставъ на капитала. Има прѣдприятия, дѣто несравнено по-голѣма часть капиталъ се изхарчва за срѣдства на производството, за сурови материали и т. н., а една сравнително малка часть капиталъ за работни заплати; има пъкъ други прѣдприятия, гдѣто за работни заплати отива най-важната часть отъ капитала. Първитѣ прѣдприятия прѣдставляватъ по-високъ органически съставъ на капитала, а вторитѣ по-низъкъ. Ако владѣеше навсѣкѫдѣ еднакво пропорционално отношение между достигнатата свръхцѣнность и работната заплата, то въ послѣднитѣ клонове на производството размѣритѣ на печалбата въ много случаи нѣколко пѫти биха надминали размѣритѣ на печалбата въ първитѣ производствени клонове. Това обаче не става. Въ дѣйствителность стокитѣ въ развитото капиталистическо общество не се размѣнятъ по своята трудова цѣнность, ами се продаватъ по своитѣ *производствени цѣни*, които се състоятъ отъ разноскитѣ за производството (работната заплата плусъ изхарчения мъртавъ трудъ) и отъ една прибавка още, която отговаря на срѣднята печалба на общественото производство, взето изцѣло, или на размѣра на печалбата въ онния клонове на производството, дѣто органическиятъ съставъ на капитала показва едно срѣдно отношение на капитала похарченъ за

работни заплати къмъ другия приложенъ капиталъ. Цѣнитѣ на стокитѣ, ще рече, въ различнитѣ клонове на производството съвсѣмъ не се движатъ по еднакъвъ начинъ около тѣхнитѣ цѣнности. Въ единъ клонъ на производството тѣ стоятъ постояно много по-низко отъ цѣнностьта, а въ други постояно по-високо; само въ производствени клонове съ срѣденъ органически съставъ на капитала тѣ се приближаватъ до цѣнноститѣ. Законътъ за цѣнностьта изчезва съвсѣмъ отъ съзнанието на производителитѣ, той дѣйствува задъ гърбоветѣ имъ, при което за по-дълги периоди врѣме се регулира споредъ него височината на срѣдния размѣръ на печалбата.

Принудителнитѣ закони на конкуренцията и растещото богатство отъ капитали въ обществото дѣйствуватъ постоянно въ посока да се намаляватъ размѣритѣ на печалбата, което намаляване се забавя отъ противодѣйствуващи сили, но което не може да се спре за дълго врѣме. Свръхпроизводството на капитала върви рамо до рамо съ създаването на излишекъ отъ работници. Все по-голѣма централизация се извършва въ индустрията, въ търговията и въ земледѣлието и все по-силна експроприация на малкитѣ капиталисти отъ по-голѣмитѣ. Периодичнитѣ кризи — прѣдизвикани отъ анархията въ производството въ свръзка съ намалената и недостатъчна консумативна (потрѣбителна) способность на маситѣ — ставатъ все посилни и по-разрушителни и, чрѣзъ унищожаването на безброй малки капиталисти, тѣ подготвятъ процеситѣ на централизация и експроприация. Отъ една страна получава общо разпространение (и все по-вече се развива и напрѣдва) колективистическиятъ (кооперативниятъ) начинъ на работене, а, отъ друга страна, заедно „съ постоянното нарастване броя на магнатитѣ на капитала, които узурпиратъ и монополизиратъ всички изгоди отъ тоя процесъ на прѣобразуване, расте сиромашията, насилието, робството, израждането, експлоатацията, но сжщо така и възбуждането на работническата класа, която става все по-многобройна и която се възпитава, съединява и организува отъ механизма на самия капиталистически производственъ процесъ". Така развитието се стрѣми къмъ една точка, дѣто монополътъ на капитала става верига за разцъвтѣлия чрѣзъ него начинъ на производство, дѣто цен-

трализацията на срѣдствата за производство и прѣвръщането на работата въ обществена ставатъ несъвмѣстими въ рамкитѣ на капитализма. Тия рамки тогава ще бѫдатъ разсипани, експроприаторитѣ и узурпаторитѣ ще бѫдатъ експроприирани отъ народната маса, капиталистическата частна собственость ще се прѣмахне.

Такава е споредъ Маркса историческата тенденция на капиталистическия начинъ на производство и съотвѣтния начинъ на присвоение. Класата, която е призована да експроприира капиталистическата класа и да прѣвърне капиталистическата собственость въ обществена, е класата на наемнитѣ работници, пролетариатътъ. За това си призвание той трѣбва да се организува като класова политическа партия. Тая класа ще залови въ даденъ моментъ държавната власть и „ще прѣвърне на първо мѣсто срѣдствата за производство въ държавна собственость. Но заедно съ това пролетариатътъ прѣмахва себе си като като пролетариатъ, заедно съ това той прѣмахва всички разлики и противорѣчия между класитѣ и заедно съ това сѫщо така прѣмахва държавата като държава". Борбата за индивидуално сѫществуване съсъ своитѣ конфликти и насилия прѣстава. Държавата нѣма вече какво да притиска и „умира" (Енгелсъ, „Развитие на социализма").

* * *

Това сѫ, колкото се може по-накратко и сгѫстено схванати, най-важнитѣ положения на оная часть отъ Марксовото учение, която ние трѣбва да смѣтаме като чиста теория на социализма, върху която социализмътъ почива. Както и материалистическата историческа теория, па дори и по-малко отъ нея, тая часть отъ самото начало не е излѣзла въ съвършена форма изъ главитѣ на своитѣ създатели. Тукъ можемъ по-лесно, отколкото при материалистическото разбиране на историята, да посочимъ едно развитие на учението, което, задържайки главнитѣ си становища, се състои въ ограничение на аподиктично изказанитѣ въ начало положения. Отчасть това измѣнение на учението е признато отъ Маркса и отъ Енгелса. Въ прѣдговора къмъ „Капитала" (1867), въ прѣдговора къмъ новото издание на „Комунистическия манифестъ" (1872), въ прѣдговора и въ една забѣлѣжка къмъ новото

работни заплати къмъ другия приложенъ капиталъ. Цѣнитѣ на стокитѣ, ще рече, въ различнитѣ клонове на производството съвсѣмъ не се движатъ по еднакъвъ начинъ около тѣхнитѣ цѣнности. Въ единъ клонъ на производството тѣ стоятъ постояно много по-низко отъ цѣнностьта, а въ други постояно по-високо; само въ производствени клонове съ срѣденъ органически съставъ на капитала тѣ се приближаватъ до цѣнноститѣ. Законътъ за цѣнностьта изчезва съвсѣмъ отъ съзнанието на производителитѣ, той дѣйствува задъ гърбоветѣ имъ, при което за по-дълги периоди врѣме се регулира споредъ него височината на срѣдния размѣръ на печалбата.

Принудителнитѣ закони на конкуренцията и растещото богатство отъ капитали въ обществото дѣйствуватъ постоянно въ посока да се намаляватъ размѣритѣ на печалбата, което намаляване се забавя отъ противодѣйствуващи сили, но което не може да се спре за дълго врѣме. Свръхпроизводството на капитала върви рамо до рамо съ създаването на излишекъ отъ работници. Все по-голѣма централизация се извършва въ индустрията, въ търговията и въ земледѣлието и все по-силна експроприация на малкитѣ капиталисти отъ по-голѣмитѣ. Периодичнитѣ кризи — прѣдизвикани отъ анархията въ производството въ свръзка съ намалената и недостатъчна консумативна (потрѣбителна) способность на маситѣ — ставатъ все посилни и по-разрушителни и, чрѣзъ унищожаването на безброй малки капиталисти, тѣ подготвятъ процеситѣ на централизация и експроприация. Отъ една страна получава общо разпространение (и все по-вече се развива и напрѣдва) колективистическиятъ (кооперативниятъ) начинъ на работене, а, отъ друга страна, заедно „съ постоянното нараняване броя на магнатитѣ на капитала, които узурпиратъ и монополизиратъ всички изгоди отъ тоя процесъ на прѣобразуване, расте сиромашията, насилието, робството, израждането, експлоатацията, но сжщо така и възбужданието на работническата класа, която става все помногобройна и която се възпитава, съединява и организува отъ механизма на самия капиталистически производственъ процесъ". Така развитието се стрѣми къмъ една точка, дѣто монополътъ на капитала става верига за разцъвтѣлия чрѣзъ него начинъ на производство, дѣто цен-

трализацията на срѣдствата за производство и прѣвръщането на работата въ обществена ставатъ несъвмѣстими въ рамкитѣ на капитализма. Тия рамки тогава ще бждатъ разсипани, експроприаторитѣ и узурпаторитѣ ще бждатъ експроприирани отъ народната маса, капиталистическата частна собственость ще се прѣмахне.

Такава е споредъ Маркса историческата тенденция на капиталистическия начинъ на производство и съотвѣтния начинъ на присвоение. Класата, която е призована да експроприира капиталистическата класа и да прѣвърне капиталистическата собственость въ обществена, е класата на наемнитѣ работници, пролетариатътъ. За това си призвание той трѣбва да се организува като класова политическа партия. Тая класа ще залови въ даденъ моментъ държавната власть и „ще прѣвърне на първо мѣсто срѣдствата за производство въ държавна собственость. Но заедно съ това пролетариатътъ прѣмахва себе си като като пролетариатъ, заедно съ това той прѣмахва всички разлики и противорѣчия между класитѣ и заедно съ това сжщо така прѣмахва държавата като държава". Борбата за индивидуално сжществуване съсъ своитѣ конфликти и насилия прѣстава. Държавата нѣма вече какво да притиска и „умира" (Енгелсъ, „Развитие на социализма").

* * *

Това сж, колкото се може по-накратко и сгжстено схванати, най-важнитѣ положения на оная часть отъ Марксовото учение, която ние трѣбва да смѣтаме като чиста теория на социализма, върху която социализмътъ почива. Както и материалистическата историческа теория, на дори и по-малко отъ нея, тая часть отъ самото начало не е излѣзла въ съвършена форма изъ главитѣ на своитѣ създатели. Тукъ можемъ по-лесно, отколкото при материалистическото разбиране на историята, да посочимъ едно развитие на учението, което, задържайки главнитѣ си становища, се състои въ ограничение на аподиктично изказанитѣ въ начало положения. Отчасть това измѣнение на учението е признато отъ Маркса и отъ Енгелса. Въ прѣдговора къмъ „Капитала" (1867), въ прѣдговора къмъ новото издание на „Комунистическия манифестъ" (1872), въ прѣдговора и въ една забѣлѣжка къмъ новото

[illegible] 18[illegible] и въ пръ[illegible] [illegible] революция" [illegible] отъ [illegible] [illegible] съ [illegible] [illegible] възгледитѣ на Маркса [illegible] [illegible] жертвенитѣ [illegible] [illegible] искатъ да се [illegible] [illegible] [illegible] на теорията. [illegible] формули[illegible] [illegible] примѣръ. Въ [illegible] [illegible] Маркса и Енгелса [illegible] [illegible] за рево[illegible] [illegible] казватъ: „При [illegible] [illegible] организация [illegible] [illegible] за[illegible] [illegible] най над[illegible] [illegible] на Па[illegible] [illegible] за пръвъ пжть [illegible] [illegible] политичес[illegible] [illegible] тая нѣща. [illegible] Именно Комуната [illegible] [illegible] за за[illegible] [illegible] въ движение [illegible] 1872 г., но петь го[illegible] [illegible] Енгелсъ [illegible] [illegible] държав[illegible] [illegible] за про[illegible] [illegible] собственостьта". (3-то издание, стр. [illegible] [illegible] „Развитията по кому[illegible] [illegible] въ 18[illegible]5 г. [illegible] 184[illegible] [illegible] наредена въ [illegible] [illegible] тъй едно окржжно [illegible] на Комунистическия [illegible] За програмата [illegible] [illegible] „и днесь още може [illegible] че „нѣкои отъ [illegible]". (Стр. 14). Може [illegible] [illegible] „нѣщичко". [illegible] [illegible] формулитѣ трѣбва да [illegible] [illegible] въ това работата не се

подобрява. Марксъ и Енгелсъ сж се ограничили върху това — отчасть изобщо да загатнатъ, отчасть по отношение на отдѣлни пунктове да признаятъ влиянията, които би трѣбвало да иматъ признатитѣ отъ тѣхъ промѣни върху фактитѣ и по-доброто познаване на фактитѣ върху изработването и прилагането на теорията. Но и въ послѣдното отношение не липсватъ у тѣхъ противорѣчия. Тѣ оставиха на потомцитѣ задача да докаратъ още веднажъ единство въ теорията и да възстановятъ единството между теорията и практиката.

Тая задача, обаче, можемъ да рѣшимъ само така, ако открито си дадемъ смѣтка за празнотитѣ и противорѣчията на теорията. Съ други думи *по-нататъшното развитие и усъвършение на марксическитѣ учения трѣбва да се почнатъ чрезъ тѣхната критика.* Днесь работата стои тъй, че съсъ съчиненията на Маркса и Енгелса *всичко* може да се докаже. За апологетитѣ и за литературнитѣ адвокати (рабулисти) това е твърдѣ удобно. Но този, който е запазилъ поне малко теоритически смисълъ, за когото научностьта на социализма не е „само единъ накитъ, който се изважда само при тържествени случаи, а прѣзъ другото врѣме не се обръща никакво внимание на него“, той, щомъ съзнае тия противорѣчия, ще усѣти и нуждата да ги разчисти. Това е задача на ученицитѣ, а не вѣчно да повтарятъ думитѣ на учителя.

Въ този смисълъ е прѣдприета върху страницитѣ, които слѣдватъ, критика на нѣкои елементи отъ марксическото учение. Отъ желание да дамъ по-малъкъ обемъ на това съчинение, прѣдназначено на първо мѣсто за работници, и отъ необходимость да го изкарамъ въ нѣколко седмици, азъ пито се опитахъ да разгледамъ прѣдмета до изчерпване. Още тукъ нека обява за винаги, че нѣмамъ претенция тая критика да бѫде оригинална. По-вечето, ако не всичко, нататъкъ е въ сжщность вече и отъ други казано, или поне загатнато. Споредъ това, настоящето съчинение не се оправдава съ туй, че то открива нѣщо по-напрѣдъ непознато, ами съ туй, че то вече признава откритото.

Ала и това е необходима работа. Мисля, че Марксъ е билъ самъ, който е писалъ веднажъ за сждбата на теоритѣ така: „Мооровата мила може да умрѣ само отъ

ржката на Моора“. Заблужденията на едно учение само тогава могатъ да се смѣтатъ за оборени, когато тѣ сж признати за такива отъ привърженицитѣ на ученията. Това признаване още не означава пропадане на ученията. Наопъки, то може да се възстанови, така щото слѣдъ като се прѣмахне онова, което е признато за заблуждение, — да си послужа съ единъ изразъ на Ласаля — най-послѣ пакъ Марксъ е, който ще остане правъ противъ Маркса.

ГЛАВА ВТОРА.

Марксизмътъ и диалектиката на Хегеля.

а) Примкитъ на Хегелианско-диалектичната метода.

„Въ дълги прѣпирни, въ каквито често прѣкарвахме цѣли нощи, азъ го заразихъ за голѣма негова вреда съ хегелианизма".

Карлъ Марксъ за Прудона.

Марксовото разбиране на историята и социалистическото учение, което почива върху него, въ първата си форма бѣха изработени отъ 1844 до 1847, врѣме, когато западна и срѣдня Европа се намираха въ голѣмъ революционенъ кипежъ. Тѣ могатъ да се характеризуватъ като най-радикаленъ продуктъ на тази епоха.

Въ Германия това врѣме бѣше епоха на растещия буржуазенъ либерализъмъ. Както въ другитѣ страни, и тукъ идеологическото вѣрую на класата, която се бореше противъ съществуващия редъ, далечъ надминаваше практическитѣ нужди на тая класа. Буржуазията, подъ която трѣбва да се разбира широкия слой на класитѣ несвързани съ феодализма и стоещи извънъ наемническитѣ отношения, — буржуазията се борѣше противъ полуфеодалния държавенъ абсолутизъмъ. Нейнитѣ философски прѣдставители почнаха съ отричане на абсолутното, за да свършатъ съ отричане на държавата.

Философското течение, което въ това отношение намѣри своя най-радикаленъ застѫпникъ въ Максъ Щирнера, е извѣстно подъ име радикална лѣвица на хегеловата философия. Енгелсъ и Марксъ сѫ живѣли извѣстно врѣме въ тоя кржгъ, и двамата сѫ се сношавали въ Берлинъ съ „свободнитѣ" въ механата на Хипеля. Та у Енгелса може да се види, че прѣдставителитѣ на това направление отхвърляли системата на Хегеля, но толкова по-вече

пъкъ имъ се харесвала неговата диалектика, докато отчасть чрѣзъ практическата борба противъ позитивната религия (въ онова врѣме една отъ главнитѣ форми на политическата борба), отчасть чрѣзъ влиянието на Лудвигъ Фойербахъ тѣ били докарани до открито признаване на материализма. Марксъ и Енгелсъ обаче не се спрѣха на Фойербаховия материализъмъ, който по сжщината си бѣше все още естествено-ученъ материализъмъ, ами развиваха своята теория на историческия материализъмъ съ помощьта на диалектиката, която бѣха освободили отъ нейния мистиченъ характеръ, и подъ влиянието на класовитѣ борби между буржуазията и работническата класа, които се бѣха разиграли въвъ Франция и (много по-силно) въ Англия.

Енгелсъ съ голѣма енергия изтъква помощьта на диалектичната метода при създаването на казаната теория. По примѣра на Хегеля той различава метафизично и диалектично разглеждане на нѣщата. Първото се състои въ това, че то разглежда нѣщата или тѣхнитѣ отражения въ мисъльта, понятията, по отдѣлно, като твърди, веднажъ завинаги дадени прѣдмѣти. Послѣдното, напъки, ги разглежда въ тѣхната връзка, въ тѣхната промѣна и прѣвращение, при което излиза, че двата полюса на едно противорѣчие, както положителният, така и отрицателният, се проникватъ взаимно, въпрѣки всичката противоположность. Ала до като Хегель смѣташе диалектиката като саморазвитие на понятието, при Маркса и Енгелса диалектиката на понятията става съзнателенъ рефлексъ на диалектичното движение въ реалния свѣтъ, съ което хегелевата диалектика пакъ биде обърната съ главата нагорѣ, „биде турена върху краката си“.

Така се изразява Енгелсъ въ своето съчинение „Лудвигъ Фойербахъ и краятъ на класичната философия“.

Но „да се тури върху краката си“ диалектиката не е просто нѣщо. Както и да ставатъ нѣщата въ дѣйствителностьта, щомъ ние напуснемъ почвата на фактитѣ, които могатъ да се доказватъ чрѣзъ опитъ, и щомъ нашитѣ мисли се издигнатъ надъ тѣхъ, ние изпадаме въ царството на дедуктивнитѣ понятия и ако тогава слѣдваме диалектиката, както е създадена тя отъ Хегеля, ние ще се намѣримъ, безъ сами да забѣлѣжимъ, въ мрѣжитѣ на „Саморазвитието на понятието“. Тукъ лежи голѣмата научна опасность отъ хегелевата логика на противорѣчието.

Нейнитѣ формули въ нѣкои случаи могатъ твърдѣ добрѣ да послужатъ за нагледно прѣдставляване на взаимнитѣ отношения и развития на извѣстни реални прѣдмѣти[1]). Тѣ могатъ да бждатъ твърдѣ полезни и за формулуването на научнитѣ проблеми и могатъ да подтикнатъ къмъ важни открития. Ала щомъ възъ основа на тия формули почнатъ да се правятъ дедуктивни изводи, започва се и опасностьта отъ произволнитѣ конструкции. Тая опасность става толкова по-голѣма, колкото по-сложенъ е прѣдмѣтътъ за чието развитие става дума. Когато е дума за единъ простъ обектъ опитътъ и логическата сждна способность по-вечето пѫти ни запазватъ противъ опасностьта да бждемъ завлечени отъ формулитѣ на аналогията (като „отричане на отрицанието“) къмъ такива заключения за неговата измѣнчивость, които лежатъ извънъ границитѣ на вѣроятното. Ала колкото по-сложенъ е единъ прѣдмѣтъ, колкото по-голѣмъ е броятъ на неговитѣ елементи, колкото по-разнородна е неговата природа и колкото по-разнообразни сѫ отношенията на силитѣ въ него, толкова по-малко могатъ да ни кажатъ такива формули за неговото развитие, защото толкова по-лесно се изгубва всѣка мѣрка, всѣкой критерий за оцѣнка тамъ, дѣто се заключава възъ основа на тия формули.

---

[1]) Макаръ и тамъ дѣйствителнитѣ събития (Sachverhalt) чрѣзъ нея често пѫти по-вече се затъмняватъ, нежели да се уясняватъ. Така напримѣръ съ формулата „прѣминаване на количеството въ качество“ ако не друго, то поне твърдѣ невѣрно и повръхно (äusserlich) се прѣдава оня фактъ, че промѣната на количественото отношение между съставнитѣ части на единъ прѣдмѣтъ докарва промѣна въ неговитѣ качества.

Да забѣлѣжа пѫтемъ, че Енгелсовитѣ дефиниции на понятията метафизически и диалектически начинъ на разглеждане азъ приемамъ съ тая резерва, че качественитѣ прилагателни „метафизически“ и „диалектически“ могатъ да важатъ само при туй съпоставяне (Gegenüberstellung) въ оня смисълъ, който имъ се влага съ това. Иначе метафизическото разглеждане на нѣщата и разглеждането на нѣщата като отдѣлни, независими едни отъ други и затвърдѣли, кристализувани — сѫ споредъ моето мнѣние двѣ различни работи.

Най-послѣ нека кажа, че азъ нѣмамъ тукъ намѣрение да критикувамъ самия Хегель, нито пъкъ да отричамъ великитѣ заслуги, които тоя бѣлѣжитъ мислитель има за науката. Азъ имамъ тука работа само съ неговата диалектика, доколкото тя е имала влияние върху социалистическата теория.

Това не ще рече, че би трѣбвало да се отрича всѣкаква заслуга на хегелевата диалектика. Наопъки, Фр. А. Ланге, колкото се отнася до нейното влияние върху историческата наука, може би най-сполучливо я оцѣнява, когато въ своето съчинение „Arbeiterfrage“ пише за нея, че хегелевата философия на историята съ своята основна мисъль — развитие чрѣзъ противорѣчия и чрѣзъ тѣхното изглаждане, примиряване (Ausgleichung) — можела „да се нарече почти едно антропологическо откритие“. Ала Ланге сжщо така „почти“ е турилъ пръстъ въ раната, като прибавя, че „както въ живота на индивида, сжщо и въ историята, развитието чрѣзъ противорѣчия не се извършва нито тъй леко и радикално, нито тъй прецизно и симетрично, както въ спекулативната конструкция“. (3 изд., стр, 248—249). За миналото днесь всѣкой марксистъ ще признае това, само за бждещето и имено за едно твърдѣ близко бждеще това, споредъ марксистическото учение, би трѣбвало да бжде другояче. „Комунистическиятъ манифестъ“ обявяваше въ 1847 година, че „буржуазната революция въ надвечерие на която се намира Германия, при достатъчното развитие на пролетариата и при напрѣднало-то състояние на европейската цивилизация може да бжде само непосрѣдна прѣдигра (прологъ) на една пролетарска революция“.

Тая историческа самоизмама, която едва ли би могълъ да надмине и най-голѣмиятъ политически фантазьоръ, би била необяснима при Маркса, който тогава сериозно бѣше изучилъ економията, ако това въ него не бѣше продуктъ на единъ остатъкъ отъ хегелевата диалектика на противорѣчието, отъ който Марксъ — както и Енгелсъ — не е могълъ да се освободи напълно прѣзъ цѣлия си животъ, който обаче тогава, въ едно врѣме на общо възбуждение, толкова по-вече е билъ сждбоносенъ за него. Ние тукъ нѣмаме работа съ едно просто прѣувеличение на изгледитѣ отъ едно политическо дѣйствие, къмъ каквото прѣувеличение могатъ да прибѣгватъ разгорѣщени водители и което понѣкога ги довежда до неочаквани резултати, ами едно чисто спекулативно антиципиране (Vorwegnahme) зрѣлостьта на едно економическо и социално развитие, което едва току-що се започваше. Това, за изпълнение на което трѣбваше поколѣния да се минатъ, се

разглеждаше въ свѣтлината на философията за развитието чрѣзъ противорѣчия като непосрѣденъ резултатъ отъ единъ политически прѣвратъ, който тепърва щѣше да създаде свободно мѣсто на буржуазната класа да се развие И ако Марксъ и Енгелсъ, само двѣ години подиръ написването на манифеста, се принуждаваха при разцѣплението на комунистическия съюзъ да говорятъ на своитѣ противници въ съюза „за неразвитата форма (unentwickelte Gestalt) на нѣмския пролетариатъ“ и да протестиратъ противъ това, дѣто „отъ думата пролетариатъ се прави нѣщо свещено“ („Келнскиятъ комунистически процесъ“, стр. 21), то това се дължи най-напрѣдъ на едно кратковрѣмено отрезвяване. Сѫщото това противорѣчие между дѣйствителната и конструираната зрѣлость на развитието ще се повтаря въ други форми на различни мѣста.

Понеже тукъ става дума за единъ пунктъ, който е ималъ най-голѣмо влияние върху моето мнѣние за Марксъ-Енгелсовото учение, нека ми бѫде позволено да приведа единъ примѣръ, който спада въ близкото минало.

Въ полемиката си съ единъ южногермански социалъ-демократически вѣстникъ Францъ Мерингъ бѣше възпроизвелъ неотколѣ въ „Leipziger Volkszeitung“ едно мѣсто изъ прѣдговора къмъ второто издание на Енгелсовото съчинение „Къмъ жилищния въпросъ“, дѣто Енгелсъ говори за „сѫществуването на единъ дребно-буржуазенъ социализъмъ“ въ нѣмаската социалъ-демокрация, който е намѣрилъ застѫпничество „дори и между фракцията въ райхстага“. Енгелсъ изважда тамъ дребнобуржуазния характеръ на туй направление отъ това, че то, макарь да признава за вѣрни основнитѣ възгледи на модерния социализъмъ, обаче тѣхното осѫществяване отлага за отдалечено врѣме, заедно съ което „за сегашно врѣме посочва простото социално кърпачество (Flickwerk)“. Енгелсъ обявяваше това направление за доста обяснимо въ Германия, ала безопасно при „чудесно здравия смъсълъ“ на нѣмскитѣ работници. Мерингъ вижда въ тия изявления една алюзия на тоговашната прѣпирня въ нѣмската социалъ-демокрация по въпроса за парични помощи на трансатлантическитѣ компании (Dampfersubwentionsfrage), която прѣпирня той изкарва като „първо по-сериозно разискване (Auseinandersetzung) върху *практическата политика* и върху

пролетарската ревулиционна тактика». Каквото Енгелсъ на цитираното мѣсто казалъ, било онова, което застжпницитѣ на пролетарско-революционната насока, къмъ които той брои и себе си, „мислятъ и искатъ": отдѣляне отъ тъй квалифицираните „дребно-буржуазни социалисти".

Не може да се отрича, че Мерингъ право тълкува цитуваното мѣсто у Енгелса. Тъй Енгелсъ разбираше тогава — прѣзъ Януари 1887 — положението на работитѣ. Петнадесеть месѣци прѣди това той бѣше възпроизвелъ въ новото издание на „Разкрития върху комунистическия процесъ" двата циркулара отъ Мартъ и Юли на 1851, които прокламиратъ „революцията въ перманентность" като политика на революционния пролетариатъ. И въ прѣдговора той забѣлѣзва, че нѣкои отъ казанитѣ тамъ нѣща иматъ значение и за близкото „европейско сътресение". Войната отъ 1870 — 71 година той прѣдставя като послѣдно прѣдварително сътресение отъ този родъ, като смѣта при това, че интервалитѣ между европейскитѣ революции въ нашия вѣкъ сж отъ 15 — 18 години.

Това бѣше писано отъ 1885 до 1887 г. Малко години подиръ това избухна въ нѣмската социалъ-демокрация конфликтътъ съ така наречените „млади". Дълго врѣме скриванъ, тоя конфликтъ се изостри въ 1890 год. по въпроса за празнуване на първи Май чрѣзъ напускане на работата. Днесъ никой нѣма да отрича, че мнозинството „млади" изкрено вѣрваха, какво тѣ постжпватъ тъкмо тъй, както казва Енгелсъ, когато се борѣха противъ тогавашния „опортюнизъмъ" на фракцията въ райхстага. Ако тѣ нападаха мнозинството на тая фракция като „дребно-буржуазна", кой бѣше тѣхния авторитетъ, ако не Енгелсъ? Защото това мнозинство се състоеше отъ сжщитѣ хора, които образуваха опортюнистическото мнозинство по въпроса за субвенциитѣ на трансатлантическитѣ компании. Ала когато тогавашната редакция на „Sächsische Arbeiterzeitung" най-послѣ се обърна къмъ Енгелса, отговоръть на послѣдния, както Мерингъ знае, гласѣше съвсѣмъ другояче, нежели цитуваната отъ Меринга бѣлѣжка Енгелсъ обяви движението на „младитѣ" за простъ „мятежъ на литератори и студенти", натекна имъ, че не сж усвоили добрѣ марксизма и обяви, че всичко, каквото е натяквано на фракцията отъ тая страна, е праздна ра-

бота; нека „Sächsische Arbeiterzeitung“ се надѣва колкото иска, че здравиятъ разумъ на нѣмския работникъ ще надвие утилитарната парламентска насока въ социалната демокрация, но той, Енгелсъ, не споделя тая надѣжда, той нищо не знае за едно такова мнозинство въ партията.

Че Енгелсъ като правѣше това изявление слѣдваше само своето убѣждение — това не го знае никой по-добрѣ отъ автора на тия редове. Движението на „младитѣ“, което бѣше сжщо така движение на работници и то на работници, които по врѣме на закона противъ социалиститѣ сж принадлежали къмъ най-дѣятелнитѣ пропагандисти на партията — това движение се прѣдставляваше на Енгелса като мятежъ приготвенъ отъ радикалствуващи литератори и застжпваната отъ него политика се чинѣше на Енгелса толкова опасна за момента, че въ сравнение съ нея „дребно-буржуазнитѣ“ постжпки на фракцията ставатъ праздна работа.

Но колкото политически пълненъ съсъ заслуги е „отговорътъ“ въ „Социалъ-Демократъ“ отъ 15 Септември 1890, толкова е съмнително дали Енгелсъ тогава е ималъ пълно право, като е отричалъ всѣка солидарность съ „младитѣ“. Ако европейската революция бѣше тъй близо прѣдъ насъ, както той доказваше въ прѣдговора къмъ „Разкритията“ — споредъ казаното тамъ врѣмето ѝ бѣше вече настжпило — и ако скицираната въ споменатитѣ циркулари тактика имаше още принципална важность, тогава „младитѣ“ въ сжщность бѣха плъть отъ неговата плъть и кръвь отъ неговата кръвь. Ако ли пъкъ не, тогава грѣшката лежеше по-малко въ „младитѣ“, отколкото въ ония съчинения, които бѣха пуснати за пропаганда прѣзъ 1885 и 1887 съсъ споменатитѣ допълнения и съ двусмислени прибавки. Ала тая двусмисленость, която толкова малко отговаряше на Енгелсовия характеръ, се коренѣше въ заетата отъ Хегеля диалектика. „Да, не и не, да“ въ тая диалектика, вмѣсто „да, да и не, не“; нейното примиряване, изглаждане (Ausgleichung) на противорѣчията, нейнитѣ прѣвращения отъ количество въ качество и много още диалектически хубости — всичко това всѣкога отново прѣчеше да се разбере както трѣбва значението на извѣстни промѣни. Ако се оставѣше първоначално по хегелиански конструираната схема на развитието, то би трѣб-

вало или да се даде съвсѣмъ другъ смисълъ на дѣйствителностьта, или, когато се измѣрва пѫтя къмъ начъртаната цѣль, да се игнорира всѣка реална пропорция. Отъ тука излиза и противорѣчието: отъ една страна извънмѣрна точность въ издирването на економическата структура на обществото, която точность отговаря на неуморното прилежание на гения, а отъ друга страна—почти невѣроятно прѣнебрежение на очебиещи факти; отъ една страна се излиза отъ туй, че економията има рѣшаеще влияние върху властьта (Gewalt), а отъ друга страна се изпада въ една истински фантастична вѣра въ творческата сила на властьта; отъ една страна социализмътъ теоритически се издига до наука, а отъ друга страна толкова изискванията на научностьта се подчиняватъ подъ тенденцията.

Ако не друго, то въвъ всѣкой случай съвсѣмъ ненаучно е да се сѫди за становището на единъ политикъ или теоритикъ само по онзи възгледъ, който той има за бързината на вървежа на общественото развитие. Идентифицирането на понятието „пролетарско" съ прѣдставата за прѣкото и непосрѣдно прѣмахване на всички социални противорѣчия докарва до едно твърдѣ долно тълкувание на това понятие. Просташкото, грубото, дебелашкото би било споредъ това „пролетарско". Ако пролетарско-революционнитѣ социалисти се създаватъ отъ вѣрата въ революционната катастрофа, която всѣкой пѫть скоро се очаква да настѫпи, то най-голѣма претенция върху това име ще иматъ прѣди всичко революционеритѣ на думи. Въ една научна система би трѣбвало да се намѣри поне какво да е рационално мѣрило за демаркационната линия, която би раздѣляла фантазьоритѣ на една страна и дребнитѣ буржуа на друга. Но за това не ставаше дума и оцѣняването бѣше дѣло на пъленъ произволъ. А пъкъ понеже пропорциитѣ всѣкой пѫть изглеждатъ по-малки колкото по-отдалечъ се разглеждатъ нѣщата, то на практика се появява обикновено тоя забѣлѣжителенъ фактъ, че въ посочения смисълъ „дребно-буржуазно" схващане се срѣща при такива хора, които, сами принадлежащи къмъ работническата класа, стоятъ въ най-интимно допиране съ дѣйствителното пролетарско движение; когато пъкъ хора принадлежащи къмъ буржуазната класа, или живѣещи въ буржуазни условия, които, или

нѣматъ никакви духовни връзки съ работническия свѣтъ, или пъкъ познаватъ тоя свѣтъ само отъ политическитѣ събрания, нагласени отпрѣди по опрѣдѣленъ тонъ, се случва да сж прѣпълнени отъ пролетарско революционно настроение.

Къмъ края на своя животъ въ прѣдговора къмъ „Класовитѣ борби“ Енгелсъ открито признава заблуждението, което той и Марксъ бѣха направили при оцѣняване врѣмето за извръшване на социалното и политическото развитие. Заслугата, която Енгелсъ си спечели за социалистическото движение чрѣзъ това съчинение, което справедливо може да се нарече негово политическо завѣщание, не бива да се прѣувеличава. Въ него се крие повече отколкото е изказано Ала сѣ пакъ нито имаше въ прѣдговора мѣсто за да се извлекатъ всички послѣдици отъ едно такова драговолно признание, нито пъкъ изобщо можеше да се чака отъ Енгелса, че той ще прѣдприеме свързаната съ това ревизия на теорията. Ако бѣше направилъ това, той трѣбваше безусловно да скъса всички смѣтки съ хегелевата диалектика, ако не формално, то поне по сжщностьта на работата. Тая диалектика е прѣдателскиятъ, вѣроломниятъ елементъ (das Verrätherische) въ марксовата доктрина, тя е мрѣжата, която прѣчи за послѣдовното и логическо разглеждане на нѣщата. Енгелсъ не би могълъ и не би искалъ да се издигне надъ нея. Той извличаше послѣдицитѣ отъ придобитото познание само досѣжно опрѣдѣлени методи и форми на политическата борба. Колкото и важни да сж тия нѣща, които той казва въ това отношение, съ това се покрива само една часть отъ областьта на поставенитѣ сега въпроси.

Отъ това става ясно, че политическитѣ борби, за които Марксъ и Енгелсъ сж ни оставили монографии, ний днесъ трѣбва да разглеждаме малко подъ другъ зрителенъ жгълъ, нежели сж правили това тѣ. Прѣко тѣхния реалистиченъ начинъ на разглеждане нѣщата, тѣхното сжждение за партиитѣ и личноститѣ не е могло да бжде сполучливо, нито пъкъ тѣхната политика е могла да бжде винаги вѣрна при ония самопизмами за вървежа на събитията, въ които тѣ сж изпадали. Направената отъ сетнѣ поправка би била безъ всѣко практическо значение, ако въ социалистическата историография, колкото се то-

нася за модерната епоха, не играеше такава голѣма рола традицията и ако, отъ друга страна, не вземаха всѣкой пѫть за примѣръ тия минали борби.

Ала по-важна отъ поправката, която ще прѣдприеме социалистическата историография на новото врѣме подиръ Енгелсовиятъ прѣдговоръ, е поправката, която произтича отъ него и която засѣга цѣлото разбиране на борбата и задачитѣ на социалната демокрация. И това ни довежда най-напрѣдъ до единъ до сега малко зачекванъ пунктъ, именно първоначалната интимна връзка между марксизма и бланкизма и прѣкъсването на тая връзка.

б) Марксизъмъ и бланкизъмъ.

„Когато нацията е изчерпила отнапрѣдъ своитѣ срѣдства;

„Когато земята остане безъ производство и размѣна;

„Когато работницитѣ, деморализирани отъ политиката на клубоветѣ и отъ спирането на работата въ националнитѣ ателиета, отидатъ да се наематъ солдати, само за да могатъ да живѣятъ . . .

„О, тогава вие ще узнаете какво ще рече революция прѣдизвикана отъ адвокати, извършена отъ художници, водена отъ романтици и поети.

„Събудѣте се отъ вашата дрѣмка вие монтаняри, фьойланти, корделиери, мускадини, янсонисти и бабувисти! Само шесть недѣли ви отдѣлятъ отъ събитията, които азъ ви проповѣдвамъ".

Прудонъ въ „Représentant du Peuple" отъ 29 Априлъ 1848 г.

Мнозина автори опрѣдѣлятъ хегелевата философия като отражение на великата френска революция. И наистина, съсъ своитѣ противоречиви еволюции на разума тя може да се характеризува като идеологическа противоположность на ония велики борби, въ които човѣкътъ споредъ Хегеля „стои върху главата си, т. е. върху мислитѣ си". Въ хегелевата система наистина еволюцията на политическия разумъ достига своя върхъ въ пруската просвѣтена полицейска държава отъ врѣмето на реставра-

цията. Една година прѣди смъртьта на Хегеля, обаче, реставрацията отстжпи мѣсто на буржуазното кралство. Единъ радикаленъ напоръ (Drang) изново прѣмина прѣзъ Европа, който водѣше най-послѣ къмъ сé по-силни нападения срѣщу тоя режимъ и срѣщу класата, чийто защитникъ бѣше той: буржуазията. Империята и реставрацията се показваха на радикалнитѣ застжпници на новото само като врѣмено прѣкжсване на напрѣдващия развоенъ вървежъ (Entwicklungsgang) на великата революция. Съ „буржуазното кралство" бѣше се възобновило старото развитие, което сега и занапрѣдъ, по причина на измѣненитѣ обществени условия, нѣмаше да срѣща на пжтя си тия прѣчки, които спрѣха течението на френската революция.

Най-радикалниятъ продуктъ на великата френска революция бѣше движението на Бабьофа и на „равнитѣ". Тѣхнитѣ традиции въвъ Франция бѣха се възприели отъ тайнитѣ революционни дружества, които изникнаха при Луи Филипа и отъ които по-късно произлѣзе бланкистическата партия. Тѣхна програма бѣше: събаряне на буржуазията отъ пролетариата съ помощьта на насилствена експроприация. Въвъ февруарската революция отъ 1848 г. революционеритѣ отъ клубоветѣ често биваха наричани още „бабувисти" и „партия Barbès", както и по името на човѣка, който по онова врѣме бѣше станалъ тѣхенъ духовенъ глава, Августъ Бланки.

Въ Германия Марксъ и Енгелсъ възъ основа на радикалната хегелева диалектика дойдоха до едно учение съвсѣмъ сродно на бланкизма. Наслѣдници на буржуазията можеха да бждатъ само пролетариитѣ, най-радикалната противоположность на буржуазията, тоя неизбѣженъ социаленъ продуктъ на буржуазната економия. Като продължение отъ критическитѣ работи на социалиститѣ отъ школата на Овена, Фурие и сенъ-симона — къмъ които работи несправедливо се отнасятъ днесь съ прѣнебрежение — тѣ обосноваха своето економическо материалистическо учение; ала въ материализма тѣ аргументираха все пакъ хегелиански. Модерниятъ пролетариатъ, който вече при сенъ-симониститѣ играеше сжщата рола, каквато се надаше миналия вѣкъ на селенина въ школата на Русо, на теория съвсѣмъ се идеализуваше отъ Маркса и Енгелса — прѣди всичко заради неговитѣ исто-

рически изгледи и възможности, но сжщо така и заради неговитѣ способности и наклонности. По тоя начинъ, въпрѣки тѣхното дълбоко философско образование, тѣ дохождаха до сжщото политическо разбиране, както и бабувиститѣ членове на тайни дружества. Частичната (partiele) революция е утопия, само пролетарската революция е още възможна, дедуцира Марксъ въ „Deutsch-französische Jarbücher“ (ср. статията „Къмъ критиката на хегелевата правна философия“). Това схващане водѣше прѣко къмъ бланкизъмъ.

Въ Германия бланкизмътъ се схваща само като теория на тайно сдружаване и на дръзки политически прѣдприятия, като учение за начеване на революцията съ една малка революционна партия, която дѣйствува по единъ отрано опрѣдѣленъ и отъ всички съзнаванъ планъ. Това мнѣние се опира само върху външнитѣ бѣлѣзи или, най-много, е вѣрно за извѣстни послѣдователи на бланкизма. Бланкизмътъ е по-вече отъ теория на една метода; неговата метода е по-скоро послѣдица, продуктъ отъ неговата политическа теория, която се корени по-дълбоко. Тая пъкъ теория е просто теория за неизмѣримата творческа сила на революционната политическа власть и на нейния конкретенъ изразъ, революционната експроприация. Методата отчасть зависи отъ обстоятелствата. Дѣто дружествата и печата не сж свободни, тайното сдружаване дохожда само по себе си, а дѣто въ революционитѣ движения единъ политически центъръ фактически владѣе страната, както въвъ Франция до 1848 год., тамъ и едно смѣло политическо прѣдприятие, което би се съобразило съ извѣстнитѣ опити на миналото, не би било толкова неразумно, както си мислятъ нѣмцитѣ[1]). Ето защо, да се откажемъ отъ дръзкитѣ политически прѣдприятия не значи още да се еманципираме отъ бланкизма. Нищо не доказва това тъй ясно, както изучването на съчиненията, писани отъ Маркса и Енгелса по врѣме на „Кому-

[1]) Бланкизмътъ не е търпѣлъ само поражения, ами той е ималъ и значителни врѣмени успѣхи. Прокламирането на републиката прѣзъ 1848 и 1870 въ голѣма мѣра се дължи на намѣсата на бланкистическитѣ социалъ-революционери. Наопъки, Юни 1848 и Май 1871 сж, въ послѣдня смѣтка, поражения на бланкизма.

нистическия съюзъ. Като оставимъ на страна въпроса за смѣлитѣ бунтове, тия съчинения всѣкога сж проникнати отъ бланкистически, т. е. бабувистически духъ. Въ „Комунистическия манифестъ“ е забѣлѣжително това, дѣто отъ цѣлата социалистическа литература само съчиненията на Бабьофа остават некритикувани; за тѣхъ се казва само, че тѣ въвъ великата революция „сж изразявали исканията на пролетариата“, една, въвъ всѣкой случай, противоречаща на врѣмето (zeitwidrige) характеристика. Революционната програма за дѣйствие въ манифеста е изцѣло бланкистическа. Въ „Класовитѣ борби,“ въ „18-й Брюмеръ“ и особно въ циркуларитѣ на комунистическия съюзъ бланкиститѣ се изкарватъ като пролетарска партия — „истинската пролетарска партия“, казва се въ циркулара отъ Юни 1850. Тая характеристика се основаваше само върху революционерството на тая партия, а никакъ не върху нейния социаленъ съставъ. Пролетарска партия въвъ Франция въ 1848 г. бѣха работницитѣ групирани около Люксембургъ. Подобно съображение кара Маркса и Енгелса да вематъ страната на една отъ борещитѣ се фракции въ лагера на чартиститѣ[1]). Въ изложението за вървежа на събитията въвъ Франция (въ „Класовитѣ борби“ и въ „18 Брюмеръ“) между майсторския анализъ на дѣйствително движещитѣ сили се вмъква вече силно развитата легенда на бланкиститѣ. Ала нигдѣ не се изразява толкова остро и неограничено бланкистическия духъ, както въ окржжното на комунистическия съюзъ отъ Мартъ 1850 г., дѣто точно се посочва всичко, което трѣбва да вършатъ комуниститѣ въ прѣдстоещето избухване на революцията, за да направятъ революцията „перманентна“. Цѣлото теоритическо проникване въ природата на модерната економия, всичкитѣ познания за тогавашното състояние на економическото развитие въ Германия, която стоеше много по-назадъ отъ тогавашна

[1]) Съ извѣстно задоволение окржжното подъ „Англия“ констатира, че раздѣлянето на революционната фракция на чартиститѣ отъ умѣрената фракцич „е било много ускорено чрѣзъ делегатитѣ на (комунистическия) съюзъ“. Дали пълното изчезване на чартизма би могло да се избѣгне безъ това раздѣление, е твърдѣ съмнително. Но задоволението отъ щастливо извършеното раздѣление е чисто бланкистическо.

Франция, за която Маркъ по онова врѣме пишеше, че въ нея „борбата на индустриалния работникъ противъ индустриалния буржуа е единъ частиченъ фактъ“, — всичкото економическо разбиране се прѣвръща въ нищо прѣдъ една програма, по-илузорна отъ която не би могълъ да направи който и да е революционеръ отъ клубоветѣ. Каквото Маркъ шесть мѣсеци по-късно натякваше на Willish — Schapperа, това сѫщото проклами-раше той заедно съ Енгелса; вмѣсто реалнитѣ условия, тѣ правѣха „*простото искане* движеща сила на революцията“. Нуждитѣ на модерния економически животъ съвсѣмъ се игнорираъ, върху сравнителната скла на класитѣ и върху стъпеньта на тѣхното развитие никакъ не се обръща внимание. Ала пролетарскиятъ тероризмъ, който при тогавашното състояние на Германия можеше да изпълни само разрушителна рола и който отъ първия день щомъ се турѣше да дѣйствува *противъ* буржуазната демокрация трѣбваше да дѣйствува политически и економически реакционно — тоя тероризмъ се прѣвъзнася като една чудотворна сила, която ще тласка условията на производството къмъ оная височина на развитие, която се смѣташе като прѣдварително условие за социалистическото прѣобразуване на общѣството.

Било би несправедливо при критиката на циркулара да не спомена̀мъ, че той е съчиненъ въ изгнание по едно врѣме, когато страститѣ, двойно възбудени отъ побѣдата на реакцията, не знаеха граници. Това толкова естествено възбуждение обяснява достатъчно извѣстни прѣувеличения за близостьта на революционния противенъ ударъ — очаквания, отъ които Маркъ и Енгелъ скоро сѫ се оставили, — както и нѣкои неточности въ изложението. Но онова явно противорѣчие между дѣйствителностьта и програмата не може да се обясни съ туй възбуждение. То не бѣше продуктъ на едно моментално настроение — така да го оправдаваме би означавало да онеправдаемъ исторически авторитѣ на окржжното, — това противорѣчие бѣше продуктъ на една интелектуална грѣшка, на единъ недостатъкъ въ тѣхната теория.

Въ модерното социалистическо движение можемъ да различимъ двѣ голѣми течения, които се появяватъ въ различни врѣмена и въ различно облѣкло и сѫ често про-

тивоположни едно на друго. Едното се прилѣпя къмъ изработенитѣ отъ социалистически мислители прѣдложения за реформи (Reformvorschläge) и по сжщината си се насочва къмъ *създаване, изграждане;* другото черпи своя наджхъ изъ революционнитѣ народни движения и по сжщината си се стрѣми къмъ *разрушаване.* Споредъ възможноститѣ въ които сж поставени отъ различнитѣ условия на врѣмето, първото се явява като *утопическо, сектантско, мирно-еволюционистическо,* а другото като *конспираторско, демагогско, терористическо.* Колкото по-вече се приближаваме къмъ сегашно врѣме, толкова по-рѣшително гласи отъ едната страна паролата: освобождение чрѣзъ *економическа организация,* а отъ другата страна: освобождение чрѣзъ *политическа експроприация.* Въ прѣдишнитѣ вѣкове, първата насока се е прѣдставлявала отъ отдѣлни мислители, а втората отъ неправилни (unregelmässige) народни движения. Въ първата половина на сегашния вѣкъ застанаха отъ двѣтѣ страни трайно дѣйствуващи групи: отъ едната страна социалистическитѣ секти, както и всевъзможнитѣ работнически дружества, а отъ другата страна революционнитѣ организации отъ всѣкакъвъ родъ. Опити за съединяване не сж липсували. Оня пасажъ въ „Комунистическия манифестъ", дѣто се говори, че фуриериститѣ въвъ Франция дѣйствуватъ противъ тамошнитѣ реформисти, че овениститѣ въ Англия дѣйствуватъ противъ чартиститѣ, се отнася изцѣло за противоположнитѣ течения отсамъ и оттатъкъ. Мнозинството овенисти бѣха изцѣло за политическата реформа — нека си спомнимъ за хората отъ рода на Lloyd-Jones; тѣ обаче се обявяваха противъ култа на силата, както го практикуваха по-радикалнитѣ чартисти — „physical force men" — и се оттѣгляха, дѣто тия излизаха на чело. Сжщото бѣше и между партизанитѣ на Фурие въвъ Франция.

Марксовата теория се стрѣми да съедини двѣтѣ тѣчения по сжщина. Отъ революционеритѣ тя заема идеята за освободителната борба на работника като политическа класова борба; отъ социалиститѣ тя заема идеята, че е необходимо проникването (Eindringen) въ економическитѣ и социални прѣдварителни условия на работническото освобождение. Но това съединяване на двѣтѣ течения не прѣмахва противорѣчието; то бѣше по-скоро единъ комп-

ромисъ, както Енгелсъ въ „Положението на работещитѣ класи въ Англия“ го прѣдлага на англійскитѣ социалисти: специфично-социалистическиятъ елементъ да отстжпи и да се подчини на политически-радикалния, социално-революционния елементъ. И каквото ще развитие да е изтърпѣла по-нататъкъ марксовата теория, въ послѣдня смѣтка тя е запазвала винаги характера на този компромисъ, респективно дуализъмъ. Така трѣбва да си обяснимъ това, дѣто марксизмътъ въ твърдѣ кратки периоди врѣме се явява подъ сжществено различни образи. Тукъ не става дума за различия породени отъ тактическитѣ изисквания (Anforderungen) на всѣка бореща се партия, които изисквания се мѣнятъ заедно съ промѣната на условията, ами за такива различия, които се появяватъ безъ да има въпкакша необходимость, само като продуктъ на вжтрѣшни противорѣчия.

Марксизмътъ наддѣлѣ надъ блапкизма само въ една точка: въ методата. Що се отнася до другата точка, до прѣувеличаването творческата сила на революционната власть за социалистическото прѣобразуване на обществото, марксизмътъ никога не се е освобождавалъ напълно отъ бланкистическото схващане. Каквито поправки е направилъ марксизма въ него, напримѣръ идеята за строгата централизация на революционната власть, се отнасятъ пакъ по-вече до формата, нежели до сжщината.

Въ статията, нѣкои прѣдложения отъ която поставихме като мото на тая глава и дѣто се прѣдрича почти деня на юлската революция, Прудонъ обяснява на възпитанитѣ въ клубоветѣ и отъ клубоветѣ парижски работници, че (понеже икономическата революция на XIX вѣкъ е сжществено различна отъ оная на XVIII в.) традициитѣ отъ 1793 год., които продължаватъ да имъ проповѣдватъ въ клубоветѣ, никакъ не сж съобразни съ условията на врѣмето. Терорътъ отъ 1793 г., продължава той никакъ не заплашваше сжществуването на голѣмата маса отъ населението. А пъкъ терористическиятъ режимъ отъ 1848 г. може да докара сблъскване на двѣ голѣми класи, които и двѣтѣ, за да могатъ да живѣятъ, зависятъ отъ циркулацията на продуктитѣ и отъ взаимностьта на отношенията. Тѣхното сблъскване би означавало разруха на всичко.

Това бѣше казано съсъ свойствената на Прудона форма на прѣувеличения, но при тогавашната економическа наредба на Франция по сжщината си бѣше отъ голѣма точность.

Производството и размѣната въвъ Франция прѣзъ врѣмето отъ 1789—1794 г. бѣше ограничено съ по-вече отъ деветь десети върху мѣстнитѣ пазари; вжтрѣшниятъ националенъ пазарь при слабото диференциране на селското ступанство играеше твърдѣ подчинена рола. По тая причина, колкото и безмилостно да владѣеше терорътъ, той разрушаваше, колкото се отнася до индустриалнитѣ класи, само отдѣлни индивиди и понѣкога нѣкои мѣстни занаяти, но националниятъ економически животъ биваше засѣганъ отъ него само косвено. Нито една категория отъ заетитѣ въ производството и търговията класи не бѣше заплашвана отъ терора. По тая причина страната можа да изтрае толкова дълго врѣме терора и ранитѣ, нанесени отъ него бидоха бърже оздравени. А въ 1848 година, напжки, съставянето на врѣменото правителство, дѣлата и закапванията на клубоветѣ, които минаваха за всѣмогжщи, поставяха търговския свѣтъ въ голѣма несигурность; а тая несигурность означаваше вече едно спиране на производителнитѣ прѣдприятия и парализуване на търговията и съобщенията. Усилването, продължението на това състояние означаваха всѣкой день нова разруха, всѣкога нова безработица и заплашваха съ голѣми загуби цѣлото занаятчийско население въ градоветѣ и отчасть дори и въ селата. За една социалъ-политическа експроприация на едритѣ и дребни капиталистически прѣдприемачи не можеше и дума да става: нито индустрията бѣше достатъчно развита за това, нито пъкъ сжществуваха още органитѣ, които трѣбваше да заематъ нейното мѣсто. Трѣбваше винаги само единъ индивидъ да се замѣсти отъ другъ индивидъ, или пъкъ отъ група индивиди, съ което нищо не се измѣняваше въ социалната наредба на страната, нищо не се подобряваше въ еконономическото положение. На мѣстото на опитнитѣ ржководители на прѣдприятията (Geschäftsführer) излизаха новаци съ всичкитѣ слабости на дилетантизма. Накратко, една политика по образецъ на терора отъ 1793 год. бѣше най-безсмисленото и най-нецѣлесъобразното нѣщо, което човѣкъ може да си помисли. И понеже такава по-

литика бѣше безсмислена, то навличанѣто на костюми отъ 1793, повтарянето и прѣувеличаването на езика отъ 1793 — това бѣше по-вече нѣщо отъ нелѣпость. То бѣше прѣстжпление именно защото ставаше въвъ врѣме на една политическа революция, което прѣстжпление хиляди работници заплащаха съсъ своя животъ, а други хиляди съсъ своята свобода. Прѣко всички свои груби прѣувеличения, прѣдназването на „дребния буржуа“ Прудонъ свѣдочи за една проникливость и за една нравствена смѣлость, по срѣдъ сатурналиитѣ на революционната фраза,—проникливость и нравствена смѣлость, които поставятъ Прудона политически надъ литераторитѣ, художницитѣ и тогавашнитѣ буржуазни цигани, които се обличаха въ старата пролетарско-революционна дрѣха и жадуваха за новъ прериалъ. Марксъ и Прудонъ рисуваха почти едноврѣмено — първиятъ въ „Класовитѣ борби“ вториятъ въ „Изповѣди на единъ революционеръ“—вървежа на февруарската революция като единъ исторически процесъ, при който всѣка по-важна фаза прѣдставляваше едно поражение на революцията. Но Марксъ се отличаваше отъ Прудона по това, че той въ контра-революцията съглеждаше революционенъ прогресъ. Само като се бори противъ контра-революцията, пишеше той, партията на разрушението ще узрѣе и ще стане истински революционна партия. Че въ оцѣнката на врѣмето се е измамилъ — защото тукъ става дума за понятието „революционно“ въ политически смисълъ — Марксъ скоро видѣ самичъкъ; но принципалното заблуждение което лежеше въ основата на това прѣдположение, изглежда, че той никога не е позналъ напълно, а и Енгелсъ не можа да открие това заблуждение въ прѣдговора къмъ „Класовитѣ борби“.

Енгелсъ и Марксъ всѣкога излизаха отъ прѣдположението на една революция, която, при всичката разлика въ съдържанието, външно трѣбваше да вземе едно течение подобно на онова на революциитѣ отъ XVII и XVIII вѣкове. Това ще рече, че най-напрѣдъ трѣбва да дойде на власть една прогресивна буржуазно-радикална партия, която ще има задъ себе си революционния пролетариатъ, който ще я контролира и ще я тласка напрѣдъ. Тая партия ще бѫде наслѣдена единъ день отъ друга, още по-

радикална партия, респективно дребно-буржуазна партия, докато бѫде напълно изравненъ пѫтя на социалистическата революция и дойде моментътъ да се залови държавната власть отъ революционната партия на пролетериата. Както тая идея бѣше изразена въ окржжното отъ месѣцъ Мартъ 1850, такава я намираме пакъ въ прѣдговора къмъ „Разкритията върху комунистическия процесъ" (1887 г.); тамъ се казва, че въ Германия при най-близкото европейско сътресение „дребно-буржуазната демокрация *непрѣмѣнно най-напрѣдъ трѣбва да дойде на власть*". Думата „непрѣмѣнно" не бѣше тамъ толкова резултатъ отъ обективна оцѣнка, тя бѣше по-вече отбѣлѣзване (Kennzeichnung) на оня еволюционенъ вървежъ, който се смѣташе, необходимъ за успѣшното господство на социалната демокрация. Устни и писмени обяснения на Енгелса не оставятъ върху това нито най-малко съмнѣние. Освѣнъ това, щомъ сѫ дадени премиситѣ (прѣдположенията), вървежътъ на мислитѣ е съвсѣмъ рационаленъ.

А пъкъ тъкмо тия прѣдположения сѫ съмнителни. Всички признаци говорятъ, че една политическа революция, която би докарала на власть една буржуазно-радикална партия въ напрѣдналитѣ европейски страни, е нѣщо принадлежащe на миналото. Модернитѣ революции иматъ тенденция да докарватъ въ начало на власть най-радикалнитѣ отъ правителственитѣ комбинации, които въобще сѫ възможни. Това стана и въвъ Франция въ 1848. Врѣменното правителство бѣше тогава най-радикално отъ всички правителства, които бѣха възможни само като прѣходещи, за кратко врѣме. Това е забѣлѣзвалъ Бланки и затова той на 26 Февруари силно се противопоставилъ срѣщу намѣренията на своитѣ привърженици, които искали да съборятъ „измѣническото правителство" и да турятъ на мѣстото му чисти революционери. Пакъ така направи той на 15 Май, когато революционният народъ нахълта въ камарата, провъзгласи едно революционно правителство, което се състоеше отъ Бланки и отъ други революционери и социалисти, той не направи нито единъ опитъ да се установи въ градския домъ като „рицарския" фантазьоръ Barbès, ами си отиде тихичко у дома. Неговата политическа проникливость взема връхъ надъ неговитѣ революционни идеологии. Сѫщо, както въ 1848, стана и въ 1870.

При прокламирането на републиката бланкиститѣ най-силно настояваха за нейното прогласяване, но въ правителството влѣзоха само буржуазни радикали. Но когато въ Мартъ 1871 подъ влиянието на бланкистическитѣ социалъ-революционери дойде работата въ Парижъ до възстание противъ правителството, което бѣше турено отъ националното събрание и биде прокламирана комуната, тогава се показа друго явление: буржуазнитѣ и дребно-буржуазни радикали се оттѣглиха и оставиха властьта на социалиститѣ и революционеритѣ, а заедно съ това и политическата отговорность.

Всичко говори въ полза на това, че всѣко възстание, което би се повдигнало въ напрѣдналитѣ страни занапрѣдъ, би трѣбвало да приеме тая форма. Буржуазнитѣ класи изобщо вече не сж революционни, а работническата класа е вече твърдѣ силна, та не би могла, подиръ спечеленото отъ нея възстание, да остане само критикуваща опозиция. Прѣди всичко въ Германия, при досегашния напрѣдъкъ на партийното развитие, въ деня на една революция не би било възможно друго правителство освѣнъ социалъ-демократическо. Едно чисто буржуазно-радикално правителство не би траяло нито единъ день; а едно компромисно правителство съставено отъ буржуазни демократи и отъ социалисти практически би означавало само това, че или нѣколко души отъ първитѣ влизатъ като украшение въ едно социалистическо правителство, или пъкъ че социалната демокрация е свила платната си прѣдъ буржуазната демокрация. Въ една революционна епоха такава комбинация е съвсѣмъ невѣроятна.

Трѣбва да приемемъ, че такива съображения, между другитѣ, сж накарали Енгелса въ прѣдговора къмъ „Класовитѣ борби“ съ една рѣшителность, каквато по-напрѣдъ не се е забѣлѣзвала, да възхвалява общото избирателно право и парламентската дѣйность като срѣдства за освобождение на работницитѣ и се прощава съ идеята за завземането на политическата власть чрѣзъ революционенъ мятежъ.

Това бѣше едно по-нататъшно отричане на бланкистическитѣ, макаръ и модернизирани бланкистически прѣдставления. Но въпросътъ е обсѫжданъ дотолкова, доколкото той има значение за социалъ-демокрацията като

социалистическа партия. Въз основа на промѣненитѣ военно-стратегически условия Енгелсъ посочи незначителнитѣ изгледи и възможности на бѫдещи възстания отъ съзнателни малцинства; въ сѫщото врѣме той показва колко при реализирането на една промѣна въ обществената наредба е необходимо участието на маси просвѣтени върху характера на прѣдстоещето пълно прѣобразуване на тая наредба. Това обаче се отнася само до *външнитѣ срѣдства*, до *волята*, до *идеологията*. *Материалната* основа на социалистическата революция остава необсѫдена, старата формула „завладѣване на срѣдствата за производство и размѣна“ се показва непромѣнена и нито една сричка не ни показва че е станала и дали е станала нѣкаква промѣна въ икономическитѣ прѣдварителни условия за прѣвръщане на срѣдствата за производство въ държавна собственость чрѣзъ единъ великъ революционенъ актъ. Само въпросътъ за начина по който ще се спечели политическата власть се разглежда отново, се провѣрява; колкото пъкъ се отнася до икономическитѣ възможности за използуване на политическата власть, Енгелсъ е останалъ партизанинъ на старитѣ учения, които идатъ отъ 1793 и 1796.

Съвсѣмъ въ духа на това схващане Марксъ въ 1850 г. е написалъ въ „Класовитѣ борби“ слѣдното: „Публичниятъ кредитъ и частниятъ кредитъ сѫ икономически термометъръ, съ който може да се мѣри интензивностьта (напрежението) на една революция. *Горещината и плодотворностьта на революцията растатъ въ сѫщата степенъ, въ която тѣ (публичниятъ и частниятъ кредитъ) спадатъ*. (Тамъ, стр. 31). Това изречение е чисто хегелианско и до нѣмай кѫдѣ е ясно за тия умове, които сѫ се възпитавали въ Хегеля. Но всѣкой пѫть дохожда една точка, дѣто горещината прѣстава да е плодотворна и дѣйствува вече разрушително и опустошително. Щомъ се прѣкрачи отвъдъ тая точка не се начева развитие по-нататъкъ, ами връщане назадъ, противоположното на първоначалната цѣль. Оттова всѣкога въ историята се е разбивала бланкистическата тактика, макаръ отначало да е бивала побѣдоносна. Тукъ, а не въ теорията за смѣлитѣ бунтове, е болното мѣсто на тая тактика и тъкмо тукъ тя не е критикувана отъ марксиститѣ.

Това не е случайно. Защото тукъ критиката на бланкизма би се прѣвърнала въ самокритика на марксизма — въ самокритика, която засѣга не само вънкашни страни на учението, ами и твърдѣ сѫществени съставни части въ системата на това учение. Прѣди всичко, както пакъ виждаме тукъ, тя засѣга неговата диалектика. Всѣкой пѫть, когато ние виждаме учението, което изхожда отъ економиката като отъ основа за общественото развитие, да капитулира прѣдъ една теория, която турга на най-високо мѣсто култа на властьта, — всѣкой пѫть ние ще се сблъскаме съ нѣкое хегелианско изречение. Може би това се прави само за аналогия, но тогава е още позлѣ. Голѣмата измамливость на хегелевата диалектика се крие въ това, че тя не е съвсѣмъ неистинска. Тя прилича на истина както блуждаещата свѣтлина на освѣтление. Тя не си противорѣчи никакъ, защото споредъ нея всѣко нѣщо носи въ себе си своето противорѣчие. Противорѣчие ли е да туримъ властьта тамъ, дѣто прѣди малко седѣше економиката? О не, защото и самата власть е „една економическа потенция“.

Никой разуменъ човѣкъ нѣма да отрича относителната истиность на послѣдното изречение. Но ако си поставимъ въпросъ какъ и кога властьта като економическа потенция дѣйствува така, щото да се появи исканиятъ резултатъ, тогава хегелевата диалектика ни напуска, тогава ние трѣбва да се разправяме съ конкретни факти и съ точно, „метафизически“, опрѣдѣлени понятия, ако не искаме да направимъ грѣшка. Логическитѣ извъртания на хегелианизма сѫ блестящи, радикални и остроумни. Като блуждаещата свѣтлина тѣ ни показватъ въ неопрѣдѣлени очъртания проспекти отъ другъ свѣтъ. Но щомъ изберемъ нашия пѫть довѣрявайки на тѣхъ, ние ще бѫдемъ изведени прѣдъ едно блато. Каквото Марксъ и Енгелсъ сѫ създали велико, създали сѫ го не съ помощьта на хегелевата диалектика, ами прѣко нея. Ако тѣ отъ друга страна сѫ оставили безъ внимание най-грубитѣ грѣшки на бланкизма, то това иде на първо мѣсто отъ присѫтствието на хегелиански елементъ въ тѣхната собствена теория.

ГЛАВА ТРЕТА.

Икономическото развитие на модерното общество.

а) Нѣколко думи върху значението на марксовата теория за цѣнностьтѣ.

„Отъ дѣто между другото слѣдва и поученѣто, че прѣхваленото право на работника върху „цѣлия доходъ отъ труда“ има понѣкога свои затруднения“.

Енгелсъ, „Прѣвратътъ на Евгений Дюрингъ въ науката“.

Споредъ Маркса, както видѣхме, свръхцѣнностьта е изходната точка въ икономията на капиталистическото общество. Ала за да се разбере какво нѣщо е свръхцѣнность, трѣбва по-напрѣдъ да се знае що е цѣнность. Затова марксовото изложение на природата и на развойния вървежъ на капиталистическото общество начева съ анализъ на цѣнностьта.

Споредъ Маркса, въ модерното общество цѣнностьта на стокитѣ се състои въ обществено-необходимия трудъ употрѣбенъ за тѣхното произвеждане, измѣрванъ съ врѣмето нужно за тѣхното произвеждане. При това мѣрило за цѣнностьта, обаче, трѣбва да се направятъ цѣла редица абстракции и дедукции. Най-напрѣдъ трѣбва да се развие чистата размѣнна цѣнность, т. е. да се направи абстракция отъ особната упорѣбна цѣнность (потрѣбителна стойность) на отдѣлнитѣ стоки. Подиръ това — когато се образува понятието за общия или абстрактенъ човѣшки трудъ — трѣбва да се направи абстракция отъ особноститѣ на отдѣлнитѣ видове трудъ (свеждане на повисокия или сложенъ трудъ къмъ простъ или абстрактенъ трудъ). Послѣ, за да направимъ обществено необходимото работно врѣме мѣрило за цѣнностьта на труда, трѣбва да се абстрахираме отъ разликитѣ въ усърдието, въ похват-

ность и въ орждията на отдѣлния работникъ; и по-нататъкъ, когато стане дума за прѣвръщане на цѣнността въ свръхцѣнность, респ. въ цѣна, трѣбва да се абстрахираме отъ обществено необходимото работно врѣме за произвеждане на отдѣлнитѣ стоки. Но дори така установената цѣнность на труда изисква нова абстракция. Въ развитото капиталистическо общество, както спомена хме, стокитѣ не се продаватъ споредъ тѣхната индивидуална цѣнность, ами по тѣхнитѣ производствени цѣни, т. е. по дѣйствителната цѣна на разноскитѣ *илусъ* единъ срѣденъ пропорционаленъ размѣръ на печалбата, чиято височина се опрѣдѣля отъ отношението на общата цѣнность на общественото производство къмъ общата заплата дадена за човѣшка работна сила, която се харчи въ производството, въ търговията и т. н. При това землената рента трѣбва да се извади изъ тая обща цѣнность и капиталътъ трѣбва да се раздѣли на индустриаленъ, търговски и банковъ.

По такъвъ начинъ цѣнността, колкото се отнася до отдѣлнитѣ стоки или категории стоки, изгубва всѣко конкретно съдържание и става чисто логическа (gedankliche) конструкция. Но какво става при тия условия съсъ „свръхцѣнността“? Споредъ марксовото учение тя се състои въ разликата между трудовата цѣнность на продуктитѣ и заплащането за оная работна *сила*, която сж похарчили работницитѣ при произвеждането на тия продукти. Отъ това става ясно, че до като цѣнността на труда (трудовата цѣнность) може да важи като идеологическа (gedankliche) формула, или като научна хипотеза, свръхцѣнността, още по-вече, е само една проста формула, формула, която се опира върху една хипотеза.

Както е извѣстно, Фридрихъ Енгелсъ, въ една статия, печатана подиръ смъртьта му (въ „Neue Zeit“ отъ 1895 — 1896), посочи едно разрѣшение на проблема чрѣзъ историческо разглеждане на работата. Споредъ това законътъ за цѣнността е ималъ дѣйствително непосрѣдно значение, дѣйствително е управлявалъ непосрѣдно размѣната на стокитѣ въ прѣдходния на капиталистическото производство периодъ на стокова размѣна. Докато срѣдствата на производството принадлежатъ на самитѣ производители, било че първобитнитѣ общини раз-

мѣнятъ излишъка отъ своитѣ продукти, било че селенинътъ и занаятчията, които произвеждатъ всѣкой за себе си, занасятъ своитѣ продукти на пазаря — дотогава винаги цѣната на продуктитѣ се колебае около цѣнността на труда. Но щомъ капиталътъ се вмъкне между истинскитѣ производители и консуматоритѣ (потрѣбителитѣ), първенъ като международенъ търговски капиталъ сетнѣ като манифактуренъ капиталъ и най-послѣ като едро-индустриаленъ капиталъ, цѣнността на труда в е по-вече и повече изчезва отъ сцената и на първо мѣсто излиза цѣната на производството. Горѣспоменатитѣ абстракции сж идеологически повторения на процеси, които сж ставали въ историята и които дори до днесь продължаватъ да дѣйствуватъ и въ извѣстни случаи и подъ извѣстни форми фактически се повтарятъ. Цѣнността на труда си остава реалность, макаръ тя и да не управлява движението на цѣнитѣ.

Енгелсъ се мжчи пжтемъ да докаже това съ помощьта на икономическата история въ една прибавка къмъ едно мѣсто отъ третия томъ на „Капитала“. Но колкото блѣскаво да е неговото изложение за произхода и образуването на размѣра на печалбата, на статията липсува необорима доказателна сила тъкмо тамъ, дѣто се засѣга въпроса за цѣнността. Споредъ изложението на Енгелса марксовиятъ законъ за цѣнността е царувалъ общо като икономически законъ петь до седемь хилядогодишнини, отъ когато се е почнала размѣна на продуктитѣ като стоки (въвъ Вавилонъ, Египетъ и т. н.) дори до появяването на капиталистическото производство. Въ сжщата годишнина на „Neue Zeit“ още Parvus приведе нѣколко твърдѣ важни и основателни доказателства противъ този възгледъ, като привожда цѣла редица факти (феодалнитѣ условия, липсата на диференция въ селското ступанство, цѣховитѣ и други монополи), които сж прѣчили да се образува обща размѣнна цѣнность, която да почива върху цѣнността на труда на производителитѣ. Съвсѣмъ очевидно е, че размѣна върху принципа на цѣнността на труда не е възможна като общо правило, докато произвеждането за размѣна е второстѣпена нужда на икономическитѣ единици, е похарчване на излишенъ трудъ и т. н., и ако тая размѣна производителитѣ вършатъ като се на-

мират подъ основно различни условия. Проблемътъ за труда, който образува размѣнна цѣнность, а заедно съ това проблемътъ за цѣнностьта и свръхцѣнностьта,—този проблемъ за казанитѣ стъпени отъ икономическото развитие не е никакъ по-ясенъ отъ днесь.

Но каквото прѣзъ тия стъпени по-явно излиза на лице, е фактътъ на *свръхтруда* (принадения трудъ). Дѣто въ древнитѣ врѣмена и въ срѣднитѣ вѣкове се е извършвала свръхработа, тамъ не е имало върху нея никаква измама, тя не е била затъмнявана отъ никаква прѣдстава за цѣнность. Робътъ, когато той трѣбваше да произвежда за размѣна, бѣше чиста машина за свръхтрудъ; подчиненият и закрѣпенъ къмъ земята селенинъ изпълняваше свръхработа въ извѣстната на всички форма на ангарии, натурални данъци, респ. десятъкъ. Калфата на еснафския майсторъ можеше много лесно да оцѣни какво струва неговата работа на господаря му, и колко високо послѣдния я продава на клиентитѣ[1]). Тая лесотия да се разбиратъ отношенията между работната заплата и цѣната на стоката владѣе още и при началото на капиталистическия периодъ. Съ нея се обясняватъ нѣкои мѣста въ политико-икономическитѣ съчинения на онова врѣме (които мѣста днесъ ни очудватъ) за свръхтруда и за труда като единственъ производитель на богатство. Каквото намъ се показва за плодъ на дълбоко изучване на нѣщата, е било тогава твърдѣ обикновено нѣщо. (Gemeinplatz). Богатитѣ отъ оная епоха нито мислѣха да прѣдставляватъ своето богатство като продуктъ на свой трудъ. Учението, което се поражда въ началото на мануфактурния периодъ, или споредъ което трудътъ е мѣрка на (размѣнната) цѣнность, — това учение макаръ да се свръзва съ прѣдставата, че трудътъ е единчкия производитель на богатство и макаръ да схваща цѣнностьта още съвсѣмъ конкретно, то все пакъ по-вече допринася

[1]) Дѣто сж уцѣлѣли до ново врѣме докапиталистически методи на производство, и днесь излиза на явѣ свръхтрудътъ неприкритъ. Калфата на дребния майсторъ-каменаръ, който работи за нѣкого отъ неговитѣ клиенти, знае съвсѣмъ точно че неговата заплата е съ толкова и толкова по-малка отъ цѣната, която майсторътъ пише въ смѣтката на клиента си. Сѫщото е при шивачитѣ и други занаятчии, които работятъ по поржчка, за клиенти

за да забърка прѣдставленията за свръхтруда, нежели да ги направи по-ясни. Какъ по-късно Адамъ Смитъ прѣдставя печалбата и землената рента като извлечени изъ цѣнностьта на труда, какъ Рикардо разработи по-нататъкъ тия мисли и какъ социалиститѣ си служеха съ тѣхъ противъ буржуазната економия — това може да се прочете и у Маркса.

Но при Адамъ Смита цѣнностьта на труда се схваща вече като абстракция отъ сѫществуващата (vorhergehende) дѣйствителность. Тя има абсолутна реалность само „въ първото и грубо състояние на обществото“, което състояние прѣдхожда натрупването на капитала и засебването на земята, а сѫщо и въ останалитѣ надирѣ занаяти. Въ капиталистическия свѣтъ, наопъки, освѣнъ труда, т. е. заплатата, като елементи, които образуватъ цѣнностьта, влизатъ още печалбата и рентата; цѣнностьта на труда служи на Смита вече само като „понятие“ за да открие раздѣлението на продукта отъ труда, т. е. за да открие свръхтруда.

Въ марксовата система принципално не е другояче. Наистина, Марксъ се придържа много по-твърдо, нежели Смитъ, въ понятието на трудовата цѣнность, което понятие той схваща по-строго, ала и по-абстрактно. Докато марксовитѣ ученици, между тѣхъ и авторътъ на тия редове, при горѣщото обсѫждане на въпроса дали атрибутътъ „обществено-необходимо работно врѣме“ въ цѣнностьта на труда се отнася само до начина на произвеждане на даденитѣ стоки, или пъкъ и до отношението на произведеното *количество* на тия стоки къмъ дѣйствителното (ефективното) търсение, — докато тѣ вѣрваха, че се намиратъ прѣдъ единъ пунктъ отъ основна важность за системата, въ марксовия пултъ вече лежѣше едно готово рѣшение, което и на този въпросъ, както и на другитѣ, даваше съвсѣмъ новъ изгледъ и го тласкаше въ друга область и въ друга посока. Цѣнностьта на индивидуалната стока или видъ стока става сега нѣщо съвсѣмъ второстепено, понеже стокитѣ се продаватъ споредъ цѣната на производството — разноскитѣ за произвеждането *плусъ* размѣра на печалбата. На първо мѣсто *излиза цѣнностьта на цѣлокупното производство на обществото* и оная величина, съ която *тая* цѣнность надмина-

ва цѣлокупната сума на заплатитѣ на работническата класа, т. е. не индивидуалната, ами *цѣлата социална свръхцѣнность*. Каквото всички работници заедно въ даденъ моментъ произведатъ по-вече отъ тая часть, която имъ се дава, която имъ се принада — това образува социалната свръхцѣнность, свръхцѣнността на общественото производство, която приблизително въ еднаква пропорция се раздѣля между отдѣлнитѣ капиталисти споредъ капитала, който сж вложили тѣ въ производителни прѣдприятия. Ала тоя свръхпродукъ се реализира до тамъ, додѣто цѣлокупното производство отговаря на цѣлокупната потрѣба, респ. на способностьта на пазаря да поглъща. Отъ това становище, т. е. като се вземе производството изцѣло, цѣнностьта на всѣкой отдѣленъ родъ стока се опрѣдѣля чрѣзъ работното врѣме, „което е било необходимо да се произведе тя при нормални условия на производството въ такова количество, което може въ това врѣме да се погълне отъ пазаря, т. е. отъ цѣлокупностьта на купувачитѣ. А пъкъ понеже нѣма никаква мѣрка въ дѣйствителность за цѣлокупната нужда отъ тия стоки, за които говоримъ, то цѣнностьта, и така разбирана, остава чисто идеологически фактъ, както и цѣнностьта на граничната полезность (grenznutzenwerth) на Госенъ Джевонсъ-Бемовата школа. И въ основата на двѣтѣ лежатъ реални отношения, ала и двѣтѣ сж изградени върху абстракции[1]).

[1]) Единъ интересенъ опитъ да се придаде на цѣнностьта на труда едно конкретно съдържание, или да се прѣобразува тя въ теоритически измѣрима величина, намираме ние въ книгата на Leo von Buch: Intensität der Arbeit, Werth und Preis der Waaren (Leipzig, 1896). Авторътъ, който при съставянето на своята книга очевидно не е знаялъ още III томъ на Марксовия „Капиталъ", конструира като мѣрка за величината на цѣнностьта на труда *граничната плътность* или напрѣгнатость (Limitar-intensität) на труда, която мѣрка се получава отъ отношението на всѣкидневното работно врѣме къмъ осмочасния работенъ день и отъ отношението на фактическата работна заплата къмъ цѣнностьта на продукта отъ труда (стѣпеньта на експлоатацията.) Колкото е по-късъ работния день и колкото е по-малка стѣпеньта на експлоатацията, толкова е по-голѣма напрѣгнатостьта на труда и съ това заедно трудовата цѣнность на продукта. Споредъ Буха, значи върху основата на трудовата цѣнность не става никаква експлоатация. Тази експлоатация произтича тепърва изъ отношението на трудовата цѣнность къмъ пазарната цѣнность на

Безъ такива абстракции не можемъ да минемъ при разглеждането на сложни явления. Доколко тѣ сж позволени, зависи напълно отъ прѣдмѣта и отъ цѣлта на издирването. Марксъ за себе си може да се абстрахира отъ качествата на стокитѣ дотамъ, [illegible] тѣ най-послѣ да станатъ въплощение на различни количества простъ човѣшки трудъ, както Бемъ-Джевонсовата школа е свободна да се абстрахира отъ всички качества на стоката, освѣнъ отъ тѣхната полезность. Но както еднитѣ, тъй и другитѣ абстракции бива да служатъ само за опрѣдѣленитѣ цѣли на доказателството, намѣренитѣ възъ основа на тѣхъ положения могатъ да важатъ само въ извѣстни граници.

Ала ако нѣма сигурно мѣрило за общата потрѣба отъ една стока въ дадено врѣме, практиката все пакъ показва, че вжтрѣ въ извѣстенъ периодъ врѣме търсенето и прѣдлагането на всички стоки приблизително се изравняватъ. Практиката показва, по-нататъкъ, че само една часть отъ обществото взема дѣятелно участие въ произ-

---

продукта, която лежи въ основата на цѣната и която Бухъ нарича *оцѣнителна* цѣнность (Schätzungs werth), като отхвърля думата *размѣнна* стойность, която днесь е съвсѣмъ безъ съдържание, понеже вече се не прави размѣна.

Колкото и странна да се показва на пръвъ погледъ тази теория, обаче тя има нѣкои прѣдимства. Съ това, че Бухъ различава принципално трудова цѣнность отъ пазарна цѣнность, той избѣгва всѣкакъвъ дуализъмъ въ понятията и е въ състояние да разви по-дълбоко и по-чисто трудовата цѣнность. Пита се само, дали не е било едно прѣдвзето мнѣние (Vorwegnahme) да се вмъква пазарната „цѣнность“ въ опрѣдѣлението на трудовата цѣнность? Това, което Бухъ е искалъ, да даде на трудовата цѣнность, въ противоположность на пазарната цѣнность, едно *физиологическо* основание, той би могълъ да направи, ако турѣше направо фактически плащаната работна заплата за мѣрило. Но онія които принципално отхвърлятъ отношението на трудовата цѣнность къмъ заплатата, нека обърнатъ вниманието си на слѣдното мѣсто въ главата за „Процесътъ на труда и процесътъ на създаване цѣнностьта (Arbeitsprozess und Verwerthungsprozess)“ у Маркса, гдѣто се казва: „Но ако цѣнностьта на тая сила (работната сила) е по-висока, то тя се проявява само тъй въ по-високъ трудъ и слѣдователно се прѣобразува за сѫщия периодъ врѣме въ сравнително по-високи цѣнности“. (Кн. II. 2 Aufl, p. 186); книгата на Бухя, отъ която е излѣзла само пръвата часть, ми се показва като зрѣло произведение на не малка сила на анализа и забѣлѣжителенъ приносъ къмъ единъ съвсѣмъ още неуясненъ проблемъ.

стриалния капиталъ, респ. производителностьта на прѣко заетия въ индустрията трудъ.

Ние се задоволяваме съ тия кратки повторения на разсѫжденията изложени въ третия томъ на „Капитала“ върху търговския капиталъ (отъ който банковия капиталъ прѣдставлява пакъ една диференциация) и върху търговската печалба. Отъ тия разсѫждения става ясно, колко тѣсно е ограниченъ въ марксовата система труда, който създава свръхцѣнность. Споменатитѣ функции, както и други, за които тукъ не можемъ да говоримъ, по своята природа сѫ необходими и неизбѣжни за общественния животъ на новото врѣме. Тѣхнитѣ форми безъ съмнѣние могатъ да се мѣнятъ и ще се мѣнятъ, но самитѣ тия функции ще сѫществуватъ, докато човѣчеството не започне да живѣе въ малки, затворени въ себе си икономически единици, дѣто тѣ отчасть ще се прѣмахнатъ, а отчасть ще бѫдатъ сведени до единъ минимумъ. Споредъ ученнето за цѣнностьта, което важи за днешното общество, разноскитѣ, които се падатъ за тѣзи функции, сѫ просто извличане изъ свръхцѣнностьта, отчасть като „разноски“, отчасть като съставна часть на размѣра на експлоатацията.

Има нѣщо произволно въ тая оцѣнка на функциитѣ, при която не се има прѣдъ видъ даденото, ами едно въображаемо общество, което произвежда задружно, обществено. Тукъ е началото на всички тъмни мѣста въ теорията за цѣнностьта Тя може да се разбере само съ помощьта на тая схема. Ние видѣхме, че свръхцѣнностьта може да се схване като реалность само като си прѣдставимъ цѣлокупното производство на обществото. Марксъ не можа да довърши главата за класитѣ, толкова важна за неговото учение. Тамъ най-ясно би се показало, че цѣнностьта на труда не е нищо по-вече отъ единъ ключъ, въображаемо нѣщо, като одушевения атомъ[1]). Тоя ключъ въ

1) Ние знаемъ, че мислимъ, и сѫщо тъй добрѣ знаемъ по какъвъ начинъ ние мислимъ. Ала ние никога не ще знаемъ какъ тъй става, че ние мислимъ; какъ отъ външнитѣ впечатления, отъ нервнитѣ възбуждения, или отъ промѣнитѣ въ положението и въвъ взаимодѣйствието на атомитѣ на нашия мозъкъ произлиза съзнанието. Опитвали сѫ се да обяснятъ това като приписатъ на атома извѣстна способность да съзнава, извѣстна оду-

опитната ръка на Маркса е билъ използуванъ отъ него за откриване и излагане пружинитѣ на капиталистическото производство, както нигдѣ дотогава тѣ не сж били излагани така убѣдително, послѣдователно и съ такава проникливость. Сжщиятъ ключъ обаче, отъ единъ моментъ нататъкъ, прѣстава да служи, и поради това е станалъ сждбоносенъ почти за всички ученици на Маркса. Прѣди всичко учението за трудовата цѣнность може да ни заблуди съ това, че тая цѣнность винаги се смѣта като мѣрило за експлоатацията на работника отъ капиталиститѣ, което ни довежда, между другото, и до това заключение, че размѣритѣ на свръхцѣнността сж размѣри на експлоатацията и т. н. Ние видѣхме по-горѣ, че като такова мѣрило тя е фалшива дори тогава, когато разглеждаме обществото като цѣло и когато общата сума на работническитѣ заплати сравняваме съ общата сума на другитѣ доходи. Учението за цѣнността дотолкова ни дава една норма за справедливостьта или несправедливостьта въ разпрѣдѣлението на продуктитѣ отъ труда, колкото теорията на атомитѣ ни дава такава норма за хубостьта или за негодностьта на една художествена картина. Не намираме ли ние днесь добрѣ възнаграждавани работници, часть отъ „аристрокрацията на труда", тъкмо въ такива индустрии, въ които е много високъ размѣрътъ на свръхцѣнността, и не се ли експлоатиратъ най-безбожно работницитѣ тъкмо въ такива производствени клонове, дѣто владѣе доленъ размѣръ свръхцѣнность?

шевеность въ смисъла на учението за монадитѣ. Но това е само въображаемо нѣщо, една хипотеза къмъ която ни принуждава послѣдователностьта и нашата потрѣба монистически да разбираме свѣта.

Една статия, дѣто азъ посочвахъ тоя фактъ и бѣхъ забѣлѣжилъ, че чистиятъ материализъмъ се обръща най-накрай въ идеализъмъ, е дала благоприятенъ поводъ на Георги Плехановъ да ме нападне въ „Neue Zeit" (год. 16, II, брой 44) и да ме укори за моето невѣжество изобщо и за пълното неразбиране отъ моя страна на философскитѣ възгледи на Енгелса особно. Азъ нѣма да се впусна да говоря за начина, по който Плехановъ произволно отнася моитѣ думи върху такива нѣща, които азъ не съмъ засѣгалъ, ами само ще констатирамъ, че неговата статия се свежда къмъ обяснението, какво единъ день Енгелсъ на въпроса зададенъ отъ Плеханова: „вие мислите, ще рече, че старият Спиноза е ималъ право, какво *мисъль* и *разпространение*

Социализмътъ или комунизмътъ научно не може да се обоснове само върху тоя фактъ, че наемнятъ работникъ не получава пълната цѣнность отъ продукта на своята работа. Въ прѣдговоръ къмъ „Нищета на философията“ Енгелсъ пише: „Марксъ никога не е основавалъ своитѣ комунистически искания върху това, ами върху необходимото разрушаване на капиталистическия начинъ на производство, което се извършва прѣдъ нашитѣ очи все по-вече уголѣмявайки се“.

Нека да видимъ какъ стои въпросътъ съ това.

б) Движение на доходитѣ въ модерното общество.

„Ако, отъ една страна, натрупването се прѣдставлява като растеща концентрация. . . то, отъ друга страна, се прѣдставлява като взаимно отблъскване на много индивидуални капитали“.

Марксъ „Капиталъ“, т. I, 4 изд., стр. 590.

Свръхцѣнностьта споредъ марксовото учение е съдбата на капиталиста. Капиталистътъ трѣбва да произвежда свръхцѣнность за да си докарва печалба; но той може да изкарва свръхцѣнность само отъ живъ трудъ. За да осигури пазаря за себе си противъ своитѣ конкуренти, той трѣбва да се стрѣми да направи евтино про-

---

съ само два атрибута на една единична субстанция“, отговорилъ: „Разбира се, старият Спиноза е ималъ пълно право“.

А споредъ Спиноза субстанцията, на която той приписва тия два атрибута, е Богъ. Разбира се Богъ, който Спиноза идентифицира съ природата, поради което много отдавна Спиноза съ обявили за отрицатель на Бога и неговата философия съ укорили като атеистическа, докато тя формално се проявява като пантеизъмъ, който впрочемъ се показва само като прѣоблѣченъ атеизъмъ на онія, що подържатъ ученіето за единъ личенъ, извънъ природата стоещъ Богъ. Спиноза е дошелъ по чисто спекулативенъ начинъ до понятието за една безкрайна субстанция Богъ, която освѣнъ споменатитѣ два атрибута има и други, неизвѣстни за насъ; споредъ Спиноза законосъобразното мислене и битието съ идентични. Дотамъ Спиноза си прилича съ различнитѣ материалисти; ала него можеме да смѣтаме застѫпникъ на философскія материализъмъ само като даваме съвсѣмъ произволно значение на думитѣ. Ако подъ думата материализъмъ изоб-

изводството; а когато не може да понизи заплатитѣ, той достига това само чрѣзъ повдигане производителностьта на труда, т. е. чрѣзъ усъвършенствуване на машинитѣ и спестяване на човѣшка работна сила. А| като отстранява човѣшката работна сила, то той оставя безъ дѣйствие оня трудъ, който произвежда свръхцѣнность, и така умъртвява кокошката, която му е спасяла златни яйца. Като послѣдица отъ това дохожда едно постъпено спадане на размѣра на печалбата, което, макаръ да се забавя понѣкога отъ противоположни влияния, все пакъ всѣкой пжть се подновява. Ето едно ново вжтрѣшно противорѣчие на капиталистическия начинъ на производство. Размѣрътъ на печалбата е единъ тласъкъ да се влага капитала за производителни цѣли. Щомъ размѣрътъ на печалбата падне по-долу отъ извѣстна точка, стрѣмежътъ къмъ производителни прѣдприятия изчезва, прѣди всичко, дотолкова, доколкото се отнася за нови капитали, които излизатъ на пазаря като израстъци (Ableger) отъ патрупанитѣ количества капиталъ. Самиятъ капиталъ става прѣчка за капиталистическото производство. Развитието на производството се прѣкжсва Докато отъ една страна всѣкой дѣятеленъ капиталъ се мжчи да запази и да увеличи своята печалба чрѣзъ трѣскаво усилване на производството, отъ друга страна прѣчи за разпространяване на производството. Това е противоположното явление на оние обстоятелства, които, поради релативно свръхпро-

---

що трѣбва да се разбира нѣщо опрѣдѣлено, то материализъмъ е само онова учение, което смѣта материята за послѣдня и единична основа на нѣщата А пъкъ Спиноза характеризува своята субстанция Богъ изрично като *безтълесна*. Всѣкой е свободенъ да бѫде спинозистъ, но тогава вече той не е материалистъ.

Азъ зная, че Енгелсъ въ „Лудвигъ Фойербахъ“ дава за материализма двѣ други дефиниции като горнята. Най-напрѣдъ всички оние, които приематъ природата като първично нѣщо той просто обявява за привърженици на материализма; а сетнѣ характеризува материализма, като „прѣмахване на всѣка идеалистическа измислица (Schrule)“, която „не се съгласува съ обхванатитѣ отъ самата нея факти“. Тия дефиниции даватъ на думата материализъмъ толкова широко значение, че тя изгубва всѣка опрѣдѣленость и включва твърдѣ антиматериалистически схващания въ себе си. Явно става, и Плехановъ неволно потвърждава сѫщото, че напирането на думата „материалистическо“ се корени по-вече въ политически, нежели въ научни причини.

изводство, водятъ къмъ криза на пазаря отъ „материални блага“ (потрѣбителни цѣнности, Gebrauchswerthe). Надпроизводството на стоки се изразява сѫщеврѣмено като надпроизводство на капитали. И тукъ, и тамъ кризитѣ докарватъ врѣмено изравняване. Извършва се едно колосално обезцѣняване и разрушаване на капитали. Подъ влиянието на стагнацията (спирането) една часть отъ работническата класа трѣбва да се подчини на едно намаляване на заплатата по-долу отъ срѣдното, понеже на работническия пазарь се намира усилена резервна армия отъ излишни ржцѣ, която прѣдлага услугитѣ си на капитала. Подиръ кратко врѣме се появяватъ изново изгодни условия да се влагатъ капитали Играта може отново да се започне, но очъртаното вѫтрѣшно противорѣчие ще се усили. Ще става по-голѣма централизация на капитала, по-голѣма концентрация на прѣдприятията и размѣра на експлоатацията ще се увеличава.

Истина ли е всичко това?

Да и не. То е вѣрно, прѣди всичко, доколкото се говори за тенденция. Нарисуванитѣ сили сѫществуватъ и дѣйствуватъ въ казаната насока. Явленията сѫщо сѫ заети отъ дѣйствителностьта: случаятъ съ размѣра на печалбата е фактъ, надпроизводството и кризитѣ сѫ фактъ, периодичното унищожаване на капиталитѣ е фактъ, концентрацията и централизацията на индустриалния капиталъ сѫ факти, увеличаването на свръхцѣнностьта е фактъ. До тукъ противъ изложението не може да се каже нищо. Ако нарисуваната картина не отговаря на дѣйствителностьта, то не е защото е казано нѣщо лъжливо, ами защото казаното е непълно. Факторитѣ, които дѣйствуватъ ограничително върху споменатитѣ противорѣчия, Марксъ или съвсѣмъ прѣнебрѣгва, или пъкъ ги разглежда съвсѣмъ случайно. Когато обаче най-послѣ резюлира и съпоставя фактитѣ, Марксъ нито дори споменува за тия ограничителни фактори, та социалното дѣйствие на казанитѣ противорѣчия изглежда много по-силно и по-непосрѣдно, нежели е въ дѣйствителность. Така напримѣръ въ първия томъ на „Капитала“ (гл. XXIII) Марксъ говори за образуване на израстъци на капитала чрѣзъ раздѣления и т. н. („взаимно отблъсване на много индивидуални капиталисти“) и забѣлѣзва при това, че вслѣдствие на такова

раздѣление заедно съ натрупването на капитала „малко или много расте“ броятъ на капиталистатѣ (4 изд., стр. 589). Но въ по-нататъшното изложение Марксъ съвсѣмъ оставя на страна това увеличаване въ броя на капиталиститѣ и дори акционернитѣ дружества разглежда изключиво подъ зрителния ѫгълъ на централизацията и концентрацията на капитала Съ думитѣ „по-вече или по-малко“ изглежда че работата се свършва. Въ края на първия томъ пакъ се говори за „постоянно намаляващия се брой на магнатитѣ на капитала“, а и въ третия томъ принципално въ това отношение нищо не се измѣня. Когато разглежда размѣра на печалбата и търговския капиталъ, той наистина засѣга факти, които сочатъ на едно раздробление на капиталитѣ, но отъ това той не изважда никакво заключение за въпроса, който ни интересува. Читательтъ получава впечатление, че броятъ на капиталиститѣ постоянно се намалява, ако не абсолутно, то поне относително рѧста на работническата класа Въ социалъ-демокрацията владѣе мнѣние, че концентрацията на индустриалнитѣ прѣдприятия се придружава отъ една успоредна концентрацията на богатствата.

Ала това не става. Формата на акционерни дружества дѣйствува въ твърдѣ значителни размѣри противъ тенденцията да се централизуватъ богатствата чрѣзъ централизацията на производителнитѣ прѣдприятия. Тя позволява да стане едно твърдѣ значително раздробяване на вече концентрираннтѣ капитали и прави излишно усвояването на капитали отъ отдѣлни магнати съ цѣль да се концентрираттъ индустриалнитѣ прѣдприятия. Ако несоциалистически економисти сѫ се възползували отъ тоя фактъ съ цѣль да украсятъ днешното обществено състояние, то това не може да бѫде основание за социалиститѣ да скриватъ тоя фактъ, или да не говорятъ за него. Наопѫки, трѣбва добрѣ да познаемъ неговото дѣйствително разпространение и неговото значение.

За съжаление, съвсѣмъ липсуватъ още потрѣбнитѣ статистически данни за фактическото разпрѣдѣление на акциитѣ, облигациитѣ и др. т. влогове въ акционернитѣ дружества, които дружества днесъ вематъ такива широки размѣри; нуждитѣ данни липсуватъ именно защото въ по вечето страни влоговетѣ сѫ анонимни (т. е. могатъ

като другитѣ цѣнни книжа да минаватъ отъ ржка на ржка, да мѣняватъ безъ прѣчка владѣтеля си). Въ Англия пъкъ, дѣто именитѣ акции прѣкишаватъ и дѣто листитѣ на така поставенитѣ акционери могатъ да бѫдатъ видени въ държавнитѣ търговски регистри отъ всѣкиго, излагането на една точна статистика на притежателитѣ (AktienBesitzer) на подобни акции е една изполинска задача, за която никой още не се е наемалъ. Тѣхното число може да се узнае само въз основа на извѣстни посрѣдни данни отъ отдѣлни дружества. За да покажемъ колко погрѣшни сж прѣдставленията, които сж си създали нѣкои въ това отношение и колко най-модерната и най-осѣзателна форма на капиталистическа централизация, „тръстътъ“, влияе въ дѣйствителность съвсѣмъ иначе върху разпрѣдѣлението на богатствата, нежели се струва на тия, които гледатъ отъ страна, ние ще приведемъ тукъ нѣкои числа, които лесно могатъ да се провѣрятъ. Основаниятъ близо прѣди една година английски тръстъ за конци брои не по-малко отъ 12,300 акционери. Отъ тѣхъ сж:

6000 притежатели на основателски акции съ 1440 л. срѣденъ капиталъ,

4500 притежатели на акции съ привилегии съ 3600 л. срѣденъ капиталъ.

1800 притежатели на облигации съ 7560 л. срѣденъ капиталъ.

Тръстътъ на производителитѣ на тънка прѣжда сжщо така има единъ значителенъ брой акционери, именно 5454:

2904 притежатели на основателски акции съ 7200 л. срѣденъ капиталъ,

1870 притежатели на акции съ привилеги съ 12000 л. срѣденъ капиталъ,

680 притежатели на облигации съ 31200 л. срѣденъ капиталъ.

Сжщо тъй намучниятъ тръстъ P. T. Coats[1]). Броятъ на акционеритѣ въ прѣдприятието по голѣмия манчестер-

[1]) При всички тия тръстове досегашнитѣ владѣтели на комбинирани фабрики е трѣбвало сами да поематъ една часть отъ акциитѣ. Тия не сж взети въ съображение въ даденитѣ таблици.

ски плавателенъ каналъ достига до 40,000, а броятъ на акционеритѣ въ прѣдприятието за провизии на T. Lipton — 74.262! Една търговска кѫща, Spiers & Pond въ Лондонъ, която често се цитува като примѣръ за концентрация на капитала, има при единъ цѣлокупенъ капиталъ отъ 31,200,000 л. 4650 акционери, отъ които само 550 души иматъ акции за по-вече отъ 12,000 л. Това сѫ нѣколко примѣра за раздробление на богатствата въ централизиранитѣ прѣдприятия. Само по себе е ясно, че не всички акционери сѫ капиталисти въ пълния смисълъ на думата и често пѫти единъ едъръ капиталистъ се явява като дребенъ акционеръ въ всевъзможни дружества. Но при всичко това, броятъ на акционеритѣ и срѣднията доходъ отъ акциитѣ, които тѣ притежаватъ, растатъ. Общиятъ брой на притежатели на акции е прѣсмѣтнатъ за Англия на по-вече отъ единъ милионъ. И това число нѣма да ни се стори прѣувеличено, ако знаемъ, че само въ 1896 г. акционерни дружества въ Съединеното Кралство е имало 21,223 съ общъ капиталъ 26,748,000,000 л. Тамъ не влизатъ чуждестраннитѣ прѣдприятия, които оперирать въ Англия, държавнитѣ цѣнни книжа и други подобни[1]).

Това разпрѣдѣление на националното богатство, вмѣсто която дума въ голѣмъ брой случаи може да се каже сѫщо „националниятъ свръхпродуктъ“, се отразява въ числата на статистиката за доходитѣ.

Въ Съединеното Кралство прѣзъ финансовата година 1893 — 1894 (споредъ послѣдния отчетъ, който имамъ на рѫка) броятъ на лицата, които спадатъ подъ рубриката Д. и Е. (доходи отъ занятия съ търговия, отъ високи чиновнишки постове и т. н.) и които иматъ единъ доходъ отъ 3600 лева и по-вече, е възлизалъ на 727,270. Къмъ това обаче трѣбва да се прибавятъ данъкоплатцитѣ за доходъ отъ земята (ренти, доходи отъ обработка), отъ наеми на кѫщи и отъ облагани съ данъкъ капитали. Тия групи заедно плащатъ приблизително толкова данъкъ колкото и горѣспоменатитѣ данъчни групи,

---

[1]) **Англійскиятъ капиталъ, вложенъ днесь въ *чужбина* се прѣсмѣта на 51.6 милиарда лева и неговиятъ годишенъ растъ на 136·8 милиона лева!**

като другитѣ цѣнни книжа да минаватъ отъ ржка на ржка, да мѣняватъ безъ прѣчка владѣтеля си). Въ Англия пъкъ, дѣто именитѣ акции прѣвишаватъ и дѣто листитѣ на така поставенитѣ акционери могатъ да бѫдатъ видени въ държавнитѣ търговски регистри отъ всѣкиго, излагането на една точна статистика на притежателитѣ (AktienBesitzer) на подобни акции е една изпълнска задача, за която никой още не се е наемалъ. Тѣхното число може да се узнае само въз основа на извѣстни посрѣдни данни отъ отдѣлни дружества. За да покажемъ колко погрѣшни сж прѣдставленията, които сж си създали нѣкои въ това отношение и колко най-модерната и най-осѣзателна форма на капиталистическа централизация, „тръстътъ“, влияе въ дѣйствителность съвсѣмъ иначе върху разпрѣдѣлението на богатствата, нежели се струва на тия, които гледатъ отъ страна, ние ще приведемъ тукъ нѣкои числа, които лесно могатъ да се провѣрятъ. Основаният близо прѣди една година англійски тръстъ за конци брои не по-малко отъ 12,300 акционери. Отъ тѣхъ сж:

6000 притежатели на основателски акции съ 1440 л. срѣденъ капиталъ,

4500 притежатели на акции съ привилегии съ 3600 л. срѣденъ капиталъ.

1800 притежатели на облигации съ 7560 л. срѣденъ капиталъ.

Тръстътъ на производителитѣ на тъпка прѣжда сжщо така има единъ значителенъ брой акционери, именно 5454:

2904 притежатели на основателски акции съ 7200 л. срѣденъ капиталъ,

1870 притежатели на акции съ привилеги съ 12000 л. срѣденъ капиталъ,

680 притежатели на облигации съ 31200 л. срѣденъ капиталъ.

Сжщо тъй намучният тръстъ P. T. Coats[1]). Броятъ на акционеритѣ въ прѣдприятието по голѣмия манчестер-

[1]) При всички тия тръстове досегашнитѣ владѣтели на комбинирани фабрики е трѣбвало сами да поематъ една часть отъ акциитѣ. Тия не сж взети въ съображение въ даденитѣ таблици.

ски плавателенъ каналъ достига до 40,000, а броятъ на акционеритѣ въ прѣдприятието за провизии на T. Lipton — 74.262! Една търговска кѫща, Spiers & Pond въ Лондонъ, която често се цитува като примѣръ за концентрация на капитала, има при единъ цѣлокупенъ капиталъ отъ 31.200,000 л. 4650 акционери, отъ които само 550 души иматъ акции за по-вече отъ 12,000 л. Това сѫ нѣколко примѣра за раздробление на богатствата въ централизиранитѣ прѣдприятия. Само по себе е ясно, че не всички акционери сѫ капиталисти въ пълния смисълъ на думата и често пѫти единъ едъръ капиталистъ се явява като дребенъ акционеръ въ всевъзможни дружества. Но при всичко това, броятъ на акционеритѣ и срѣднятъ доходъ отъ акциитѣ, които тѣ притежаватъ, растатъ. Общиятъ брой на притежатели на акции е прѣсмѣтнатъ за Англия на по-вече отъ единъ милионъ. И това число нѣма да ни се стори прѣувеличено, ако знаемъ, че само въ 1896 г. акционерни дружества въ Съединеното Кралство е имало 21,223 съ общъ капиталъ 26,748,000,000 л. Тамъ не влизатъ чуждестраннитѣ прѣдприятия, които оперирать въ Англия, държавнитѣ цѣнни книжа и други подобни[1]).

Това разпрѣдѣление на националното богатство, вмѣсто която дума въ голѣмъ брой случаи може да се каже сѫщо „националниятъ свръхпродуктъ“, се отразява въ числата на статистиката за доходитѣ.

Въ Съединеното Кралство прѣзъ финансовата година 1893 — 1894 (споредъ послѣдния отчетъ, който имамъ на ржка) броятъ на лицата, които спадатъ подъ рубриката Д. и Е. (доходи отъ занятия съ търговия, отъ високи чиновнишки постове и т. н.) и които иматъ единъ доходъ отъ 3600 лева и по-вече, е възлизалъ на 727,270. Къмъ това обаче трѣбва да се прибавятъ данъкоплатцитѣ за доходъ отъ земята (ренти, доходи отъ обработка), отъ наеми на кѫщи и отъ облагани съ данъкъ капитали. Тия групи заедно плащатъ приблизително толкова данъкъ, колкото и горѣспоменатитѣ данъчни групи,

[1]) Англійскиятъ капиталъ, вложенъ днесь въ *чужбина* се прѣсмѣта на 51.6 милиарда лева и неговиятъ годишенъ растъ на 136·8 милиона лева!

именно 7200 срѣщу 8400 милиона лева доходъ. Така щото броятъ на лицата, които получаватъ доходъ по-голѣмъ отъ 3600 лева, вѣроятно се удвоява.

Въ „British Review“ отъ 22 Май 1897 г. се намиратъ нѣколко цифри за увеличаването на доходитѣ въ Англия отъ 1851 до 1881. Споредъ тия цифри броятъ на фамилиитѣ, които сж имали отъ 150 до 1000 фунта стерлинги доходъ (срѣднята и дребна буржуазия и по-високата работническа аристокрация), е билъ въ 1851 год. около 300 000, а въ 1881 около 990,000. Докато населението въ тия 30 години се е уголѣмило въ отношение 27 къмъ 35, т. е. на около 30 процента, броятъ на тия подлежащи на данъкъ класи се е уголѣмилъ въ отношение 27 къмъ 90, т. е. на 233⅓ процента. Гифенъ днесь прѣсмѣта броя на данъкоплатцитѣ на **1 милионъ и половина.**

Другитѣ страни не прѣдставляватъ принципално различна картина. Споредъ Mulhall въвъ Франция отъ 8,000,000 фамилии 1,700,000 фамилии живѣятъ въ материалнитѣ условия на едрата и дребна буржуазия (срѣденъ доходъ отъ 6,240 лева); срѣщу тѣхъ има 6 милиона работници и 160,000 съвсѣмъ богати хора. Въ Прусия, както знаятъ читателитѣ на Ласаля, прѣзъ 1854 година при едно население отъ 16,300,000 е имало само 44,407 лица съ доходъ по-голѣмъ отъ 1000 талера (3,600 л.). Въ годинитѣ 1894 и 1895 при едно население отъ 33 милиона имали сж доходъ по-голѣмъ отъ 3600 л. 321.296 лица. Прѣзъ 1897—98 това число е порастнало на 347,328. Докато населението се е удвоило само, добрѣ поставенитѣ слоеве сж се увеличили седемъ пѫти. Даже ако туримъ въ смѣтка, че съединенитѣ въ 1866 година провинции сж давали по-високи цифри на благосъстояние и че много отъ срѣдствата за живѣние значително сж поскжпнали въ тоя периодъ, все пакъ отношението въ увеличение броя на добрѣ поставенитѣ е два пѫти по-голѣмо отъ отношението въ раста на населението. Ако вземемъ единъ по-сетнѣшенъ периодъ, ние ще намѣримъ че между годинитѣ 1876 и 1890 при едно общо увеличаване на данъкоплатцитѣ на 20·56 процента, доходитѣ между 2,400 лева и 24,000 лева (заможната и дребната буржуазия) сж се увеличили отъ 442,534 на 582,024, т. е. на 31·52

процента. Класата на сжщинскитѣ собственици (7200 лева доходъ и по-вече) се е уголѣмила въ сжщия периодъ отъ 66,319 на 109,095, т. е. на 58·47 процента. Петь шести отъ това увеличение — именно 33,226 отъ 38,776 — се падатъ върху срѣдния слой доходи между 7 220 и 24,000 лева. Не стои работата другояче въ най-индустриалната германска държава, именно въ Саксония. Отъ 1879 до 1890 година броятъ на лицата съ доходъ между 1,920 и 3960 лева се е увеличилъ отъ 62,140 на 91,124; а броятъ на лица съ доходи между 3,960 и 11,520 лева се е увеличилъ отъ 24,414 на 38,841[1]). Сжщото е и въ другитѣ отдѣлни германски държави. Разбира се, всички които получаватъ високи доходи не сж „собственици", ала каква голѣма часть сж такива, вижда се отъ това, че за 1895 – 96 год. въ Прусия 1,152,332 данъкоплатци сж били записани въ тая група, която получава повече отъ 7200 лева доходъ отъ чистата собственость. По-вече отъ половината отъ тѣхъ, именно 588,063 сж били обложени съ данъкъ за чиста собственость отъ 24,000 лева нагорѣ и 385,000 сж били обложени за чисто богатство отъ 38,400 лева и нагорѣ.

Ще рече, съвсѣмъ е погрѣшно да се приема, че модерното развитие докарва едно релативно или дори абсолутно намаляване въ броя на собственицитѣ. Не „по-вече или по-малко", ами изключиво *по-вече*, т. е. абсолутно и *релативно* расте броятъ на собственицитѣ. Ако дѣйностьта и изгледитѣ на социалната демокрация зависѣхаотъ това, дали броятъ на собственицитѣ се намалява, тогава тя наистина би могла „да отиде да спи". Ала тъкмо противното е истина. *Изгледитѣ на социалната демокрация зависятъ не отъ намалението, ами отъ увеличението*

---

[1]) Тази послѣдня класа се е намножила отъ 1890 до 1892 г. съ 2,400 души и се е качила на 39,266. За първата класа за 1892 ми липсва абсолутното число, затова ще спомена само, че между 1879 и 1892 числото на приходитѣ между 800 и 3,300 марки (съ по-добро положение работници и дребни буржуа) въ Саксония се е качило отъ 227,839 на 439,948, т. е. отъ 20·94 процента на 30·48 процента. Трѣбва да кажа тукъ още и това, че числата които се отнасятъ за Прусия и Саксония, сж взети донейдѣ отъ Handwirterbuch für Staafsusseswichaften, донейдѣ отъ Schönberg'овия Handbuch.

на общественото богатство. Социализмътъ или социалистическото движение на модернитѣ врѣмена е прѣживѣлъ много прѣдразсѫдъци, той ще прѣживѣе и прѣдразсѫдъка, че неговото бѫдеще зависи отъ концентрацията на собственостьта или, ако искате, отъ поглъщането на свръхцѣнностьта отъ една все по-вече намаляваща се група капиталистически мамути[1]). Дали обществениятъ свръхпродуктъ се събира монополно отъ 10,000 души, или е разпрѣдѣленъ по стѣпень между половинъ милионъ хора, това въ сѫщность е безразлично за онния 9 или 10 милиона глави на сѣмейства, които при това разпрѣдѣление търпятъ недостатъкъ. Тѣхниятъ стрѣмежъ къмъ справедлива разподѣла, или къмъ такава наредба, която съдържа несправедливо разпрѣдѣление — тоя стрѣмежъ отъ това не става по-малко оправданъ, или по-малко необходимъ. Наопъки. По-малко свръхтрудъ би струвало да се подържатъ нѣколко хиляди привилегирувани въ разкошъ, нежели половинъ милионъ и по-вече хора въ едно назаслужено благосъстояние.

Ако обществото бѣше тъй наредено, или се бѣше така развило, както социалистическата доктрина го прѣдставляваше досега то икономическата катастрофа би била въпросъ на едно кратко врѣме. Ала тъкмо това, както виждаме, не става. Въ сравнение съ по-напрѣдъ, разчленението на обществото не се е упростило, ами, както по отношение височината на доходитѣ, тъй и по отношение различието въ занятията, то се е по-вече диференцирало и вюансирало. И ако ние нѣмаме прѣдъ себе си факта, който е установила статистиката на доходитѣ и на занятията емпирически, то ние бихме могли да го извлечемъ по чисто дедуктивенъ начинъ като необходима послѣдица отъ модерното производство.

---

[1]) Въ социалистическата литература по-вечето пѫти се забравя, че въ статистиката на най-високитѣ доходи твърдѣ голѣмъ процентъ отъ тия доходи се пада на *юридически* лица, т. е корпорации отъ всѣкакъвъ родъ (акционерни дружества и пр.). Тъй въ Саксония прѣзъ 1892 година отъ 11,138 данъкоплатци съ повече отъ 11,520 лева доходъ, *юридически* лица сѫ били 5594. И колкото по-високи цифри на доходъ взememъ, толкова послѣднитѣ релативно се увеличаватъ. Така, при единъ доходъ отъ 360,000 лева, срѣщу 23 физически сѫ се падали 33 юридически лица.

Каквото характеризува модерния начинъ на производство, е прѣди всичко високата производителна сила на труда. Послѣдица отъ това е *увеличаване на производството* — масовото производство на *материални блага за употрѣба*. Кждѣ отива това богатство? Или, за да засѣгнемъ сжщината на работата: дѣ отива *свръхпродуктъ*, който произвеждатъ наемнитѣ работници извънъ това, което тѣхната заплата имъ позволява да консумиратъ? „Магнатитѣ на капитала“ могатъ да иматъ десеть пжти по-голѣми търбуси отколкото имъ ги приписва народното остроумие, и могатъ да държатъ 10 пжти повече слуги, нежели го правятъ въ дѣйствителность. Въ сравнение съ количеството на годишния националенъ продуктъ — нека не забравяме, че капиталистическото едро производство е прѣди всичко масово производство — тѣхната консумация не би имала никакво значение. Нѣкой ще каже, че тѣ изпасятъ въ чужбина излишъка. Добрѣ, но пали чуждестраннитѣ потрѣбители плащатъ най-накрай пакъ въ стоки? Въ всесвѣтовната търговия циркулиращитѣ метални пари играятъ подчинена рола. Колкото по-богата е една страна съ капитали, толкова по-голѣмъ е вносътъ на стоки въ нея, защото странитѣ на които тя заема пари, могатъ да плащатъ лихвитѣ не другояче, а само въвъ форма на стоки[1]). Дѣ остава тогава онова количество стоки, което магнатитѣ и тѣхната прислуга не могатъ да употрѣбятъ? Ако тия стоки по единъ или по другъ начинъ не притичатъ къмъ пролетариитѣ, то тѣ трѣбва да се поглъщатъ отъ други класи. Или все по-голѣмо относително спадане въ числото на капиталиститѣ и все по-вече растещо благосъстояние на пролетариата, или пъкъ една многобройна срѣдня класа — това е единчката алтернатива, къмъ която ни довежда постояното увеличаване на производството. Кризитѣ и непроизводителнитѣ разноски струватъ много, но тѣ сж погълнали въ модернитѣ врѣмена само малка часть отъ съвокупния свръхпродуктъ. Ако работническата класа чакаше докато „капиталътъ“ прѣмахне отъ свѣта срѣднитѣ

[1]) Англия получава лихвитѣ отъ направенитѣ заеми въвъ форма на свръхвносъ въ цѣнности за два милиарда марки; по-голѣмата часть отъ тѣхъ сж артикули за масова употрѣба.

класи, то наистина тя трѣбва дълго врѣме да спи. Капиталътъ ще експроприира тия класи въ една форма, а изново пакъ ще ги повика къмъ животъ въ друга форма. Не „капиталътъ“, ами работнишката класа има мисия да прѣмахне паразитическитѣ елементи въ обществото.

Върху факта, че богатството на модернитѣ нации се състои въ растещо количество на движими материални блага за употрѣба, манчестерскитѣ писатели отъ всѣкакъвъ родъ сж основавали своитѣ похвали за днешното обществено състояние. Това наврѣмето си е накарало речи всички социалисти да изпаднатъ въ противната крайность и да смѣтатъ общественото богатство само като закрѣпено, неподвижно богатство, sub specie (разновидность) на „капитала“, който постъпено се персонифицира и се обръща въ мистично сѫщество. И найяснитѣ глави изгубватъ способность здраво да сѫдятъ, щомъ това прѣдставление „капиталъ“ се изпрѣчи прѣдъ тѣхъ. Марксъ е казалъ веднажъ за либералния икономъ Ж. Б. Сей, че той си позволява да сѫди за кризитѣ, защото знаялъ, че стоката била продуктъ. Днесь мнозина вѣрватъ, че сж казали всичко за общественото богатство, щомъ сж ни посочили специфичната форма на прѣдприемаческия капиталъ.

Въ писмото си до Щутгартския конгресъ азъ бѣхъ казалъ, че увеличаването на общественото богатство не се придружава отъ едно намаляване въ броя на магнатитѣ на капитала, ами отъ едно порастване въ броя на капиталиститѣ отъ всѣкаква стѣпень. Срѣщу това въ една уводна статия на „New Yorker Volkszeitung“ се възразява, че това, поне доколкото се отнася до Америка, не е вѣрно, защото статистиката за Съединенитѣ Държави показвала, че тамъ производството, въ сравнение съ тѣхната цѣлокупна голѣмина, се владѣе отъ единъ малъкъ брой синдикати („Concerns“), което число все по-вече се намалява. Това не оборва казаното отъ мене. Каквото азъ твърдя за общото *класово разчленение*, раздробление, критикътъ иска да обори като посочва раздроблението на индустриалнитѣ прѣдприятия. Това е все едно, ако нѣкой кажеше, че броятъ на пролетариитѣ се намалява все по-вече въ модерното общество, защото на мѣстото на прѣдишнитѣ отдѣлни работници днесь стоятъ работническитѣ дружества.

Къмъ това авторътъ прибавя твърдението, че концентрацията на прѣдприятията е главното нѣщо; че акционеритѣ образували една нова класа отъ бездѣлници — това не е важно.

Това е единъ начинъ на разглеждане само, а не доказателство противъ посочения фактъ. За анализа на обществото и единиятъ фактъ, и другиятъ сж важни. При извѣстна гледна точка тоя фактъ може да бѫде по-неваженъ, ама тукъ не става дума за това, ами дали той е вѣренъ, или не. За централизацията на прѣдприятията, която наистина не ми бѣше съвсѣмъ неизвѣстна, азъ самичъкъ говоря по-нататъкъ. Азъ споменувамъ два факта, а критикътъ иска да докаже лъжовностьта на единия само, като обявява другия за важенъ. Азъ се надѣвамъ да разруша фантома, който смущава неговиятъ погледъ и погледа на други лица.

Карлъ Кауцки, още на конгреса въ Щутгартъ, сжщо тъй посочва на споменатото мое изречение и ми възразява, че ако бѣше вѣрно какво броятъ на капиталиститѣ расте, а не броятъ на безимотнитѣ, тогава капитализмътъ би трѣбвало все по-вече да се закрѣпва и ние социалиститѣ изобщо да не достигнемъ своята цѣль. Ала думитѣ на Маркса били още прави, че увеличаването на капитала значи още и увеличаване на пролетариата. Това е сжщото quiproquo въ друга посока и по-малко рѣзко. Дѣто говоря за увеличаване броя на капиталиститѣ отъ всѣкаква стъпень, азъ говоря за хора, а не за прѣдприемачи. Но Кауцки очевидно е останалъ закованъ за понятието „капиталъ“, та му се показва, че относителното увеличаване на капиталиститѣ означава относително намаляване на пролетариата, което пъкъ би противоречило на нашитѣ учения. И той ми противопоставя цитиранитѣ думи на Маркса. Азъ споменахъ по-горѣ за едно изречение на Маркса, което звучи малко другояче отъ това, що Кауцки цитува. Грѣшката на Кауцки е въ това, че той идентифицира капитала съ капиталиститѣ или собственицитѣ. Азъ бихъ могълъ да посоча на Кауцки върху друго нѣщо, което обезсиля неговото възражение. Това е развитието на индустриалния капиталъ, което Марксъ нарича органическо. Ако съставътъ на капитала се измѣня по такъвъ начинъ, че постоянниятъ капиталъ се уве-

личава, а промѣнливиятъ се намалява, то това означава абсолютно увеличаване на капитала и относително намаляване на пролетариата въ съотвѣтнитѣ прѣдприятия. Това обаче споредъ Маркса е тъкмо характеристичната форма на модерното развитие. Това прѣнесено върху цѣлокупното капиталистическо производство означава абсолютно увеличаване на капитала и относително намаляване на пролетариата. Работницитѣ, които сж станали излишни, поради промѣнения органически съставъ на капитала, намиратъ всѣкой пѫть работа само дотолкова, доколкото единъ *новъ* капиталъ се появи на пазаря и имъ даде занятия. Тъкмо въ пункта, дѣто Каутски изостря въпроса, моето изречение стои въ съгласие съ Марксовата теория. За да се увеличава броятъ на работницитѣ, капиталътъ трѣбва сравнително още по-бърже да се увеличава — това е послѣдица отъ марксовата дедукция. Азъ мисля, че Каутски лесно ще се съгласи съ това. До тукъ, ще рече, се касае само за това, дали увеличенятъ капиталъ може да се владѣе само като *фондъ* на прѣдприятието, или може още да се владѣе и като *дѣлъ* въ печалбата отъ прѣдприятието (Unternehmungsanteil).

Ако послѣдното е невъзможно, тогава кой да е желѣзарски майсторъ, който работи съ шесть работника и нѣколко ученика, е капиталистъ, а пъкъ рентиерътъ Х., който има въ каситѣ си нѣколко стотини хиляди франка, или неговиятъ зетъ, инжинерътъ У., който е получилъ голѣмъ брой акции като застра (не всички акционери сж бездѣлници) — тия двама господа трѣбва да се нарекатъ безимотни. Безсмислицата на такава класификация е очевидна. Собственостьта е собственость била тя движима или недвижима. Акцията не е само капиталъ, тя е още капиталъ въ неговата най-съвършена, бихме могли да кажемъ, най-висока форма. Тя показва участие въ свръхпродукта на националото или на всемирното производство и е освободена отъ всѣкакво сѣтивно допиране съ тривиалноститѣ на индустриалната дѣйность. Тя е, тъй да се каже, единъ динамически капиталъ. И ако растещитѣ тълпи акционери — днесь би могло да се каже баталиони отъ акционери — всички безъ изключение живѣятъ като бездѣлницитѣ рентиери, то тѣ ще прѣдставляватъ една сила съ голѣмо влияние върху економическия животъ на обществото дори само

чрѣзъ своето сѫществуване, чрѣзъ начина на тѣхната консумация и чрѣзъ броя на тѣхната социална свита. Акцията пакъ възстановява онова междинно стѫпало въ социалната стълба, което концентрацията на прѣдприятията прѣмахва изъ индустрията.

Сега да разгледаме по-отблизо самата тая концентрация.

в) Класи прѣдприятия въ производството и разпрѣдѣление на общественото богатство.

За оная европейска страна, която минава за найнапрѣднала страна на капиталистическо развитие, за Англия, липсва една обща статистика за класитѣ прѣдприятия въ индустрията. Такава има само за опрѣдѣлени клонове на производството (които сѫ подчинени на фабричния законъ), а сѫщо и за отдѣлни мѣстности.

Каквото се отнася за тия фабрики и работилници, които сѫ подчинени на фабричния законъ, споредъ отчета на фабричнитѣ инспектори прѣзъ 1896 год, въ тѣхъ сѫ били заети 4,398,983 лица. Тѣ не съставляватъ дори половината отъ броя на онія лица, които въ прѣброяването отъ 1891 година сѫ отбѣлѣзани като заети въ индустрията Споредъ това прѣброяване заети въ индустрията сѫ били 9,025,902 лица, безъ да се смѣтатъ заетитѣ въ различнитѣ клонове на транспорта. Отъ излишнитѣ 4,626,919 лица една четвърть до една трета можемъ да смѣтаме къмъ заетитѣ въ търговската часть на съотвѣтнитѣ клонове на производството и къмъ нѣкои срѣдни и едри прѣдприятия, които не стоятъ подъ фабричния законъ. Оставатъ около 3,000,000 служащи (angestellte) и дребни майстори въ малкитѣ прѣдприятия. Подчиненитѣ на фабричния законъ 4,000,000 работници се разпрѣдѣлятъ въ 160,948 фабрики и работилници, т. е. срѣдно 27—28 работника на прѣдприятие[1]). Ако отдѣлимъ фабрикитѣ отъ

---

[1]) Даннитѣ за 1931 региструвани фабрики и 5624 работилници (заводи) при сключването на рапорта не сѫ били още събрани. Тѣ още по-вече биха намалили срѣдното число на работницитѣ за прѣдприятие.

работилницитѣ, то ние получаваме 76,279 фабрики съ 3,743,418 работници и 81,669 работилници съ 655,565 работници, т. е. срѣдно 49 работника за фабрика и 8 работника за всѣка отъ региструвanитѣ работилници. Вече срѣдното число 49 работника за фабрика показва, което се потвръждава отъ по-точното оцѣнявane на таблицитѣ, че най-малко двѣ трети отъ всички прѣдприятия, които сж записани като фабрики, спадатъ въ категорията на срѣднитѣ прѣдприятия съ по 6—50 работника, така щото най-много 20,000—25,000 прѣдприятия оставатъ всѣко съ по-вече отъ 50 работника, които заедно заематъ около 3,000,0000 работници. Отъ 1,171,990 лица въ транспортния поминъкъ най-много три четвърти могатъ да се смѣтатъ като принадлежащи къмъ едритѣ прѣдприятия. Като прибавимъ тѣхния брой къмъ броя на прѣдидещитѣ категории, ще намѣримъ, че общата сума на работнишкия и помощенъ персоналъ въ едритѣ прѣдприятия достига $3^1/_2$ —4 милиона, а пъкъ въ срѣднитѣ и дребни прѣдприятия сж заети $5^1/_2$ милиона лица. „Работилницата на свѣта", слѣдователно, не е паднала до толкова въ ржцѣтѣ на едрата индустрия, както си мислятъ. Индустриалнитѣ прѣдприятия покозватъ напжки, че и въ Британското Царство владѣе голѣмо разнообразие и че никоя класа още не е изчезнала[1]).

---

[1]) Прѣселени въ Англия нѣмски работници често сж ми казвали своето очудване отъ разпокжсаностьта на производствата въ дървената, металната и др. обработвателни индустрии, които тѣ сж забѣлѣзвали въ тази страна. Днешнитѣ числа изъ памучната индустрия показватъ само едно умѣрено увеличение на концентрацията отъ врѣмето когато е писалъ Карлъ Марксъ. Тукъ привеждаме ние едно сравнение съ даденитѣ най-късно отъ Маркса числа:

Марксъ 1868	Статистика 1890	Увелич. или намаление.
Фабрики 2549	2538	— 0·43 процента
Станове 379329	615714	+ 62 „
Вртена 32000014	44504819	+ 39 „
Работници 401064	528795	+ 32 „
Раб. на една фабр. 156	208	+ 33 „

За 22 години въ една на такива технически промѣни подложена индустрия ние не виждаме извънредно голѣмо съсрѣдоточване. Наистина, числото на становетѣ се е увеличило на 62 процента, но числото на вртената е само малко по-бързо расло отъ числото на заетитѣ работници. Отъ 1870 г. насамъ възраст-

Ако сравнимъ тия цифри съ цифритѣ отъ *индустриалната статистика на Германия* за 1895 г., то ще видимъ, че послѣднитѣ въ едри чърти и изцѣло прѣдставляватъ сжщата картина, както и англійскитѣ. Едрата индустрия въ Германия прѣзъ 1895 година е заемала сравнително сжщото положение както въ Англия прѣзъ 1891 год. Прѣзъ 1895 година въ Прусия 38 процента индустриални работници сж спадали къмъ едрата индустрия. Развитието на едритѣ прѣдприятия е ставало тамъ и въ останала Германия съ невѣроятна бързина Ако нѣкои клонове на индустрията (между тѣхъ текстилната индустрия) тамъ сж много по-назадъ, нежели въ Англия, то други сж достигнали срѣдното англійско състояние (машинитѣ и разнитѣ орждия), а нѣкои (химическата индустрия, стъкларната индустрия, извѣстни клонове отъ графическата индустрия и вѣроятно електротехниката) надминаватъ англійскитѣ. Голѣмата часть отъ заетитѣ въ индустрията лица принадлежи и въ Германия още на дребнитѣ и на срѣднитѣ прѣдприятия. Отъ $10^1/_4$ милиона индустриално заети лица прѣзъ 1895 година се падали по-вече отъ 3 милиона на едритѣ прѣдприятия, $2^1/_2$ милиона на срѣднитѣ прѣдприятия (6 до 50 лица) и $4^3/_4$ милиона на дребнитѣ прѣдприятия. Занаятчийски майстори въ ржчнитѣ занаяти е имало още $1^1/_4$ милиона. Въ петь индустрии тѣх-

---

нитѣ мъже работници показватъ по-голѣмо увеличение, отколкото женитѣ и дѣцата. (Сравни Kapital, 1 т., 4-о изд., р. 400 и Statistical Abstract for thre United Kingdom from 1878 to 1892). Въ другитѣ клонове на текстилната индустрия концентрирането е било по-малко. Тъй, отъ 1870 до 1890 вълненитѣ и камгарнови фабрики сж се увеличили отъ 2459 на 2546, а заетитѣ въ тѣхъ работници отъ 234687 на 297053, т. е. отъ 95 на 117 работника на фабрика. Тукъ въ противоположность на памучната индустрия прътената сж се увеличили много по-бързо отъ становетѣ, послѣднитѣ отъ които показватъ едно увеличение отъ 112794 на 129222, което остава назадъ отъ онова на заетитѣ работници, тъй че тукъ може да става дума само за сконцентриране на прѣдачеството.

Рапортътъ на фабричнитѣ инспектори за 1896 въздига числото на фабрикитѣ въ цѣлата текстилна индустрия на Велико-Британия на 9891, които сж принадлежали на 7900 прѣдприятия и занимавали сж 1,077,687 работници, срѣщу 5968 фабрики въ 1870 съ 718051 работници—едно увеличение отъ 120·3 на 136·4 работника за прѣдприятия.

ното число се увеличило и абсолютно, и реалативно (по отношение къмъ раста на населението), въ деветь индустрии само абсолютно се е увеличило, а въ единадесеть други се е намалило абсолютно и релативно[1]).

Въвъ *Франция* индустрията по размѣри квантитативно стои много по-назадъ отъ земледѣлието; споредъ прѣброяването отъ 17 Априлъ 1894 год. въ индустрията сж били тогава заети 25·9 процента отъ населението, а въ земледѣлието речи 2 пѫти по-вече, именно 47·3 процента. Сѫщото отношение дава *Австрия*, дѣто на земледѣлието се падатъ 55·9 процента, а на индустрията 25·8 процента отъ населението. Въвъ Франция въ индустрията има 1 милионъ самостойни майстори срѣщу 3·3 милиона наемници; въ Австрия има 600,000 самостойни срѣщу $2^1/_4$ милиона работници и надничари. Тукъ сѫщо отношението е еднакво. И въ двѣтѣ страни има развити цѣла редица индустрии (текстилната индустрия, рудничарството, металургията), които по отношение размѣра на прѣдприятията могатъ да се сравнятъ съ тия въ напрѣдналитѣ страни, но въ националната економия тѣ сж само частични явления.

Швейцария брои 127,000 самостойни майстори и 400,000 работници въ индустрията. *Американскитѣ Съединени Държави*, за които споменатиятъ сътрудникъ на „New Yorker Volkszeitung“ казва, че тѣ били най-развитата капиталистическа страна въ свѣта, споредъ прѣброяването отъ 1890 година иматъ въ индустрията едно относително високо срѣдно число работници за прѣдприятия, именно $3^1/_2$ милиона работници на 355,415 индустриални прѣдприятия, т. е. 10: 1. Ала тукъ не сж прѣсмѣтнати, както и въ Англия, всички домашни и дребни прѣдприятия. Като вземаме цифритѣ на индустриалната статистика въ Прусия отгорѣ надолу, получава се почти точно сѫщото срѣдно число, както и при американското прѣброяване. А ако разгледаме въ „Statistical Abstract“ на Съединенитѣ Държави по-отблизо списъка на взетитѣ отъ прѣброяването индустрии, то ще се сблъскаме съ голѣмъ брой индустриални клонове, въ които има

[1]) Ср. K. Calwer, Die Entwicklung des Handwerks, Neue Zeit, XV, 2, стр. 597.

петь и по-малко работници за прѣдприятия срѣдно. Тъй напримѣръ още на първата страница подиръ 910 фабрики за земледѣлчески орѫдия съ 30,723 работници, 35 фабрики за орѫжия съ 1,993 работници и 251 фабрики за изкуствени пера и цвѣтя съ 3,638 работници слѣдватъ 59 фабрики за изкуствени членове (ржцѣ, крака и др.) съ 154 работници и 581 фабрики за платна на кораби и на шатри съ 2,873 работници.

Ако непрѣкъснатиятъ прогресъ на техниката и централизацията на прѣдприятията въвъ все по-вече и повече клонове на индустрията е една истина, чието значение днесь се замълчава само отъ закоравѣлитѣ реакционери, не по-малко е истина, че въ цѣла редица индустриални клонове дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия се показватъ жизнеспособни наредъ до едритѣ прѣдприятия. И въ индустрията не сѫществува развитие по единъ шаблонъ за всички клонове на производството. Съвсѣмъ по рутиненъ начинъ воденитѣ прѣдприятия оставатъ въ дребната и срѣдня индустрия, докато пъкъ клонове отъ художественото производство, за които се е мислило, че ще останатъ за винаги въ областьта на дребното производство, прѣминаватъ единъ прѣкрасенъ день къмъ едрата индустрия. Сѫщото е и въ домашната индустрия. Въ кантона Цюрихъ домашното тъкачество въ копринената индустрия дълго врѣме се е намирало въ упадъкъ; но отъ 1891 година до 1897 год домашнитѣ тъкачи отъ 24,708 сѫ станали 27,800, когато пъкъ работницитѣ и наемницитѣ въ механическитѣ тъкачници за коприна сѫ се увеличили само отъ 11,840 на 14,550. Дали това увеличаване на домашнитѣ тъкачи трѣбва да поздравимъ като радостно явление, това е другъ въпросъ. Тукъ се касае прѣди всичко да се установи факта и нищо по-вече.

За продължението и подновяването на дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия влияятъ цѣлъ редъ обстоятелства, които могатъ да се разпрѣдѣлятъ на три групи. Прѣди всичко извѣстно число занаяти или клонове на производството могатъ да се смѣтатъ тъй добрѣ въ дребнитѣ и срѣднитѣ прѣдприятия, какго и въ едритѣ; изгодитѣ, които иматъ послѣднитѣ прѣдъ първитѣ не сѫ толкова значителни, щото да не могатъ да бѫдатъ възнаградени чрѣзъ извѣстни собствени изгоди на дребното прѣдприятие.

Тая бѣлѣжка има значение за различни клонове на дървената, кожна и метална индустрии Или пъкъ се срѣща такова раздѣление на труда, че едрата индустрия дава половина или три четвърти фабрикати, които се довършватъ въ дребни прѣдприятия.

Второ, видътъ и начинътъ, по който продуктътъ трѣбва да се направи угоденъ на консуматоритѣ, говори въ полза на приготвянето му въ дребното прѣдприятие, както това най-ясно се показва въ пекарничеството. Ако ставаше дума само за техника, едрата индустрия отдавна би монополизувала тоя клонъ. Многото фабрики за хлѣбъ, които докарватъ добра печалба, показватъ, че едрата индустрия може съ успѣхъ да се практикува въ пекарничеството. Ала успоредно до тѣхъ и до фабрикитѣ за разни тестени вещества, които сжщо си завладяватъ единъ пазарь, се закрѣпва сжщо дребното и срѣдно пекарничество поради изгодитѣ, които прѣдставлява непосрѣдното сношение съ консуматоритѣ. Докато майсторитѣ пекари имать да се разправятъ само съ капиталистическото прѣдприятие, дотогава тѣ могатъ да бждатъ спокойни. Тѣхниятъ брой отъ 1882 г. наистина не се е увеличавалъ пропорционално съ раста на населението, но все пакъ той е доста значителенъ (77,609 срѣщу 74,283).

Но пекарничеството е само единъ ясенъ и убѣдителенъ примѣръ. Сжщото има значение за цѣла редица занаяти, имено такива, дѣто сжщинската производителна работа и работата, която дава разни услуги, сж смѣсени. Нека споменемъ тукъ коваческия и коларския занаяти. Американското прѣброяване показва 28,000 ковачески и коларски прѣдприятия всичко съ 50,867 лица, отъ които половината сж самостойни. Германската статистика върху занятията дава 62,722 ковачески майстори и дълго врѣме ще трѣбва да се мине докато движенитѣ съ парна и друга сила автомобили направятъ тѣхното сжществуване невъзможно, за да породятъ нови дребни работилници, както става въ индустрията за велосипеди. Сжщото е въ занаята на шивачитѣ, на обущаритѣ, сѣдларитѣ, тапицеритѣ, часовникаритѣ, въ които занаяти съ работа по порѫчка (и извършване поправки отъ различна стъпень) и съ продажба на дребно се подържатъ самостойни сжществувания, много отъ

които, ала съвсѣмъ не всички, получаватъ само единъ пролетарски доходъ.

Най-послѣ самата едра индустрия въ значителна стѣпень поражда дребни и срѣдни прѣдприятия, отчасть чрѣзъ масово произвеждане и съотвѣтно поевтиняване на материалитѣ за обработване (помощни материали, полуфабрикати), отчасть чрѣзъ отблъсване (Abstossung) на капитала, отъ една страна, и чрѣзъ уволняване на работницитѣ отъ друга страна. Въ по-голѣми или по-малки суми всѣкой пѫть нови капитали, които дирятъ успѣшни прѣдприятия, се появяватъ непрѣстайно на пазаря, чиято способность да възприема нови артикули расте заедно съ общественото богатство. Споменатитѣ по-горѣ акционери играятъ тукъ не съвсѣмъ маловажна рола. Пазарьтъ не би могълъ да живѣе отъ една „шепа“ милионери, макаръ тая „шепа“ да брои нѣколко хиляди пръсти. Ала стотинитѣ хиляди богати и заможни вече иматъ тукъ значение. Почти всички луксозни артикули на тия слоеве сѫ били приготовлявани отначало, а много отъ тѣхъ и отпослѣ, въ дребни и срѣдни ступанства, които могатъ да станатъ и капиталистически прѣдприятия, споредъ това, доколко тѣ обработватъ скѫпъ материалъ и прилагатъ по-скѫпи машини (ювелирството, обработването на благороднитѣ метали, работенето на картини). Едва слѣдъ това едрото прѣдприятие, доколкото то не подхваща изцѣло отъ своя страна съотвѣтния артикулъ, се грижи да направи поевтени материалитѣ за работа, та да се „демократизува“ тоя или оня луксъ.

И тъй, прѣко постоянитѣ промѣни въ групирането на индустриитѣ и въвъ вѫтрѣшния строежъ на прѣдприятията, картината се прѣдставлява такава, като че едритѣ прѣдприятия не сѫ поглъщали постоянно дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия, ами като че първитѣ сѫ се развивали *покрай* вторитѣ Само най-дребнитѣ прѣдприятия се намаляватъ абсолютно и релативно. Колкото се отнася до дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия, то и тѣ се увеличаватъ, както това показватъ слѣднитѣ числа за Германия: Въ дребнитѣ и срѣднитѣ производства е имало работници:

	1882	1895	Увеличение
Дребни прѣдпр. (1-5 лица)	2457950	3056318	24,3 процента
Малки срѣдни прѣдпр. (6-10 л.)	500097	833409	66,6 „
По-голѣми срѣдни „ (11-50 л.)	891623	1620848	81,8 „

За сѫщия периодъ врѣме населението се е увеличило само на 13·5 процента

Ако, ще рече, прѣзъ периода, за който става дума, едрата индустрия още по-силно е увеличила своята армия — на 88·7 процента, — то това само въ отдѣлни случаи е свързано съ поглъщане на дребни прѣдприятия. Въ дѣйствителность има много случаи, дѣто не може да се говори за конкуренция между едрата и дребна индустрия (нека си спомнимъ направата на голѣмитѣ мостове и машини). Примѣрътъ на текстилната индустрия, който се цитува въ нашата литература съ голѣмо пристрастие, е въ много отношения измамливъ. Увеличаването на производителностьта, която прѣдставлява механическия уредъ за прѣдене въ сравнение съ старото врътено, се е отдѣлно само повторило. Много едри прѣдприятия сѫ побѣдили дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия не чрѣзъ производителностьта на приложения трудъ, ами изключиво чрѣзъ величината на прѣдприятието (построяването на параходи напр.), и не се докосватъ съвсѣмъ, или се докосватъ твърдѣ малко до сферата на тѣхната търговия. Който узнае, че Прусия въ 1895 година е броила почти два пѫти по-вече работници въ старата индустрия, нежели въ 1882, че прѣзъ 1882 година работницитѣ въ едрата индустрия сѫ били само 28·4 процента отъ всички индустриални работници, а въ 1895 год. сѫ били 38 процента, той лесно ще си помисли, че дребното производство наистина е отживѣло и неговата рола въ народното ступанство е изиграна. Приведенитѣ цифри показватъ, че развитието и разпространението на едрата индустрия прѣдставлява само едната страна на икономическото развитие.

Въ търговията е сѫщо, както въ индустрията. Прѣко бързия растъ на голѣмитѣ магазини съ стоки, крѣпятъ се сѫщо тъй и срѣднитѣ и дребни търговски прѣдприятия. Разбира се, тукъ не се касае да се оспорява паразитическия елементъ въ търговията, респективно така нарѣчената посрѣдническа търговия (Zwischenhandel). Все пакъ трѣбва да се забѣлѣжи, че и въ това отношение ставатъ много прѣувеличения. Едрото производство и постоянно уголѣмяващата се всемирна търговия изваждатъ все по-голѣми маси материални блага на пазаря, които по единъ или по другъ начинъ трѣбва да бѫдатъ доставени на кон-

суматоритѣ. Никой не ще отрича, че това би могло да стане съ по-малко трудъ и съ по-малко разноски, нежели става сега чрѣзъ посрѣдническата търговия. Но докато това не е станало, тая търговия ще живѣе. И както е илузия да се очаква, че едрата индустрия въ едно близко врѣме ще погълне дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия, докато тѣ останатъ съвсѣмъ малко, сжщо тъй е утопично да се чака едритѣ капиталистически магазини да погълнатъ въ значителенъ брой срѣднитѣ и дребнитѣ дюгени. Едритѣ магазини уврѣждатъ отдѣлни търговски прѣдприятия и отврѣме наврѣме произвеждатъ бъркотия по нѣкои мѣста въ цѣлата дребна търговия. Ала подиръ кратко врѣме дребната търговия намира срѣдство да конкурира съ едрата и да използува всички изгоди, които прѣдставляватъ мѣснитѣ условия. Ставатъ нови специализирания и се образуватъ нови търговски комбинации, нови форми и методи за търговия. Капиталистическиятъ магазинъ е много по-вече продуктъ отъ голѣмото увеличение на *богатството отъ стоки*, нежели едно орждие за унищожение на паразитическата дребна търговия. И едритѣ магазини сж дѣйствували по-скоро въ посока да изкаратъ дребната търговия изъ рутината и да я отучатъ отъ извѣстни монополистически навици, нежели да я изкоренятъ. Броятъ на малкитѣ дюгени постоянно се увеличава. Въ Англия броятъ имъ е порасналъ отъ 295000 на 366000 за периода отъ 1875—1886 год. Още по-вече расте броятъ на заетитѣ въ търговията лица. Понеже английската статистика отъ 1891 год. въ това отношение е направена споредъ други принципи, нежели статистиката отъ 1881[1]), ние ще приведемъ тукъ цифри отъ пруската статистика.

Въ Прусия въ търговията и съобщенията (безъ желѣзницитѣ и пощитѣ) е имало заети лица:

	1885	1895	увеличен.
Въ прѣдприят. съ 2 и по-малко работ.	411509	467656	13,6 проц.
„ „ „ 3—5 работници	176867	342112	93,4 „
„ „ „ 6—50 „	157328	303078	92,6 „
„ „ „ 51 и повече работн.	25619	62056	142,2 „
	771323	1174902	

[1]) Доколкото може да се разбере отъ нея, тя показва едно увеличение на по-вече отъ 50% въ тия десеть години.

Сравнително увеличаването е най-голѣмо въ едритѣ прѣдприятия, които обаче образуватъ не по-вече отъ 5 процента отъ цѣлото. Не едритѣ прѣдприятия правятъ убийствена конкуренция на дребнитѣ, ами послѣднитѣ я правятъ помежду си колкото е възможно. Но все пакъ сравнително оставатъ малко трупове и постъпеностьта (Stufenleiter) на прѣдприятията остава незасѣгната, малкитѣ срѣдни прѣдприятия показватъ най-силно увеличение.

Като дойдемъ най-подиръ до земледѣлието, то по въпроса за отношението между величинитѣ на ступанствата, ние се сблъскваме навсѣкждѣ въ Европа, а отчасть вече и въ Америка, съ едно движение, което нагледъ противоречи на всичко, каквото до днесъ социалистическата теория е утвърждавала. Индустрията и търговията показваха само едно бавно движение нагорѣ къмъ едрото производство, но земледѣлието показва наопъки *спиране* или направо *намаляване* въ обема на ступанствата.

Колкото се отнася до Германия, прѣброяването на ступанствата отъ 1895 год. показва срѣщу онова отъ 1882 год. относително най-силно увеличение въ групитѣ на *селскитѣ срѣдни ступанства* (5—20 хектара), имено приблизително 8 процента, а още по-голѣмо е увеличението на заетитѣ отъ тѣхъ повърхнини земя, имено 9 процента. Подиръ тѣхъ слѣдватъ по увеличението си селскитѣ дребни ступанства (2—5 хектара); тѣ показватъ едно доста силно увеличение, имено 3.5 процента увеличение въ броя на ступанствата и 8 процента увеличение на обработваната земя. Съвсѣмъ малкитѣ ступанства (по-долу отъ 2 хектара) сж порастнали 5·8 по брой и 12 процента по заетата повърхнина; но все пакъ обработваната часть отъ тая повръхнина се е намалила близо на единъ процентъ. Прѣдприятията на едритѣ селени (20—100 хектара), които отчасть вече сж капиталистически, сж се увеличили едва на единъ процентъ, което увеличение по-вече се дължи

на горскитѣ ступанства; едритѣ ступанства (повече отъ 100 хектара), които сѫщо отчасть сѫ капиталистически, сѫ показали едно увеличение едва на $^1/_3$ процента.

Ето съотвѣтнитѣ цифри за 1895 год.

Видъ на ступанствата	Брой на ступанствата	Упорѣбена за землѣд. земя	Обща повърхнина
Съвсѣмъ дреб. ступ. (до 2 На)	3236367	1808444	241541.
Дребноселски (2—5 На)	1016318	3285984	4142071
Срѣдноселски (5—10 На)	998804	9 21875	12537660
Едроселски (20—100 На)	281767	9869837	13157201
Едри ступанства (100 На и нагорѣ)	25061	7831801	11031896

По-вече отъ двѣ трети се падатъ на тритѣ категории селски ступанства, а около една четвърть на едрото ступанство. Въ Прусия положението на селскитѣ ступанства е още по-благоприятно; тѣ владѣятъ тамъ *близо тритѣ четвърти* отъ обработваната земя, 22,875,000 отъ 32,591,000 хектара.

Ако се обърнемъ къмъ съсѣдната на Прусия страна, къмъ Холандия, ще намѣримъ:

Голѣмина на ступанството	Ступанства 1884	1893	Намаление или увеличение	Проценти
1— 5 На	65842	77767	+ 10925	+ 16,2
5—10 „	31552	94199	+ 62647	+198,5
10—70 „	48278	51940	+ 3662	+ 7,6
надъ 50 „	3554	3510	— 44	— 1,2

Тукъ едрото ступанство направо се е намалило, а дребноселското срѣдно ступанство се е *утроило* [1]).

Въ Белгия, споредъ Вандервелда [2]), както владѣнието на земята, тъй и ступанисването на земята сѫ подчинени на една постоянна децентрализация. Послѣднята обща статистика показва едно увеличение въ броя на землевладѣлцитѣ. Отъ 1846 год. до 1880 год. отъ 201,266 тѣ

[1]) Ср. W. H. Vliegen, Das Agrarprogram der niederländische Sozialdemokratie, „Neue Zeit," XVII, 1, стр. 75.

[2]) „Der Agrarsozialismus in Belgien" „Neue Zeit", XV, 1, стр. 752.

сѫ станали 293,524, а брсятъ на фермеритѣ (земледѣлцитѣ) отъ 371,320 е станалъ 616,872. Общата обработвана повърхнина въ Белгия прѣзъ 1880 год. е достигала близо 2 милиона хектара, отъ която по-вече отъ една третя обработватъ собственици. Обработването на съвсѣмъ малки кѫсове земя ни напомня тамъ китайскитѣ земледѣлски отношения.

Франция е имала въ 1882 г. земледѣлски ступанства:

	ступанства	пространство
По-долу 1 На	2167767	1083833 На
1 — 10 „	2635030	11366274 „
10 — 40 „	727088	14845650 „
40 — 100 „	113285	
100 — 200 „	20644	22266104 „
200 — 500 „	7942	
Погорѣ отъ 500 „	217	
	5672003	48478028 „

На ступанства между 40 и 100 хектара се падатъ 14 милиона хектара, а на ступанства съ по-вече отъ 200 хектара се падатъ 8 милиона хектара; така щото едрото ступанство заема изцѣло една пета до една шеста отъ обработваната земя. Дребното, срѣдното и едро-селското ступанства покриватъ почти тритѣ четвърти отъ французката земя за обработване. Отъ 1862 год. до 1882 г. ступанствата съ 5 — 10 хектара сѫ се увеличили на 24 процента, а ступанствата съ 10 — 40 хектара сѫ се увеличили на 14·28 процента. Земледѣлската статистика отъ 1892 год. показва едно увеличаване въ общия брой на ступанствата на 30,000, но въ сѫщото врѣме показва едно намаляване въ срѣднитѣ ступанства на 33,000, което свѣдочи за едно по-нататъшно разпокѫсване на земледѣлскитѣ ступанства.

Какъ стои работата въ *Англия*, класическата страна на едрото землевладѣние и на капиталистическото земледѣлие? Всѣкиму е извѣстна листата на „мамутитѣ-ленд-лордове“, която отврѣме наврѣме се е появявала въ печата за да илуструва концентрацията на земленатa собственость въ Англия, и всѣкой знае онова мѣсто въ „Капитала“, дѣто Марксъ казва, че твърдението на John

Bright какво 150 землевладѣлци владѣятъ половината британска земя, а 12 души владѣятъ половината шотландска земя, не е оборено („Капиталътъ“, I, 4 изд., стр. 615). Колкото монополистически да е централизувана земята на Англия, пакъ не е въ такъва степень, както е мислилъ John Bright. Споредъ съчинението на Brodrick „English Land and English Landlords“ прѣвъ 1876 год. отъ 33 милиона акри земя въ Англия и Валисъ записани въ „Domesday Book“ само 14 милиона сж били собственость на 1704 землѣвладѣлци съ по 3 хиляди акри (1200 хектара) и нагорѣ. Останалитѣ 19 милиона акри се разпрѣдѣлятъ между 150 хиляди собственици съ по единъ акъръ и нагорѣ и между многобройна група собственици на дребни парчета. Muihall въ 1892 год. съобщи, че въ цѣлото Съединено Кралство има 176,520 собственици на по-вече отъ 10 акри земя (заедно $^{10}/_{11}$ отъ цѣлото пространство). Какъ се ступанисва тая земя? Ето цифритѣ отъ 1885 и 1895 год за Великобритания (Англия съ Валисъ и Шотландия, но безъ Ирландия), при което за по-лесно сравнение между величинитѣ на ступанствата, доколкото се касае за класификация, цифритѣ сж дадени въ хектари[1]). Прѣсмѣтнато е:

Ступанства		1885	1895	Увеличение и намаление
2— 10	На	232955	235481	+ 2526
20— 40	„	64715	66625	+ 1910
40—120	„	79573	81245	+ 1672
120—200	„	13875	13568	— 307
по-горѣ отъ 200	„	5489	5219	— 270

И тукъ виждаме едно намаление на съвсѣмъ едрото ступанство и едно увеличаване на дребнитѣ и срѣдни селски ступанства.

Цифритѣ за ступанствата не ни казватъ нищо за обработваното пространство. Затова нека допълнимъ тия цифри съ други, които се отнасятъ до повръхнинитѣ земя заети отъ различни класи. И тѣ сж отъ естество да очудятъ. Въ Великобритания въ 1895 год. сж се падали на:

---

[1]) Споредъ отношението 1 акъръ =40 ара, което не е съвсѣмъ точно, ала е удобно за сравнение. Цифритѣ сж извадени изъ синята книга върху „Agricultural Holdings“.

сж станали 293,524, а брсятъ на фермеритѣ (земледѣлцитѣ) отъ 371,320 е станалъ 616,872. Общата обработвана повърхнина въ Белгия прѣзъ 1880 год. е достигала близо 2 милиона хектара, отъ които по-вече отъ една третя обработватъ собственици. Обработването на съвсѣмъ малки кѫсове земя ни напомня тамъ китайскитѣ земледѣлски отношения.

Франция е имала въ 1882 г. земледѣлски ступанства:

	ступанства	пространство
По-долу 1 На	2167767	1083833 На
1 — 10 „	2635030	11366274 „
10 — 40 „	727088	14845650 „
40 — 100 „	113285	22266104 „
100 — 200 „	20644	
200 — 500 „	7942	
Погорѣ отъ 500 „	217	
	5672003	48478028 „

На ступанства между 40 и 100 хектара се падатъ 14 милиона хектара, а на ступанства съ по-вече отъ 200 хектара се падатъ 8 милиона хектара; така щото едрото ступанство заема изцѣло една пета до една шеста отъ обработваната земя. Дребното, срѣдното и едро-селското ступанства покриватъ почти тритѣ четвърти отъ французската земя за обработване. Отъ 1862 год. до 1882 г. ступанствата съ 5 — 10 хектара сж се увеличили на 24 процента, а ступанствата съ 10 — 40 хектара сж се увеличили на 14·28 процента. Земледѣлската статистика отъ 1892 год. показва едно увеличаване въ общия брой на ступанствата на 30,000, но въ сѫщото врѣме показва едно намаляване въ срѣднитѣ ступанства на 33,000, което свѣдочи за едно по-нататъшно разпокѫсване на земледѣлскитѣ ступанства.

Какъ стои работата въ *Англия*, класическата страна на едрото землевладѣние и на капиталистическото земледѣлие? Всѣкиму е извѣстна листата на „мамутитѣ-ленлордове“, която отврѣме наврѣме се е появявала въ печата за да илуструва концентрацията на земленатa собственость въ Англия, и всѣкой знае онова мѣсто въ „Капитала“, дѣто Марксъ казва, че твърдението на John

Bright какво 150 землевладѣлци владѣятъ половината британска земя, а 12 души владѣятъ половината шотландска земя, не е оборено („Капиталътъ“, I, 4 изд., стр. 615). Колкото монополистически да е централизувана земята на Англия, пакъ не е въ такъва стѣпень, както е мислилъ John Bright. Споредъ съчинението на Brodrick „English Land and English Landlords“ прѣзъ 1876 год. отъ 33 милиона акри земя въ Англия и Валисъ записани въ „Domesday Book“ само 14 милиона сж били собственость на 1704 землѣвладѣлци съ по 3 хиляди акри (1200 хектара) и нагорѣ. Останалитѣ 19 милиона акри се разпрѣдѣлятъ между 150 хиляди собственици съ по единъ акъръ и нагорѣ и между многобройна група собственици на дребни парчета. Muihall въ 1892 год. съобщи, че въ цѣлото Съединено Кралство има 176,520 собственици на по-вече отъ 10 акри земя (заедно $^{10}/_{11}$ отъ цѣлото пространство). Какъ се ступанисва тая земя? Ето цифритѣ отъ 1885 и 1895 год за Великобритания (Англия съ Валисъ и Шотландия, но безъ Ирландия), при което за по-лесно сравнение между величинитѣ на ступанствата, доколкото се касае за класификация, цифритѣ сж дадени въ хектари[1]). Прѣсмѣтнато е:

Ступанства	1885	1895	Увеличение и намаление
2— 10 На	232955 . .	235481	+ 2526
20— 40 „	64715 . .	66625	+ 1910
40—120 „	79573 . .	81245	+ 1672
120—200 „	13875 . .	13568	— 307
по-горѣ отъ 200 „	5489 . .	5219	— 270

И тукъ виждаме едно намаление на съвсѣмъ едрото ступанство и едно увеличаване на дребнитѣ и срѣдни селски ступанства.

Цифритѣ за ступанствата не ни казватъ нищо за обработваното пространство. Затова нека допълнимъ тия цифри съ други, които се отнасятъ до повръхнинитѣ земя заети отъ различни класи. И тѣ сж отъ естество да очудятъ. Въ Великобритания въ 1895 год. сж се падали на:

---

[1]) Споредъ отношението 1 акъръ =40 ара, което не е съвсѣмъ точно, ала е удобно за сравнение. Цифритѣ сж извадени изъ синята книга върху „Agricultural Holdings“.

		Акри по 40 ара.	Проц. на общата повръхнина.
Ступанства по-долу	отъ 2 На[1])	366792	1·13
„	отъ 2—5 „	1667647	5·12
„	„ 5—10 „	2864976	8·79
„	„ 20—40 „	4885203	15·00
„	„ 40—120 „	13875914	42·59
„	„ 120 - 200 „	5113945	15·70
„	„ 200—400 „	3001184	9·21
„	по-горѣ отъ 400 „	801852	2·46
		325,776,43	100,00

Споредъ тия цифри 27—28 процента на обработваната земя на Великобритания се падатъ на сжщинското едро ступанство, а 2·46 процента само на съвсѣмъ едритѣ (колосалнитѣ) ступанства. Наопъки, *по-вече отъ 66 процента се падатъ на срѣднитъ и едри селски ступанства.* Въ Великобритания срѣдно има по-благоприятни условия, нежели въ Германия, за селското ступанство (при което трѣбва да се знае, че вече капиталистическото едроселско ступанство е взело прѣднина). Дори и въ сжщинска Англия ступанствата съ 5—120 хектара заематъ 64 процента отъ обработваната земя и само 13 процента отъ тая земя се падатъ на ступанствата съ по-вече отъ 200 хектара. Като оставимъ на страна най-дребнитѣ ступанства, въвъ Валисъ 92 процента, въ Шотландия 72 процента сж селски ступанства съ 2 до 120 хектара земя.

Отъ обработваната земя 61,014 ступанства съ 4·6 милиона акри земя се обработватъ отъ своитѣ собственици, 19,607 ступанства се крѣпятъ отчасть върху собствена, отчасть върху наета земя, а 439,405 ступанства се водятъ само върху наета чужда земя. Че въ Ирландия съсловието на дребнитѣ селени, т. е. на дребнитѣ наематели на земя, съвсѣмъ прѣобладава, това е извѣстно. Сжщото важи и за *Италия.*

Слѣдъ всичко това стои извънъ съмнѣние, че въ цѣла западна Европа, както и въ източнитѣ държави на американския съюзъ — навсѣкждѣ въ земледѣлието дребното и срѣдно ступанство расте, а едрото и съвсѣмъ

[1]) Дѣто спадатъ още 579,133 малки късове земя съ помалко отъ 40 ара повръхнина.

едрото върви назадъ. Нѣма никакво съмнѣние, че срѣднитѣ ступанства твърдѣ често носятъ капиталистически печатъ. Концентрацията на ступанствата не става, както си е мислилъ Марксъ („Капиталъ", I, 4 изд., стр. 643, забѣлѣжка) въ такъва форма, че къмъ отдѣлното ступанство да се присъединява по-голѣма повръхнина земя, ами изключиво като се сгжстява (като се прави интензивно) ступанството, като се прѣминава къмъ култури, които изискватъ по-вече работа върху дадена единица повръхнина, или като се прѣмине къмъ интензивно отглеждане на добитъкъ. Извѣстно е, че това въ голѣма стѣпень (не изключиво) е резултатъ отъ земледѣлската конкуренция на отвъдокеанскитѣ и източно-европейскитѣ земледѣлски държави, или земледѣлски територии. Тия още дълго врѣме ще бждатъ въ състояние да изнасятъ на европейския назаръ съ твърдѣ евтини цѣни жито и цѣла редица други земледѣлски продукти, та не можемъ да очакваме отъ тая страна едно сжществено обезсилване или противодѣйствие на досегашното развитие.

Ако таблицитѣ на статистиката за доходитѣ въ напрѣдналитѣ индустриални страни отбѣлѣзва отчасть подвижностьта, измѣнчивостьта и несигурностьта на капитала въ модерното производство; ако дори отбѣлѣзанитѣ доходи ими богатства все по-вече и по вече ставатъ богатства на хартия, които лесно могатъ да се разпилѣятъ отъ подухването на единъ вѣтъръ, то тия редици (категории) отъ доходи все пакъ не стоятъ въ принципално противорѣчие сж иерархията на икономическитѣ единици въ индустрията, търговията и земледѣлието. Скалата на доходитѣ и скалата на ступанствата въ своята градация показватъ единъ твърдѣ тѣсенъ паралелизъмъ (успоредица) особно тамъ, дѣто става дума за посрѣднитѣ (междинитѣ) членове. Ние нигдѣ не виждаме тия посрѣдни членове да се намаляватъ, ами наопъки, тѣ навсѣкждѣ значително се увеличаватъ. Каквото се отнеме на тѣхъ отгорѣ, тѣ го допълнятъ чрѣзъ единъ притокъ отдолу, и каквото изъ тѣхнитѣ редове падне надолу, замѣства се отгорѣ. Ако разрушението на модерното общество зависи отъ изчезването на посрѣднитѣ членове между върха и основата на соцпалната пирамида, ако то зависи отъ това дали ще се погълнатъ тия посрѣдни членове отъ горнята и

отъ долнята крайность, то това разрушение въ Англия, Германия, Франция днесь не е по-близо до своето осѫществяване, отколкото е било въ коя да е прѣдишна епоха на XIX вѣкъ.

Но една сграда може външно да се покаже като неразрушима и пакъ да бѫде гнила, ако самитѣ камъни, или слоеве отъ камъни сѫ станали рохливи. Здравината на една търговска кѫща се провѣрява въ периодитѣ на криза. Остава ни заради това да изслѣдваме какъ стои въпросътъ съ икономическитѣ кризи, които сѫ присѫщи на модерното производство, и какви проявления и въздѣйствия можемъ да очакваме ние отъ тѣхъ въ близко бѫдѫще.

г) Кризитѣ и издръжливостьта на модерното общество.

„Противоречивото движение на капиталистическото общество най-силно се усѣща отъ практическия буржуа въ промѣнитѣ на периодическия цикълъ, който прѣминава прѣзъ модерната индустрия, и въ неговата кулминационна точка — всеобщата криза.“

Маркс, прѣдговоръ къмъ II-то издание на „Капитала.“

За икономическитѣ кризи на модерното обществено тѣло, за тѣхнитѣ причини и за тѣхното лѣкуване сѫ се водили не по-малко горѣщи прѣпирни, нежели за патологическитѣ кризи, респективно за болестнитѣ състояния на човѣшкото тѣло. Който има удоволствие да прави сравнения, лесно ще намѣри точки за сравнение и за паралели между различнитѣ родове теории, които сѫ се прилагали относително двѣтѣ явления (относително икономическитѣ и патологическитѣ кризи) Напримѣръ въ партизанитѣ на крайния икономически либерализъмъ, който потеклото си отъ Ж. Б. Сея и който разглежда търговскитѣ кризи изключиво като процесъ на самоизлѣкуване на икономическия организъмъ, любительтъ на сравненията ще намѣри най-близки духовни родственици съ привърженицитѣ на така нарѣчената природна метода за лѣкуване. И различнитѣ теории, които прѣпорѫчватъ при човѣшкитѣ болес-

ти едно рѣшително дѣйствие на лѣкаря съобразно съ извѣстни принципи (симптоматическа метода на лѣкуване, конституционна теория и т. н.). той ще тури въ свръзка съ различнитѣ социални теории, които обявяватъ че е задължително държавата всѣкакъ да се намѣсва, за да дѣйствува противъ причинитѣ и проявитѣ на икономическитѣ кризи. Но ако сѫщиятъ любитель на сравненията прѣмине да разгледа по-точно застѫпницитѣ на горѣспоменатитѣ системи, той ще направи забѣлѣжителното наблюдение, че единството (послѣдовностьта) въ мисленето, за което разказватъ гениалнитѣ историци—психолози, далечъ не е тъй пълно, че прѣкалената вѣра въ извѣстнитѣ и опитни лѣкари и въ тѣхното изкуство въ ума на единъ човѣкъ се примирява твърдѣ добрѣ съ върлото икономическо манчестерство, а сѫщо тъй и обратното.

Въ социалистическитѣ кржгове най-популярно е да се обясняватъ икономическитѣ кризи, като се произвеждатъ тѣ отъ намаляването на консумацията. Ала Енгелсъ нѣколко пѫти е излизалъ силно противъ това схващане. Най-остро се изказва той въ третия дѣлъ на третата глава отъ полемиката противъ Дюринга, дѣто се казва, че намаляването на консумацията въ маситѣ наистина е „едно отъ прѣдварителнитѣ условия на кризитѣ“, ала то толкова малко обяснява днешното сѫществуване на кризитѣ, както и прѣдишното имъ липсуване. Енгелсъ привежда за примѣръ положението на английската памучна индустрия въ 1877 год. и обявява, че е дързость да се обяснява „сегашното общо спиране въ продажбата на прѣжда и на платове съ намаляване на консумацията въ английскитѣ маси, а не съ надпроизводството на английскитѣ фабриканти за памучни издѣлия“ (3-о изд., стр. 308 и 309) [1]). Но и Марксъ по единъ случай се е изказалъ твърдѣ остро противъ това, да се извличатъ кризитѣ отъ намаляването на консумацията. „Чиста тавталогия е,“ казва се въвъ

[1]) Въ една бѣлѣжка къмъ това Енгелсъ прибавя още: „Обясняването на кризитѣ съ намаляване на консумацията (unterkonsumation) иде отъ Сисмонди, при когото то е имало *още нѣкакъвъ смисълъ*‘. Отъ Сисмонди го е заелъ Родбертусъ, а Дюрингъ го е прѣписалъ отъ Родбертуса. И въ прѣдговора къмъ „Нищета на философията“ Енгелсъ полемизува по сѫщия начинъ противъ родбертусовата теория за кризитѣ.

втория томъ на „Капитала“, „да се каза, че кризитѣ произлизатъ отъ липса на консуматори, способни да плащатъ“. Нѣкои искатъ да дадатъ на тая тавталогия изгледъ на една дълбока мисъль, като казватъ че работническата класа получава твърдѣ малка часть отъ собствения си продуктъ и че на злото ще се помогне, щомъ тя почне де получава по-голѣма часть; доста е да забѣлѣжимъ срѣщу това, че „кризитѣ всѣкой пѫть се приготвятъ въ единъ периодъ, прѣзъ който изобщо работническата заплата се покачва и прѣзъ който работническата класа получава въ дѣйствителность по-голѣмъ дѣлъ въ оная часть отъ годишния продуктъ, която е опрѣдѣлена за консумация“. Така излиза, че капиталистическото производство „съдържа условия независими отъ добрата или зла воля, които допускатъ такова относително благосъстояние на работническата класа само врѣмено и то винаги само като прѣдвѣстникъ на една криза“. (Томъ, стр. 406 и 407). При това Енгелсъ въ забѣлѣжка прѣпоржчва тоя пасажъ отъ Маркса на привърженицитѣ на родбертусовата теория за кризитѣ.

На всички тия изречения противорѣчи едно мѣсто въвъ втората часть на третия томъ отъ „Капитала“. Тамъ Марксъ казва за кризитѣ: „послѣднята причина на икономическитѣ кризи си остава бѣдностьта и ограничението на консумацията въ маситѣ, срѣщу стрѣмежа на капиталистическото производство тъй да развие производителнитѣ сили, като че тѣ сж ограничени само отъ абсолутната консумативна способность на обществото“ (Тамъ, стр. 21). Това не се отличава много отъ родбертусовата теория за кризитѣ, защото и споредъ Родбертуса кризитѣ не произлизатъ само отъ намаляването им консумацията, ами, както и въ цигувания пасажъ отъ Маркса, отъ намаляването на консумацията въ свръзка съ растещата производителность на труда. Но въ цитуваното мѣсто Марксъ прѣдставлява намаляването на консумацията въ маситѣ и като антитеза на анархията въ производството (несъразмѣрность на производството въ различнитѣ клонове и колебания въ цѣнитѣ, които докарватъ отврѣме наврѣме общи спирания) и още като послѣдня причина на всички *реални* кризи.

Доколкото има сжществена разлика между мнѣнието

изказано във втория томъ на „Капитала“ и между мнѣнието, което се съдържа въ цитувания отъ третия томъ пасажъ, то това трѣбва да си обяснимъ като приемемъ, че двѣтѣ изречения се отнасятъ къмъ различни врѣмена. Между тѣхъ лежи единъ периодъ не по-малъкъ отъ 13—14 години и тъкмо изречението въ третия томъ на „Капитала“ е по-старото. То е написано още въ 1864 или 1865, а онова във втория томъ е написано въ всѣкой случай по-късно отъ 1878 (ср. върху това свѣденията отъ Енгелса въ втория томъ на „Капитала“). Изобщо вториятъ томъ съдържа по-сетнѣшнитѣ и по-зрѣли трудове на марксовата изслѣдователска работа.

Въ друго мѣсто пакъ въ втория томъ, което е написано въ 1870 година, периодическиятъ характеръ на кризитѣ — приблизително десетгодишния цикълъ на производството — се докарва въ свръзка съ врѣмето за обръщение на постоянния капиталъ (капиталътъ вложенъ въ машини и др. т.). Развитието на капиталистическото производство има тенденция отъ една страна да разширочи въ обемъ цѣнностьта на постоянния капиталъ и неговата трайность (Lebensdauer), а отъ друга страна да скратява тая трайность чрѣзъ постояно измѣнение на срѣдствата за производство. Отъ тукъ произлиза „моралното загиване“ на тая часть отъ постоянния капиталъ, прѣди тя „физически да е изживѣла“. „Чрѣзъ тоя цикълъ отъ свързани една съ друга промѣни, който обхваща цѣлъ редъ години и въ който капиталътъ е скованъ отъ своята трайна съставна часть, се получава *материалната основа на периодическитѣ кризи*, при което прѣдприятието прѣминава по редъ прѣзъ тия периоди: напрѣжение, срѣдня живость трѣскаво усилване, криза“ (II т., стр. 164). Макаръ периодитѣ за влагане на капиталитѣ да сж твърдѣ различни и промѣнливи, кризата все пакъ винаги образува начало на ново голѣмо влагане, а заедно съ това — ако се разглежда цѣлото общество — се образува „повече или по-малко една нова материална основа за слѣдния цикълъ отъ промѣни“ (стр. 165). Тая мисълъ пакъ се подхваща въ сжщия томъ, дѣто става дума за възпроизвеждането на капитала (т. е. за процеса на постоянното подновяване на капиталитѣ върху обществена основа за цѣлитѣ на производството и на консумацията); тамъ се раз-

казва, че кризи въ производството могатъ да произлѣзатъ дори и при възпроизвеждане отъ една и сѫща стѣпень и безъ да се измѣня производителната сила на труда, само отъ разликитѣ въ трайностьта на постояния капиталъ, каквито понѣкога се явяватъ (напр. ако една година се унищожаватъ повече съставни части отъ съставния капиталъ, нежели въ прѣдишната година). Външната търговия, наистина, би могла да помогне. Ала доколкото не размѣства само елементитѣ — и споредъ цѣнностьта сѫщо — тя прѣнася само „противорѣчията въ по-широка сфера и имъ открива по-широко поле за дѣйствие". Едно комунистическо общество би могло да се прѣдпази отъ такива смущения посрѣдствомъ постояно относително надпроизводство, което въ него „е равносилно съ обществения контролъ върху обективнитѣ срѣдства на своето собствено възпроизвеждане"; въ капиталистическото общество, обаче, това надпроизводство е анархически елементъ. Тоя примѣръ на пертурбации чрѣзъ проститѣ ризлики въ живота въ трайностьта на постояния капиталъ билъ поразителенъ. „Несъразмѣрностьта въ производството между постояния и циркулиращия капиталъ е единъ отъ любимитѣ резони на икономиститѣ да обясняватъ кризитѣ. Че подобна несъразмѣрность може и трѣбва да произлѣзе при простото *запазване* на постояния капиталъ — това е нѣщо ново за тѣхъ; че тя трѣбва и може да произлѣзе при прѣдположението на едно нормално идеално производство, при едно просто възпроизвеждане на обществения капиталъ, който вече е функциониралъ". (Тамъ, стр. 468). Въ главата за натрупването и за разширеното възпроизвеждане надпроизводството и кризитѣ се споменуватъ само пѫтемъ, като резултати, които се разбиратъ сами по себе си отъ онния комбинационни възможности, които сѫ свързани съ описвания процесъ. Но и тукъ се напира твърдо енергически върху понятието «надпроизводство». „Ако Fullarton напримѣръ — казва Марксъ на 499 стр. — не иска нищо да знае за надпроизводството въ обикновения смисълъ, ала твърдѣ много се интересува отъ надпроизводството на капитала, именно на паричния капиталъ, то това пакъ показва какъ съвсѣмъ малко дори най-добритѣ буржуазни икономисти разбиратъ отъ механизма на тѣхната система." А на стр. 524 се казва, че ако (което може да се случи

нѣкога и при капиталистическото натрупване) постоянната часть на капитала, който е прѣдназначенъ за произвеждане на консумативни срѣдства, е по-голѣма отъ капитала прѣдназначенъ за работни заплати *плусъ* свръхцѣнностьта на капитала, прѣдназначенъ за произвеждане на срѣдства за производство, то това означава надпроизводство въ първата сфера и „може да се изравни само съ единъ голѣмъ сгромолъ“.

По-горѣ развитата мисъль, че разширението на пазаря прѣнася противорѣчията на капиталистическото производство и така ги усилва, се прилага отъ Енгелса дѣто му прилѣгне въ третия томъ на „Капитала“ къмъ новитѣ явления. Прѣди всичко заслужва да се спомената забѣлѣжкитѣ на стр. 97 отъ първата часть и на стр. 27 отъ втората чтсть на тоя томъ.

Послѣднята забѣлѣжка повтаря и допълня казаното въ първата. Колосалното развитие на срѣдствата за съобщение подиръ врѣмето, въ което е писалъ Марксъ, които срѣдства за съобщение тъкмо и създадоха всемирния пазарь; появяването на все по-нови индустриални страни въ конкуренция съ Англия; безкрайното разширение на областьта за влагане на излишнитѣ европейски капитали — тия явления наистина се признаватъ въ споменатата забѣлѣжка за фактори, които „*сж иръмахнали или твърдъ много сж ослабили по-вечето разсадници на кризи и случаитъ за образуване на кризи*“. Ала слѣдъ като характеризува картелитѣ и тръстоветѣ като срѣдства за ограничение на конкуренцията върху вѫтрѣшния пазарь, а покровителственитѣ мита, съ които се загражда свѣтътъ извънъ Англия, като „приготовление за послѣднята индустриална война, която ще рѣши кой да бѫде господарь на всемирния пазаръ“, казва най-послѣ: „всѣкой отъ елементитѣ, който противодѣйствува да се повтарятъ старитѣ кризи, крие въ себе си зародишъ на една много по-силна бѫдеща криза“. Като смѣта, че индустриалнията цикълъ въ дѣтинството на всемирната търговия (1815—1847 г.) е билъ приблизително петь годишенъ, въ врѣмето отъ 1847—1867 г. е обемалъ десеть годишни периоди, Енгелсъ задава въпросъ дали тоя индустриаленъ цикълъ не е изтърпѣлъ ново разширение и дали ние не се намираме „въ подготвителния периодъ на една нова всемирна криза съ нечувана сила“;

обаче остава отворена и алтернативата, че острата форма на периодическия процесъ, съ неговия досегашенъ десетогодишенъ цикълъ, е отстжпила мѣсто на едно „по-вече хроническо смѣняване на относително кратковрѣмено, слабо подобрѣние на работитѣ съ относително дълготрайно, безизходно притѣснение“.

Отъ написването на тия редове и досега въпросътъ е останалъ перѣшенъ. Нито могатъ да се установятъ бѣлѣзитѣ на единъ економически всемиренъ крахъ съ нечувана сила, нито пъкъ може да се характеризува като кратковрѣмено“ подобрението на работитѣ, което се е извършило въ това врѣме. По-скоро тукъ се издига трети въпросъ, който отчасть впрочемъ се заключава въвъ втория въпросъ. Именно, огромното пространствено разширение на всемирния пазарь въ свръзка съ скратяването на врѣмето необходимо за съобщение и транспортъ дали не е уголѣмило дотолкова възможноститѣ за *изравняване* (изглаждане) на пертурбациитѣ; извънмѣрно порастналото богатство на европейскитѣ индустриални държави въ свръзка съ еластичностьта на модерния кредитъ и съсъ създаването на индустриалнитѣ картели дали не е намалило дотолкова *въздѣйствието* на мѣстнитѣ или частни пертурбации върху общото положение на работитѣ, щото ний изобщо да можемъ да смѣтаме невѣроятни за дълго врѣме общи търговски кризи по образецъ на прѣдишнитѣ?

Тоя въпросъ формулуванъ отъ мене въ една статия върху социалистическата теория за катастрофитѣ (Zusammenbruchstheorie) прѣдизвика голѣмъ брой и различни нападения. Тоя въпросъ накара между другитѣ и г-ца Д-ръ Роза Люксембургъ въ една редица статии въ „Leipziger Volkszeitung“ отъ Септември 1898 г. да ми прочете единъ курсъ върху кредита и върху способностьта на капитализма да се приспособява. Понеже тия статии, възпроизведени и върху други социалистически вѣстници, сж найдобъръ образецъ на една погрѣшна, ама съ голѣмъ талантъ употрѣбявана диалектика, струва ми се, че е на мѣсто да се спра малко на тѣхъ[1]).

[1]) Статиитѣ носятъ заглавието „Социална реформа или революция?“ Г-ца Люксембургъ обаче не поставя въпроса така, както се е правило досега въ социалната демокрация, именно като

Госпожица Роза Люксембургъ твърди за кредита, че той съвсѣмъ не противодѣйствува на кризитѣ, ами е тъкмо срѣдство да ги изостря до най-висока стѣпень Кредитътъ споредъ нея именно позволява безмѣрно да се разширочава капиталистическото производство, да се ускорява размѣната на стокитѣ, кръговъртежа въ процеса на производството и по тоя начинъ кредитътъ е срѣдство, което прави да избухва колкото е възможно по-често противорѣчието между производството и потрѣблението. Той дава на капиталиститѣ срѣдство да разполагатъ съ чуждестранни капитали и да се впущатъ въ най-рискувани спекулации. Но щомъ дойде едно спиране, той изостря кризата чрѣзъ това, че се ограничава въ размѣритѣ си. Неговата функция е да изгони изъ всички капиталистически отношения послѣдния остатъкъ отъ трайность (стабилность), да направи всички капиталистически потенции до най-висока стѣпень разширими (dehnbar), относителни и усѣтливи.

Всичко туй не е ново за тогова, който познава донегдѣ литературата на социализма изобщо и особно литературата на марксическия социализъмъ. Пита се само дали то вѣрно прѣдставлява днешното положение на работата или дали картината нѣма и друга страна. Споредъ законитѣ на диалектиката, съ която г ца Люксембургъ толкова обича да си играе, би трѣбвало даже да бѫде така. И безъ да се основаваме върху тѣхъ, ние бихме могли да си кажемъ, че нѣщо, което е способно да приема толкова различни форми, като кредита, трѣбва да дѣйствува раз-

---

една алтернатива за пѫтя къмъ осѫществението на социализма, а като противоположности, отъ които само едната — споредъ нея революцията — може да води къмъ цѣлта. Стѣната между капиталистическото и социалистическото общество, споредъ нея, „не ще бѫде пробита отъ развитието на социалнитѣ реформи, както и отъ демокрацията, а напротивъ ще става по яка и по-висока“. Съгласно съ това социалната демокрация, ако не иска да си създава сама затруднения, трѣбва да се стрѣми по възможность да осуетява социалнитѣ реформи и разширението на демократическитѣ наредби. Съчинението, което се свръшва съ такова заключение, се захваща съ подобаеща бѣлѣжка, че изказанитѣ отъ менъ (и отъ Д-ръ Конрадъ Шмитъ) възгледи за развитието къмъ социализма били „рефлекси на външния свѣтъ обърнати съ главата надолу“. „Една теория за въвеждането на социализма чрѣзъ социални реформи въ ерата на Щумъ-Посадовски, за кон-

лично въ различни условия. И Марксъ не разглежда кредита само въ ролата му на разрушитель. Той му приписва между другото (т. III, 1, стр. 429) функцията „да образува прѣходна форма къмъ единъ новъ начинъ на производство“, и поради това изрично споменува за „двойния характеръ на кредитната система“. Г-ца Люксембургъ познава много добрѣ въпросното мѣсто и даже тя сама цитува фразата, дѣто Марксъ говори за двойствения характеръ — „половинъ шарлатани, половинъ пророци“ — на провъзвѣстницитѣ на кредита (John Law, Isaak Pereire и др.) Ала тя го отнася само до разрушителната страна на кредитната система и не споменува нито дума за нейната съзидателска и творческа способность, която Марксъ точно посочва. Защо е тая ампутация, защо е това забѣлѣжително мълчание относително „двойния характеръ“? Диалектическата блѣскава ракета, посрѣдствомъ която г-ца Люксембургъ прѣдставлява силата на кредитната система като срѣдство за приспособяване въ свѣтлината на една „еднодневна муха“, се прѣобръща на димъ, щомъ разгледаме по-отблизо другата страна, която г-ца Люксембургъ тъй страхливо гледа да избиколи.

Но отдѣлни положения въ нейнитѣ доказателства не издържатъ критика. „Той увеличава противорѣчието между начина на производството и начина на размѣната — казва тя за кредита — като усилва до най висока стѣпень производството, но парализува размѣната по най-незначителенъ поводъ“. Това е доста духовито казано; жалното е само това, че изрѣчението можете да обър-

---

тролата на работническитѣ синдикати върху процеса на производството подиръ поражението на английскитѣ машиностроители; за социалъ-демократическо парламентарно болшинство подиръ саксонската ревизия на конституцията и атентатитѣ върху всеобщото набирателно право за въ рейхстага!“ — провиква се тя. Намъ се струва, че тя се придържа о възгледа, какво историческитѣ теории се основаватъ не върху сумата на наблюдаванитѣ явления въ цѣла една епоха и въ цѣла редица напреднали страни, ами възъ основа на врѣменитѣ реакционерни конвулсии на една отдѣлна страна; не възъ основа на сбора отъ всичкитѣ досегашни достигнати резултати на работническото движение, а по съображения за похода на една отдѣлна борба. Онзи човѣкъ, който е прогласилъ присаждането на шарката за безполезно, защото не го прѣдпазило да не падне отъ дървото, не е по-другояче аргументиралъ.

щате, както искате, безъ то да загуби отъ истинността си. Нека размѣстимъ въвъ втората му часть двата главни термина и то ще бѫде толкова вѣрно, колкото е било и по-напрѣдъ. Или пека кажемъ, че кредитътъ прѣмахва *противоположността* между начина на производството и начина на размѣната, като изглажда разликитѣ въ напрѣжението на производството и на размѣната; това пакъ ще бѫде право. „Кредитътъ" — казва се по-нататъкъ — увеличава противорѣчието между имущественитѣ отношения и отношенията при производството, като съединява въ малко ржцѣ неимовѣрни производителни сили чрѣзъ усилена експроприация на мнозина дребни капиталисти". Ако това изрѣчение съдържа една истина, то не по-малко е истинско и тъкмо противното нему изрѣчение. Ние само констатираме единъ много пѫти провѣренъ въ дѣйствителностьта фактъ, ако кажемъ, че кредитътъ прѣмахва противорѣчието между имущественитѣ отношения и отношенията при производството, като прѣвръща неимовѣрни производителни сили въ колективна собственость, чрѣзъ съединяване на мнозина дребни капиталисти. Както видѣхме въ отдѣла за движението на доходитѣ, това нѣщо е съвсѣмъ очевидно при акционернитѣ дружества, както въ простата, така и въ потенцираната имъ форма. Ако, прѣко това, г-ца Люксембургъ иска да се опре върху Маркса, който на споменатото мѣсто изново приписва на кредитната система растещо ограничаване броя на онова малцинство, което експлоатира общественото богатство, то трѣбва да се възрази, че за това твърдѣние Марксъ нигдѣ не е привелъ емпирическо доказателство, нито пъкъ е могълъ да приведе такова, но пъкъ много пѫти самъ той е засѣгалъ факти, които противоречатъ на това твърдѣние. Така напримѣръ, когато въ 22 глава на третия томъ, дѣто се разглежда тенденцията на размѣра на лихвата да спада, се посочва констатираното отъ Kamsey растещо увеличаване на рентиеритѣ въ Англия. (т. III, 1, стр. 346). Ала макаръ и често пѫти да смѣсва Марксъ правната и физическата личность (въ това именно се корени и прѣдидущето положение), все пакъ това не го вкарва въ заблуждение върху положителната икономическа потенция на кредита. Това се вижда най ясно тамъ, дѣто той говори за работническитѣ дружества. Характе-

ристиченъ типъ на тия дружества той все още смѣта дружеството за произвеждане (той го нарича кооперативна фабрика). Той казва именно, че тия дружества възпроизвеждатъ и трѣбва да възпроизвеждатъ всички недостатъци на сѫществуващата система. Ала тѣ, продължава той, все пакъ положително прѣмахватъ едно противорѣчие, което сѫществува въ капиталистическата фабрика. Ако тия сдружения сѫ рожба на фабричната система, която почива върху капиталистическото производство, то тѣ еднакво сѫ рожба на кредитната система, основана върху сѫщото производство, безъ която, казва Марксъ, тѣ не биха могли да се развиятъ и която *„дава възможность* (срѣдство, Mittel) *за постѣпено разширение на кооперативнитѣ предприятия върху една стѣлба по-вече или по-малко национална“* („Капиталътъ“, III, 1, стр. 428). Тукъ имаме изрѣчението на г-ца Люксембургъ обърнато въ най-добра форма:

Че кредитната система улеснява спекулацията, това е извѣстно отъ вѣкове; сѫщо така отдавна е извѣстно, че спекулацията не се спира прѣдъ производството, дѣто формата и устройството на послѣдното сѫ достатъчно развити за нейната игра. Спекулацията пъкъ, отъ своя страна, се обуславя отъ отношението на извѣснитѣ обстоятелства къмъ неизвѣстнитѣ. Колкото по-вече взиматъ върхъ послѣднитѣ, толкова по-вече тя ще цъвти; колкото по-вече послѣднитѣ се изтласкатъ отъ първитѣ, толкова по-вече тя ще остава безъ почва. Ето защо най-безумнитѣ проявления на търговската спекулация спадатъ въвъ врѣмето, *когато се начева капиталистическата ера*, и спекулацията разиграва най-диви оргии обикновено въ страни съ по-младо капиталистическо развитие. Въ областьта на индустрията спекулацията цъвти най-разкошно въ *новитѣ* клонове на производството. Колкото по-старъ е единъ клонъ на производството като модерна индустрия, толкова повече — съ изключение на фабрикацията на модни артикули — спекулативниятъ моментъ прѣстава да играе мѣродавна рола въ него. Условията и движенията на пазаря ставатъ по-прѣгледни, могатъ по-точно да се прѣдвидятъ и съ по-голѣма сигурность да се прѣсмѣтнатъ.

Ала все пакъ тая сигурность си остава релативна, защото конкуренцията и техническото развитие изключа-

ватъ абсолутний контролъ върху пазаря. Надпроизводството е до една извѣстна стъпень неизбѣжно. Ала надпроизводство въ отдѣлни индустрии още не означава обща криза. За да доведе такова надпроизводство до криза, трѣбва въпроснитѣ индустрии да имать такова значение като консуматори на фабрикатитѣ на други индустрии, щото тѣхното спиране да прѣкжсва работата и въ послѣднитѣ; или пъкъ тѣ чрѣзъ посрѣдството на паричния (финансовия) пазарь, респективно чрѣзъ парализуване на общия кредитъ да ги лишатъ отъ срѣдства за продължаване на производството. Обаче очевидно е, че колкото побогата е една страна, колкото по-развитъ е нейниятъ кредитенъ организъмъ — което не бива да се смѣсва съ потенцираното производство основано на кредитъ — толкова послѣдниятъ резултатъ става по-малко вѣроятенъ. Защото тукъ възможноститѣ за изравняване все-повече и повече растатъ. На едно мѣсто, което въ тая минута не мога да намѣря, Марксъ казва — и правотата на неговия изказъ може да се докаже съ много примѣри — че въ центра на паричния (финансовия) пазарь контракцинтѣ (свиванията) могатъ по-лесно да се надвиятъ, нежели въ различнитѣ точки на периферията. А пъкъ Марксъ имаше прѣдъ очи, дори въ Англия, много по-ограниченъ финансовъ пазарь, отколкото е днешния. Така напримѣръ, той казва още („Капиталътъ“, т. III, ч. 2, стр. 18), че съ разширението на пазаритѣ кредититѣ се продължавалъ и така спекулативниятъ елементъ би трѣбвало все по-вече да завладѣва търговскитѣ дѣла, да взема връхъ въ тѣхъ. Но оттогава насамъ промѣната въ срѣдствата за съобщение въ това отношение е изравнила, дори нѣщо по-вече, слѣдствията отъ пространственитѣ далечини[1]). Ако чрѣзъ това

[1]) Енгелсъ прѣсмѣта, че чрѣзъ суезския каналъ, чрѣзъ параходнитѣ съобщения и др. т. Америка и Индия сж се приближили до индустриялнитѣ страни на Европа на 70 до 90 процента и прибавя, че чрѣзъ тѣхъ „тѣзи два голѣми разсадника на кризи отъ 1825 до 1857... сж загубили голѣма часть отъ своята разрушителна сила“ („Kapital“ III, 1 часть, p. 45). На стр 395 въ сжщия томъ Енгелсъ твърди, че на извѣстни спекулативни прѣд-

не сѫ прѣмахнати отъ свѣта кризигѣ, то все пакъ ограниченията (Einschnürungen) на финансовия пазарь — и това тъкмо ни интересува тукъ — чрѣзъ далечни и мѫчно контролирани търговски прѣдприятия сѫ се значително намалили.

Отношението на паричнитѣ кризи къмъ търговскитѣ и економически кризи не е тъй пълно уяснено, щото при единъ конкретенъ случай, когато двѣтѣ съвпадатъ, да може да се каже опрѣдѣлено и твърдо, че търговската криза, респективно надпроизводството, е причинила паричната криза. Въ по-вечето случаи е било очевидно, че не фактическото надпроизводство, ами прѣкалената спекулация (Ueberspekulation) е, която парализува финансовия пазарь, та чрѣзъ това притиска всички прѣдприятия. Това слѣдва както отъ подробноститѣ, които Марксъ съобщава въ третия томъ на „Капитала“ възъ основа на официални издирвания за кризитѣ отъ 1847 и 1857 год., а тъй сѫщо се потвърждава отъ фактитѣ, които привежда професоръ Херкнеръ за тия и други кризи въ своя очеркъ за историята на търговскитѣ кризи въ „Handwörterbuch der Staatswissenschaften.“ Г-ца Люксембургъ възъ основа на приведенитѣ отъ Херкнера факти заключава, че досегашнитѣ кризи изобщо не сѫ били истински кризи, ами сѫ били само *дѣтински болести* на капиталистическото производство, явления които сѫ придружавали не стѣсненията, ами разширенията въ областьта на капиталистическото производство; че ние „още не сме стѫпили въ оная фаза на пълна капиталистическа зрѣлость, която се прѣдполага отъ марксовата схема за периодичностьта на кризитѣ“. Споредъ нея ние се намираме „въ една фаза, когато кризитѣ не придружаватъ вече зарождането на капитализма, но пъкъ още не и неговото изчезване.“ Това врѣме само тогава ще настѫпи, когато всемирния пазарь се създаде въ пълни граници и цѣлость и когато той не ще може вече да бѫде увеличаванъ чрѣзъ внезапни раз-

---

приятия свързани съ кредитното мошеничество, които спекулативни прѣдприятия Марксъ описва тамъ като фактори на кризи въ паричния пазарь. днесь е турено край съсъ задокеанскитѣ телеграфи. Сѫщо и поправката, която Енгелсъ е вмъкналъ на стр. 56 въ II ч. на III томъ на „Капитала“ заслужва внимание когато се обсѫжда развитието на кредитното дѣло.

ширения. Тогава противорѣчието между производителнитѣ сили и границитѣ на размѣната трѣбва да става все по-остро и по-вънпеще.

На това трѣбва да се забѣлѣжи, че схемата на кризитѣ у Маркса не е била картина на бъдещето, ами картина на настоящето, за която се е очаквало, че въ бъдеще ще се повтаря въ все по-остри форми, съ все по-голѣма рѣзкость. Щомъ г-ца Люксембургъ отрича на тая схема приписваното отъ Маркса значение за цѣлата епоха, която лежи задъ насъ, щомъ тя я прѣдставлява като изводъ, който още не е отговарялъ на дѣйствителностьта, като прѣдвзета логическа конструкция на единъ процесъ възъ основа на елементи, които сж били дадени едва въ зародишъ, то тя подлага на съмнѣние Марксовата прогноза за бъдещето обществено развитие, доколкото тая прогноза се опира върху теорията за кризитѣ. Защото ако тя не е била провѣрена за врѣмето, когато е създадена, ако тя не се е потвърдила оттогава досега, отгдѣ-накъдѣ тогава имаме право да смѣтаме нейната схема като сполучлива за бъдещето? Да се говори за онова врѣме, когато всемирниятъ пазаръ ще се създаде, ще се образува напълно въ размѣри и цѣлость, е едно теоритическо залитване въ другъ свѣтъ.

Не можемъ да не обърнемъ внимание и на това, кога ще се развие напълно всемирния пазаръ. На г-ца Люксембургъ не е неизвѣстно, че сжществува не само екстензивно, ами и *интензивно* разширение на всемирния пазаръ, и послѣдното днесъ има много по-голѣмо значение, нежели първото.

Въ търговската статистика на голѣмитѣ индустриални страни играе най-важна рола износътъ въ старитѣ, отдавна заселени земи.

Англия за цѣла Австрия (всичкитѣ австралийски колонии, Нова Зеландия и т. н.) не изнася толкова въ цѣнность, колкото въ едничка Франция; за цѣла Британска Сѣверна Америка (Канада, Британска Колумбия и т. н.) не изнася толкова, колкото изнася само въ Русия; въ Германия изнася по-вече, нежели въ двѣтѣ колониални области заедно, които все пакъ сж доста стари. Нейната външна търговия съ всички нейни колонии, включиво и огромното индийско царство, не образуватъ дори една тре-

та отъ нейната търговия съ останалия свѣтъ; а колкото се отнася до завладѣнитѣ земи прѣзъ послѣднитѣ двадесеть години, то износътъ въ тѣхъ е смѣшно незначителенъ[1]). Екстензивното разширение на всемирния пазаръ става твърдѣ бавно, та то не би могло да осигори достатъченъ отливъ за порастналото производство, ако старитѣ страни не му прѣдлагаха все по-голѣмъ и по-голѣмъ пазаръ. Не можемъ да си въобразимъ априорно една граница за това интензивно разширение на всемирния пазаръ, което се извършва успоредно съ пространственото разширение. Ако всеобщата криза е иманентенъ (вжтрѣшенъ, присжщъ) законъ на капиталистическото производство, тя трѣбва да се прояви сега или въ близко бждеще. Въ противенъ случай доказателството за нейната неизбѣжность се движи въ сферата на абстрактнитѣ спекулации.

Ние видѣхме, че кредитната система днесь не повече, ами по-малко, нежели напрѣдъ, е подчинена на контракции, които водятъ къмъ общо парализуване на производството, и че, слѣдователно, значението на кредита като факторъ за появяване на кризи се намалява. Доколкото обаче той е срѣдство за изкуствено ускорение на надпроизводството, срѣщу това изкуствено увеличаване на производството днесь се противопоставя въ различнитѣ страни, а тукъ-тамъ и интернационално, все по-често *индустриемаческиятъ съюзъ*, който иска да регулира производството като картелъ, синдикатъ или тръстъ. Безъ да се впускамъ въ пророчества върху бждещата жизнеспособность на прѣдприемаческитѣ съюзи и издръжливость, азъ признахъ тѣхната способность да влияятъ дотолкова върху отношението на производствената дѣятелность къмъ по-

[1]) Тукъ ние даваме нѣколко числа за 1895. Отъ цѣлия износъ 75·6 процента сж отишли въ странство — деветь десети отъ тѣхъ сж стари земи — и 24·4 процента въ британскитѣ колонии. Споредъ стойностьта сж били изнесени (включиво и транзитни стоки): въ британска сѣверна Америка за 6·6 милиона фунта стерлинги, въ Русия 10·7, въ Австралазия 19·3, въвъ Франция 20·3, въ Германия 32·7, въ цѣла британска западна и източна Африка 2·4, значи дори нѣма и 1 процентъ отъ цѣлия износъ, който изцѣло достига до 285·8 мил. ф. стерл. Износътъ за всички британски владѣния е билъ въ 1895 г. 64·8 процента по-голѣмъ, отколкото за другитѣ страни 77·2 процента по-голѣмъ отъ оня за 1860 г. (Сравни Constitutionale Yearbook отъ 1897 г.)

ложението на пазаря, щото опасностьта отъ кризитѣ да се намалява. Г-ца Люксембургъ оборва и това.

Най-напрѣдъ тя отрича, че прѣдприемаческитѣ съюзи могатъ да станатъ общо явление. Послѣднята цѣль и дѣйствие на тия съюзи били, като се прѣмахне конкуренцията въ еднинъ клонъ, да се получи за тоя клонъ поголѣмъ дѣлъ отъ цѣлокупната печалба, що се реализира на всемирния пазаръ. Ала единъ индустриаленъ клонъ може да достигне това само за смѣтка на другъ индустриаленъ клонъ и затова е невъзможно организацията да стане обща. „Като се разшири върху всички производствени клонове тя прѣмахва своята собствена послѣдица".

Това доказателство прилича твърдѣ много на отдавна изчезналото доказателство за безполезностьта на работническитѣ дружества. Неговата опора е много по-несъстоятелна отъ блаженопочившата теория за фонда на работническитѣ заплати (Lohnfond). То се основава върху недоказаното, недоказливото, невѣрното положение, че на пазаря винаги има една постоянна сума отъ печалби за раздѣляне. То прѣдполага между другото и това, че съществува едно опрѣдѣляне на цѣнитѣ независимо отъ движенията на разноскитѣ при производството. Ала дори като е дадена опрѣдѣлена цѣна и освѣнъ това опрѣдѣлена технологическа основа на производството, пакъ може печалбата въ единъ индустриаленъ клонъ да се подигне, безъ да намали съ туй печалбитѣ въ нѣкой другъ клонъ, именно чрѣзъ намаляване на излишнитѣ разноски, чрѣзъ прѣмахване на безчестната конкуренция, чрѣзъ по-добра организация на производството и други такива. Очевидно е, че съюзътъ на капиталисти (прѣдприемаческиятъ съюзъ) е едно дѣйствително срѣдство въ това отношение. Въпросътъ за раздѣлянето на печалбитѣ е най-послѣдното основание, което прѣчи да се разпространяватъ прѣдприемаческитѣ съюзи.

Друго основание, което говори противъ способностьта на картелитѣ да прѣкратятъ анархията въ производството, споредъ госпожица д-ръ Люксембургъ, е това, че тѣ се стрѣмѣли да достигнатъ цѣльта си — да спратъ падането на печалбитѣ — като оставятъ въ бездѣйствие една ча ть отъ натрупания капиталъ, т. е. че тѣ правѣли сжщото, каквото въ друга форма пораждатъ кризитѣ.

По тоя начинъ лѣчебното срѣдство приличало на болестьта, както една капка вода прилича на друга. Една часть отъ капитала, който организацията е направила дружественъ, пакъ се прѣвръща на частенъ капиталъ, всѣка часть на свой рискъ си опитва щастието и организацинитѣ тогава трѣбва да се пръснатъ като сапунени мѣхури и изново да отстжпятъ мѣсто на свободната конкуренция въ по-усилена форма.

Това може да доведе до прѣдположението, че хирургическото отрѣзване на единъ гангренясалъ членъ и разрушението на тоя членъ отъ гангрената „си приличатъ като двѣ капки вода“, понеже и въ двата случая се изгубва единъ членъ. Дали капиталътъ е оставенъ въ бездѣйствие отъ една стихийна причина, каквато сж кризитѣ, или чрѣзъ организация на индустрията — това сж двѣ различни нѣща, защото едното означава само врѣмено спиране, а другото означава непосрѣдно разорение.

Но нигдѣ пъкъ не е писано, че капиталъ, който е станалъ излишенъ въ единъ клонъ на производството, може да бжде приложенъ само въ тоя клонъ на производството и че само въ него трѣбва да дири приложение. Тукъ се прѣдполага, че броятъ на производственитѣ клонове е еднаква величина за всички врѣмена, което пакъ противорѣчи на дѣйствителностьта.

По-близо до истината е послѣдното възражение на госпожица Люксембургъ. Споредъ това възражение картелитѣ затуй не сж способни да попрѣчатъ на анархията въ производството, защото съюзенитѣ прѣдприемачи достигатъ своитѣ най-високи печалби на вжтрѣшния пазаръ обикновено чрѣзъ това, че оная часть отъ капитала, която не намира приложение тамъ, тѣ оставятъ да произвежда за странство съ много по-доленъ размѣръ на печалбата.

„Обикновено“ тая маневра бива възможна само тамъ, дѣто покровителствената система осигурява такава защита на картела, която не оставя чужденеца да отплати съсъ сжщата монета. Въ захарната индустрия, която госпожица Люксембургъ посочва за да докаже своята теза, тия хубави нѣща сж докарани отъ премията за износъ, тая най-развита форма на покровителство. Но забѣлѣжително е, че агитацията противъ тая благодѣтелна мѣрка е много посилна въ такива страни, които се радватъ на нейното сж-

ществуване, нежели въ Англия, която е лишена отъ тая мѣрка и чието захарно производство остава изложено, безъ всѣкаква защита, на конкуренция откъмъ тия страни, които сж ощастливени съ износни премии и съ картели за захарь. И англичанитѣ знаятъ миого добрѣ защо. Нѣма съмнѣние тая награждавана конкуренция доста силно е увредила англійскитѣ рафиньори, макарь и не толкова, колкото обикновено се мисли, защото англійскиятъ рафиньоръ получава своя суровъ продуктъ, суровата захарь сжщо тъй слѣдъ като се извади премията за износъ. До като прѣзъ 1864 година въ Англия е било рафинирано 424,000 тона захарь, въ 1894 год. е било рафинирано 623,000 тона, а прѣзъ 1896 — 632,000 тона. Прѣзъ това врѣме, наистина, производството е достигало по-високи цифри (прѣзъ 1884 е било произведено 824 000 тона захарь), ала ако тая височина не е могла да се запази, то пъкъ затуй фабрикацията на разни продукти отъ захарь (конфекти), сладка, компоти и пр.) е достигнала такова повишение, което десеть пѫти възнаграждава за онова относително спадане. Отъ 1881 до 1891 броятъ на лицата заети въ захароварството не се е никакъ намалилъ, когато пъкъ броятъ на заетитѣ въ конфектната индустрия приблизително се е удвоилъ [1]). Тукъ трѣбва да прибавимъ и твърдѣ разпространената индустрия на разнитѣ сладка и компоти отъ плодове, които сж станали популярни артикули за консумация и които даватъ запятие на хиляди работници. Дори ако захарнитѣ премии и другитѣ маневри на континенталнитѣ фабриканти на захарь биха унищожили англійската рафинерия, което обаче не става, то биха се лишили само 5000 души работници отъ занятие, но пъкъ биха се спечелили мѣста за осемь пѫти по-вече души. Тукъ още не е прѣсмѣтнатъ тласъкътъ, който е получило обработването на ягоднитѣ растения (Beerenobst) въ Англия чрѣзъ евтината захарь. Казватъ, че награждаваната съ премии захарь отъ цвѣкло е съсипала плантаторитѣ на захарната

---

[1]) Съотвѣтнитѣ числа на прѣброяването сж:

Заети лица		1881	1891	
Рафинация на захарь:	Мѫже . .	4,285	4,682	+ 317
	Жени . .	122	238	+ 116
Конфектна индустрия:	Мѫже . .	14,305	20,291	+ 5986
	Жени . .	15,285	34,788	+ 19,503

тръстика въ англійскитѣ колонии и че западно-индійскитѣ плантатори сѫ съвсѣмъ за окайване. Ала тая достопочтена класа прилича твърдѣ много на ония нещастни аграрии, които при всички обстоятелства пропадатъ. Въ сѫщность Англия внася по-вече днесь тръстена захарь изъ своитѣ владѣния, нежели по-рано (въ 1890 год е внесено тръстена захарь изъ англійскитѣ владѣния 2.300.000 центнера, а въ 1896 год. 3,100,000 центнера), само че другитѣ колонии сѫ надминали Западна Индия. Въ 1882 г. на Западна Индия се падаше тъкмо двѣ трети отъ цѣлокупния износъ изъ британскитѣ владѣния, а въ 1896 г. не се падна дори половината. Печалбитѣ на плантаторитѣ сигурно сѫ се намалили, ала това не означава, че тѣ сѫ се разорили.

Но тукъ не е въпросъ да се отричатъ вредитѣ дѣйствия на днешната проста или усложнена покровителствена система, нито пъкъ да се прави апология на предприемаческитѣ съюзи. Не ми е нито дохождало на умъ да твърдя, че картелитѣ и др. п. сѫ послѣдня дума на економическото развитие, че тѣ сѫ способни за дълго врѣме да прѣмахнатъ противорѣчията на модерния економически животъ. Дори азъ съмъ убѣденъ, че дѣто въ модернитѣ индустриални държави картелитѣ и тръстоветѣ се подкрѣпятъ и усилватъ чрѣзъ покровителствена система, тѣ фатално трѣбва да станатъ фактори на кризи въ съотвѣтната индустрия — ако не тутакси, то поне най-послѣ и за „защитената“ („покровителствуваната“) страна. Пита се само колко врѣме народитѣ, за които става дума, ще търпятъ такова производство и тоя редъ на нѣщата. Покровителствената система не е продуктъ на економията, ами е една намѣса на политическата власть въ економията, която има за прѣдметъ, за цѣль економически резултати. Другояче стои работата съ индустриалния съюзъ нарѣченъ картелъ. Той — дори ако е подкрѣпенъ изкуствено чрѣзъ покровителствени мита — е израстналъ върху почвата на самата економия; той е присѫщо ней срѣдство за пригаждане на производството къмъ движенията на пазаря. Че той сѫщеврѣмено е и може да бѫде срѣдство за монополистическа експлоатация, това е извънъ всѣко съмнѣние. Ала сѫщо тъй извънъ съмнѣние е, че той означава прѣди всичко едно увеличаване на всички досегашни

срѣдства противъ надпроизводството. Съ много по-малка опасность, нежели частното прѣдприятие, той може да прѣмине къмъ врѣмено ограничение на производството, когато се прѣпълни пазаря. Той е по-вече въ положение сжщо, нежели частното прѣдприятие, да излѣзе на глава съ безчестната конкуренция въ странство. Да се отрича това, значи да се отричатъ прѣдимствата на организацията прѣдъ анархическата конкуренция. Тъкмо това обаче правятъ, когато отричатъ, че картелитѣ могатъ да промѣнятъ природата на кризитѣ и да влияятъ върху бързината, съ която тия кризи се повтарятъ До каква стѣпень картелитѣ могатъ да направятъ казаното, това е само въпросъ за прѣдположение, защото нѣма събрани достатъчно факти, които да позволяватъ да се изкаже въ това отношение рѣшително сжждение. Ала по-малко основания сж дадени, при тия условия, за прѣдричането на бждещи *общи* кризи, както сж си ги въобразявали първоначално Марксъ и Енгелсъ. имено като усилени повторения на кризитѣ отъ 1825, 1836, 1847, 1857, 1873 години. Дълго врѣме социалиститѣ заключаваха за едно растещо *стѣсняване* на индустриалния кржговъртежъ, като естествена послѣдица отъ растещата концентрация на капитала — заключаваха за едно развитие въвъ форма на спирала; но Енгелсъ въ 1894 година се видѣ принуденъ да зададе въпросъ, дали ние не се намираме прѣдъ едно *ново разширение* на цикла, сиречъ прѣдъ абсолутната противоположность на старата хипотеза. Тоя фактъ вече трѣбва да ни прѣдпазва отъ абстрактното заключение, че тия кризи *трѣбва* да се повторятъ въ старата форма[1]).

Историята на отдѣлнитѣ индустрии показва, че тѣхнитѣ кризи не винаги съвпадатъ съ така нарѣченитѣ общи кризи. Който прочете въ първия и третия томъ на „Капитала“ даннитѣ, които Марксъ дава изъ

---

[1]) Разумѣва се, тука се говори само за икономическитѣ основания на кризитѣ. Кризи като слѣдствие на политически събития (войни или сериозни заплашвания съ война) или твърдѣ голѣмо мѣсто обхванало неплодородие — мѣстни неплодородия не произвеждатъ въ това отношение никакви послѣдствия — сж, разумѣва се, винаги възможни, както това го забѣлѣзахме вече въ статията върху теорията за катастрофитѣ.

историята на английската памучна индустрия (т. I, гл. 13, т. III, гл. 6), той ще се убѣди, и новата история потвърждава това, че тоя клонъ отъ производството, и други голѣми като него клонове, сж прѣживявали послѣдовно фази на благоденствие и на спиране, които сж оставали безъ всѣко дълбоко дѣйствие върху всички останали индустрии. Маркъсъ мислѣше, както видѣхме, че необходимостьта скоро да се подновява постояния капиталъ (орждията на производството и пр.) може да образува материална основа за периодически кризи [1]); че тука се крие единъ важенъ елементъ на кризитѣ, това е несъмнѣно. Ала не е вѣрно, или не е вече вѣрно, че тия периоди за подновяване въ различнитѣ индустрии съвпадатъ по врѣме. А съ това се прѣмахва още единъ факторъ за голѣмата всеобща криза.

Остава само това, че производителната способность на модерното общество е много по-силна, нежели търсянето на продуктитѣ, което се опрѣдѣля отъ купувателната способность; че милиони живѣятъ въ недобри и недостатъчни жилища, недостатъчно сж облѣчени и нахранени, макаръ че има въ изобилие срѣдства да имъ се направятъ достатъчни жилища, да имъ се създаде достатъчна храна и облѣкло; че поради тая несъразмѣрность, поради тая аномалия винаги става надпроизводство въ различнитѣ производствени клонове, по тоя начинъ, че или фактически извѣстни артикули се произвеждатъ въ по-голѣми количества, нежели се консумиратъ — напр. повече прѣжда, нежели сжществуващитѣ тъкачници могатъ да обработятъ — или пъкъ че извѣстни артикули макаръ да не се произвеждатъ въ по-голѣми количества, нежели се консумиратъ, но въ по-голѣми количества, нежели могатъ да се купятъ; че вслѣдствие на това сжществува голѣма неправилность въ занятието на работника, която неправилность прави неговото положение съвсѣмъ неси-

---

[1]) Употрѣблението на думата „материална“ въ казаното мѣсто (II томъ „Капиталъ“, р. 164) ни показва начина, по който Маркъсъ е разбиралъ това понятие. По приетото днесь разбиране на това понятие, обяснението на кризитѣ чрѣзъ недостатъчното потрѣбление би било тъкмо тъй материалистически, както тѣхото обоснование чрѣзъ измѣненията въ производителния процесъ или орждията.

гурно, деградира го все по-вече въ недостойна зависимость, тукъ докарва прѣкалена работа, а тамъ безработица; и че между днесь прилаганитѣ срѣдства за въздѣйствие противъ крайното изостряне на това зло картелитѣ на капиталистическитѣ прѣдприятия, отъ една страна по отношение къмъ работницитѣ, а отъ друга страна по отношение къмъ публиката, сж монополни съюзи, които иматъ тенденция задъ тѣхнитѣ гърбове и на тѣхни розноски да водятъ борба съ подобни монополни съюзи въ други индустрии или други страни, или пъкъ чрѣзъ интернационални, респективно интериндустриални, договори произволно да пригаждатъ производството, както и цѣнитѣ, къмъ своитѣ нужди отъ печалба. Капиталистическото срѣдство за прѣдпазване отъ кризитѣ носи въ себе си виртуално зародиши за едно ново, усилено *робство* (Hörigkeit) на работническата класа, както и за производствени привилегии, които прѣдставляватъ въ по-остра форма старитѣ цѣхови привилегии. Отъ гледището на работника мене ми се струва, че е много по-важно, вмѣсто да се пророкува за „импотенцията“ (безсилието) на картелитѣ и тръстоветѣ, да си дадемъ точна смѣтка за това, което тѣ могатъ да направятъ. За работническата класа принципално е второстепенъ въпросъ дали тѣ ще могатъ да изпълнятъ за дълго врѣме първата си цѣль — прѣдвардването на кризитѣ. Въпросътъ обаче става много важенъ, щомъ съ всеобщата криза се свръзватъ какви да сж очаквания за освободителното движение на работническата класа. Защото тогава прѣдставлението, че картелитѣ не сж способни да направятъ нищо противъ кризитѣ, може да стане причина за твърдѣ сждбоносни опущения.

Краткиятъ очеркъ, който ние дадохме въ увода на тоя отдѣлъ за Марксъ-Енгелсовитѣ обяснения на икономическитѣ кризи въ свръзка съ приведенитѣ факти, е достатъченъ да ни накара да признаемъ въпроса за кризитѣ като единъ проблемъ, на който не може да се отговори категорически съ нѣколко стари изпитани формули. Ние можемъ само да установимъ кои елементи на модерната економия спомагатъ на кризитѣ и кои сили имъ противодѣйствуватъ. Да се сжди априорно за окончателното отношение на тия сили една къмъ друга или за тѣхното бждеще развитие, е невъзможно. Ако едно непрѣдвидено

историята на английската памучна индустрия (т. I, гл. 13, т. III, гл. 6), той ще се убѣди, и новата история потвърждава това, че тоя клонъ отъ производството, и други голѣми като него клонове, сж прѣживявали послѣдовно фази на благоденствие и на спиране, които сж оставали безъ всѣко дълбоко дѣйствие върху всички останали индустрии. Марксъ мислѣше, както видѣхме, че необходимостьта скоро да се подновява постояния капиталъ (орждията на производството и пр.) може да образува материална основа за периодически кризи [1]); че тука се крие единъ важенъ елементъ на кризитѣ, това е несъмнѣно. Ала не е вѣрно, или не е вече вѣрно, че тия периоди за подновяване въ различнитѣ индустрии съвпадатъ по врѣме. А съ това се прѣмахва още единъ факторъ за голѣмата всеобща криза.

Остава само това, че производителната способность на модерното общество е много по-силна, нежели търсенето на продуктитѣ, което се опрѣдѣля отъ купувателната способность; че милиони живѣятъ въ недобри и недостатъчни жилища, недостатъчно сж облѣчени и нахранени, макаръ че има въ изобилие срѣдства да имъ се направятъ достатъчни жилища, да имъ се създаде достатъчна храна и облѣкло; че поради тая несъразмѣрность, поради тая аномалия винаги става надпроизводство въ различнитѣ производствени клонове, но тоя начинъ, че или фактически извѣстни артикули се произвеждатъ въ по-голѣми количества, нежели се консумиратъ — напр. повече прѣжда, нежели сжществуващитѣ тъкачници могатъ да обработятъ — или пъкъ че извѣстни артикули макаръ да не се произвеждатъ въ по-голѣми количества, нежели се консумиратъ, но въ по-голѣми количества, нежели могатъ да се купятъ; че вслѣдствие на това сжществува голѣма неправилность въ занятието на работника, която неправилность прави неговото положение съвсѣмъ неси-

---

[1]) Употрѣблението на думата „материална“ въ казаното мѣсто (II томъ „Капиталъ“, р. 164) ни показва начина, по който Марксъ е разбиралъ това понятие. По приетото днесъ разбиране на това понятие, обяснението на кризитѣ чрѣзъ недостатъчното потрѣбление би било тъкмо тъй материалистически, както тѣхното обоснование чрѣзъ измѣненията въ производителния процесъ или орждията.

гурно, деградира го все по-вече въ недостойна зависимость, тукъ докарва прѣкалена работа, а тамъ безработица; и че между днесь прилаганитѣ срѣдства за въздѣйствие противъ крайното изостряне на това зло картелитѣ на капиталистическитѣ прѣдприятия, отъ една страна по отношение къмъ работницитѣ, а отъ друга страна по отношение къмъ публиката, сж монополни съюзи, които иматъ тенденция задъ тѣхнитѣ гърбове и на тѣхни розноски да водятъ борба съ подобни монополни съюзи въ други индустрии или други страни, или пъкъ чрѣзъ интернационални, респективно интериндустриални, договори произволно да пригаждатъ производството, както и цѣнитѣ, къмъ своитѣ нужди отъ печалба. Капиталистическото срѣдство за прѣдпазване отъ кризитѣ носи въ себе си виртуално зародиши за едно ново, усилено *робство* (Hörigkeit) на работническата класа, както и за производствени привилегии, които прѣдставляватъ въ по-остра форма старитѣ цѣхови привилегии. Отъ гледището на работника мене ми се струва, че е много по-важно, вмѣсто да се пророкува за „импотенцията“ (безсилието) на картелитѣ и тръстоветѣ, да си дадемъ точна смѣтка за това, което тѣ могатъ да направятъ. За работническата класа принципално е второстепенъ въпросъ дали тѣ ще могатъ да изпълнятъ за дълго врѣме първата си цѣль — прѣдвардването на кризитѣ. Въпросътъ обаче става много важенъ, щомъ съ всеобщата криза се свръзватъ какви да сж очаквания за освободителното движение на работническата класа. Защото тогава прѣдставлението, че картелитѣ не сж способни да направятъ нищо противъ кризитѣ, може да стане причина за твърдѣ сждбоносни опущения.

Краткиятъ очеркъ, който ние дадохме въ увода на тоя отдѣлъ за Марксъ-Енгелсовитѣ обяснения на икономическитѣ кризи въ свръзка съ приведенитѣ факти, е достатъченъ да ни накара да признаемъ въпроса за кризитѣ като единъ проблемъ, на който не може да се отговори категорически съ нѣколко стари изпитани формули. Ние можемъ само да установимъ кои елементи на модерната економия спомагатъ на кризитѣ и кои сили имъ противодѣйствуватъ. Да се сжди априорно за окончателното отношение на тия сили една къмъ друга или за тѣхното бждеще развитие, е невъзможно. Ако едно непрѣдвидено

вънкашно събитие не докара една всеобща криза — а това, както казахме, може всѣкой день да се случи — то нищо не ни принуждава да заключаваме за едно скорошно настжпване на една такава криза върху чисто економически основи. Мѣстни и частични стѣснения (депресии) сж неизбѣжни, а не и общо спиране, при днешната организация и разширение на всемирния пазаръ и особно при голѣмото *разширение въ производството на срѫдства за живѣяне.* Послѣдното явление е отъ голѣма важность за нашия проблемъ. Може би нищо не е допринесло толкова за смекчаването на економическитѣ кризи, или не е попрѣчило за тѣхното увеличаване, както понижаването на рентата и на цѣнитѣ на продуктитѣ за живѣяне.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Задачитѣ и възможноститѣ на социалната демокрация.

а) Политическитѣ и економическитѣ прѣдварителни условия на социализма.

Ако поискаме отъ единъ брой хора, къмъ която класа или партия да принадлежатъ, да дадатъ въ кратка формула една дефиниция на социализма, то по-голѣмата часть отъ тѣхъ ще изпаднатъ въ недоумѣние. Който не повтори на̀сполуки една чута по-рано фраза, трѣбва най-напрѣдъ добрѣ да си уясни това, дали той има да характеризува едно състояние или едно движение, една теория или една цѣль. Ако прѣлистимъ нашата стара литература на социализма, ние ще се сблъскаме съ опрѣдѣления на понятието, които гласятъ различно и които, споредъ случая, спадатъ въ едната или другата отъ означенитѣ категории обяснения; ние ще намѣримъ, че социализмътъ се извежда изъ юридически прѣдстави (равенство, справедливость) или, че той се опрѣдѣля направо като наука за обществото, или че той се идентифицира съ класовата борба на работницитѣ въ модерното общество, а ще срѣщнемъ и опрѣдѣлението, че социализмътъ означава дружествено производство (ступанство). По нѣкой пѫть въ основата на тия различни опрѣдѣления лежатъ основно различни схващания (разбирания), ала по-вечето пѫти тѣ сѫ резултатъ отъ разглеждане или изложение на едно и сѫщо нѣщо отъ различни гледища.

Най-точното опрѣдѣление на социализма ще бѫде въвъ всѣкой случай онова, което се свързва съ идеята за задружность, защото съ това се изразяватъ едноврѣмено едно економическо и едно юридическо отношение. Не е потрѣбно широко доказателство за да се разбере, че ха-

рактеристиката за юридическото отношение тукъ е сжщо тъй важна, както и характеристиката за начина на производството. Като оставимъ съвсѣмъ на страна въпроса, дали правото е единъ първиченъ или вториченъ факторъ на обществения животъ и въ какъвъ смисълъ това е тъй, все пакъ несъмнѣно е, че въ правото на коя да е епоха имаме най-концетрираната картина за характера на тоя общественъ животъ. Ние характеризуваме обществените форми не споредъ технологически или икономически принципи, ами споредъ основния принципъ на тѣхнитѣ правни учреждения. Ние говоримъ за каменень и бронзовъ периодъ, за вѣкъ на машинитѣ и електричеството и т. н., но за феодална, капиталистическа, буржуазна и т. н. обществена наредба. Ето защо социализмътъ може да се опрѣдѣли като движение къмъ обществена наредба, основана на дружествени начала или като състояние на такава наредба. Въ тоя смисълъ, който отговаря на етимологията на думата (Soci s = другарь) ще се употрѣбява тя въ нашето изложение.

Кои сж сега прѣдварителнитѣ условия за осжществление на социализма? Историческиятъ материализъмъ ги намира най-напрѣдъ въ модерното развитие на производството. Съ разпространението на капиталистическото едро производство въ индустрията и въ земледѣлието се създава една трайна и постояно растеща материална основа за стрѣмежа къмъ социалистическо прѣобразуване на обществото. Производството тамъ е вече обществено организирано, само ржководенето е индивидуално и печалбата се усвоява отъ индивидитѣ не възъ основа на тѣхната работа, ами споредъ тѣхния вложенъ капиталъ. Производящиятъ работникъ не е собственикъ на срѣдствата за производство, той е въ зависимото положение на наемникъ, отъ което положение той не може да излѣзе прѣзъ цѣлъ животъ; тежестьта на това положение се изостря отъ несигурностьта, която е свързана съсъ зависимость отъ прѣдприемача и отъ колебанията въ положението на прѣдприятието — послѣдица отъ анархията въ производството. Както самото производство, така и жизненитѣ условия на производителитѣ тласкатъ къмъ социализиране на труда и къмъ социалистическа организация. Щомъ това развитие е достатъчно напрѣднало, осжществяването на социализ-

ма става неизбѣжно условие за по-нататъшния развой на обществото. Да осѫществи социализма е работа на организувания въ класова партия пролетариатъ, който за тая цѣль трѣбва да завземе политическата власть.

И така, ние имаме като първо прѣдварително условие за общото осѫществяване на социализма извѣстна височина на капиталистическото развитие и като второ прѣдварително условие — упражнението на политическата власть чрѣзъ класовата партия на работницитѣ, чрѣзъ социалната демокрация. Формата за упражнение на тая власть прѣзъ прѣходния периодъ е, споредъ Маркса, диктатурата на пролетариата.

Каквото се отнася до първото прѣдварително условие, още въ главата за различнитѣ класи прѣдприятия и за разпрѣдѣлението бѣше показано, че ако едрото производство въ индустрията днесь фактически вече има прѣдпина, все пакъ то, като се прѣсмѣтнатъ и ступанствата, които зависятъ отъ него, дори въ такава напрѣднала страна като Прусия, застѫпва най-вече половината отъ заетото въ производството дѣятелно население. Сѫщото ще видимъ, ако вземемъ числата за цѣла Германия, а малко се отличава въ това отношение и Англия, най индустриалната европейска страна. Въ останалитѣ европейски страни, може би като изключимъ Белгия, отношенията на едритѣ прѣдприятия къмъ дребнитѣ и срѣдни прѣдприятия е много по-неблагоприятно; въ земледѣлието пъкъ ние виждаме навсѣкѫдѣ дребното и срѣдно ступанство спроти едрото не само пропорционално да иматъ значителна прѣднина, ами и да закрѣпватъ своето положение. Въ търговията и съобщенията отношението на групитѣ отъ прѣдприятия е подобно.

Че картината, която даватъ сумарнитѣ числа на статистиката за прѣдприятията при по-точното оцѣняване на отдѣлнитѣ подраздѣления (подгрупи), изтърпява нѣкои поправки, това азъ изтъкнахъ на врѣмето си въ една статия върху теорията за катастрофитѣ (ZusammenBruchstheorie), слѣдъ като въ по-прѣдишна статия отъ серията „Проблеми на социализма“ изрично бѣхъ посочилъ, че числото на заетитѣ въ едно прѣдприятие не е никакъ сигуренъ бѣлѣгъ за стѣпеньта на неговата капиталистическа природа. Възраженията, които Parvus направи въ

«Sächsischen Arbeiterzeitung» противъ начина, по който азъ на посоченото мѣсто съмъ употрѣбилъ общитѣ числа за групитѣ отъ прѣдприятия, не съдържатъ нищо принципално, което азъ да не съмъ казалъ и повтарялъ прѣди това. и по въпроса за вѣроятностьта на една близка икономическа катастрофа, за който тукъ става дума, тия възражения сж съвсѣмъ безъ значение[1]). Че измежду стотинитѣ хиляди дребни прѣдприятия една часть сж отъ капиталистическа природа. а друга часть съвсѣмъ или донегдѣ сж зависими отъ капиталистическитѣ едри прѣдприятия — това малко може да измѣни общата картина, която ни дава статистиката на индустриалнитѣ прѣдприятия. Голѣмото и растещо разнообразие на прѣдприятията, постъпеното разчленение на индустрията чрѣзъ това не се оспорва. Нека изличимъ отъ листата една четвърть или даже половината отъ всички дребни прѣдприятия, като зависящи отъ срѣднитѣ и едри прѣдприятия; тогава въ Германия само въ индустрията ще останатъ още единъ милионъ прѣдприятия, като почнемъ отъ гигантскитѣ капиталистически прѣдприятия и вървимъ надолу къмъ все по-широкитѣ слоеве, дори до стотинитѣ хиляди занаятчийски дребни прѣдприятия, които наистина отъ своя страна бавно плащатъ своя данъкъ на процеса на сгжстяването, но затова пъкъ ни най-малко не показватъ

---

[1]) Азъ не се спирамъ по-вече върху невѣрнитѣ тълкувания, които Parvus даде на моитѣ възгледи, нито и върху чудноватитѣ противопоставявия (карущарь срѣщу желѣзници и т. н.), съ които той е искалъ да осмѣе моето посочване на относителната здравина (Stärke) на малкитѣ и срѣдни прѣдприятия. Тѣ биха могли въ първата минута да ме раздразнятъ, защото тѣ произлизатъ отъ човѣкъ, отъ когото би могло да се очаква нѣщо по-добро, но тѣ сж недостойни за едно сериозно оборване.

Но по сжщитѣ причини, които ги наведохъ въ текста, азъ не мога да дамъ значение за моята теза и на фактитѣ, които Хенрихъ Куновъ навежда въ своята обективна статия върху катастрофната теория противъ мене. Че това, което той говори тамъ за банковитѣ операции и търговскитѣ агентури, не ми е било неизвѣстно, той може да заключи отъ това, че азъ дълги години съмъ билъ заетъ съ банкова работа, а сжщо и едрата търговия я познавамъ по опитъ. А що се отнася до спомагателнитѣ производства и тѣхнитѣ клонове въ индустрията, азъ самичъкъ писахъ въ една по-прѣдишна статия отъ серията „Социалистическитѣ проблеми“: Такова едно спомагателно производство, което работи може би съ твърдѣ голѣмъ постоянъ и твър-

видъ, че ще изчезнатъ. Къмъ числата, които ние приведохме върху това въвъ втория дѣлъ на третята глава, нека прибавимъ нѣкои числа отъ статистиката за нѣмската строителна индустрия. Отъ 1882 г. до 1895 г. броятъ на самостойнитѣ прѣдприятия се е увеличилъ отъ 146,175 на 177,012; броятъ на заетитѣ се е увеличилъ отъ 580,121 на 770,705; това наистина означава едно умѣрено увеличаване на наемницитѣ за прѣдприятие (отъ 3·97 работника на прѣдприятие на 4·37), но ни най-малко не означава назадъкъ на занаятчийскитѣ прѣдприятия[1]).

Доколкото централизацията на прѣдприятията е прѣдварително условие за социализирането на производството и разпрѣдѣлянето, тая централизация дори въ най-напрѣдналитѣ европейски страни е едва единъ частиченъ фактъ; така щото, ако въ Германия държавата въ близко врѣме би поискала да експроприира всички прѣдприятия, които заематъ по 20 лица и нагорѣ, било съ цѣль сама да ги ступанисва, било съ цѣль да ги дава по части подъ наемъ, тогава ще останатъ въ търговията и индустрията още стотини хиляди прѣдприятия, *съ по-вече отъ четири милиона работници*, които биха произвеждали по частно-ступански начинъ. Въ земледѣлието, ако се направятъ държавни всички ступанства съ по-вече отъ 20 хектара земя, което никой не мисли, — ще останатъ *по-вече отъ петъ милиона ступанства* съ частноступански

дѣ малъкъ промѣнливъ капиталъ, употрѣбява скжпи машини и малко работници, спада значи по практиката на имперската статистика между малкитѣ фабрики, или дори между занаятчийскитѣ производства, докато то въ дѣйствителность принадлежи къмъ фабричното производство . . . ние можемъ да приемемъ за установено, че занаятчийското производство и малкото фабрично производство се показватъ въ статистиката числено много по-силни, отколкото сж въ дѣйствителность“ (Neue Zeit, XV, 1, p. 308). А относително земледѣлието азъ съмъ писалъ: „Обработваната земя може да бѫде доста малка, обаче да служи като основа за едно пълно капиталистическо производство. Статистиката, която се гради върху пространственото протежение на ступанствата, не говори много върху тѣхния ступански характеръ. (Idem, p. 380). Сѫщо гл. моята статия върху „Катастрофната теория“ (на стр. 552, XVI г. Neue Zeit, 1.) относително цифритѣ за търговията и съобщенията.

[1]) Ср. Schmöle „Социалъ-демократическитѣ синдикати въ Германия“, втора часть, първи томъ, стр. 1 и слѣднитѣ.

характеръ, съ около деветь милиона работници. За голѣмината на задачата, която ще се възложи на държавата или на държавитѣ съ поемането на по-напрѣдъ споменатитѣ прѣдприятия, можемъ да си създадемъ едно прѣдставление, ако вземемъ въвъ внимание, че въ индустрията и въ търговията въпросътъ е за по-вече отъ сто хиляди прѣдприятия, съ петь или шесть милиона заети работни сили, а въ земледѣлието — за по-вече отъ триста хиляди ступанства, съ петь милиона работници. Какво голѣмо разбиране, познаване на работитѣ, какъвъ голѣмъ талантъ за управляване трѣбва да притежава едно правителство или едно народно събрание за да упражнява макаръ само едно висше ржководство или екопомически контролъ върху такъвъ единъ гигантски организъмъ?

Може би, тукъ ще посочатъ голѣмия брой интелигенции, които днешното развитие произвежда и които въ единъ прѣходенъ периодъ съ усърдия биха се турили на разположение. Азъ не се съмнявамъ никакъ въ наплива и добрата воля на тоя общественъ слой, наопъки, още прѣди 18 години азъ самичъкъ бѣхъ посочилъ на него. Ала тъкмо въ embarras de richesses лежи тукъ опасностьта и каквото злата воля на противницитѣ не може да извърши, това би могло да се изпълни отъ добрата воля на растещата армия най-добри приятели. Добрата воля често пжти дори и въ нормални врѣмена е опасенъ съюзникъ.

Но да оставимъ тоя въпросъ за една минута на страна и да установимъ на първо мѣсто факта, че материалното прѣдварително условие за социализиране на производството и разпрѣдѣлението, напрѣдналата централизация на прѣдприятията, е дадено само отчасть.

Второто прѣдварително условие е, споредъ марксовото учение, завземането на политическата власть отъ пролетариата. Това завземане може да се мисли по различенъ начинъ: чрѣзъ парламентарна борба, като се експлоатира избирателното право и като се използуватъ всички законни срѣдства, или пъкъ чрѣзъ насилие, посрѣдствомъ революция[1]).

[1]) Думата революция тукъ се взема изключително въ *политическото* значение на думата, като еднозначеща съ *възстание* или *противозаконна власть*. За принципалното измѣнение на общест-

Извѣстно е, че Марксъ и Енгелсъ дори до послѣдно врѣме смѣтаха послѣдния пжть за неизбѣженъ и такъвъ се показва тоя пжть още днесь на различни привърженици на марксовото учение. Много често той се смѣта и за най-краткия пжть[1]).

Къмъ това води прѣди всичко прѣдставлението, че работнишката класа е най-многобройната и, като безимотна, сжщо така най-енергичната класа въ обществото. Щомъ завземе властьта, тя нѣма да се успокои, докато не замѣсти основитѣ на днешната система съ такива наредби, които правятъ невъзможно нейното повръщане.

Споменахме по горѣ, че Марксъ и Енгелсъ при изработване на тѣхната теория за диктатурата на пролетариата сж имали прѣдъ очи като типиченъ примѣръ епохата на терора прѣзъ французската революция. Още въ полемиката противъ Дюринга Енгелсъ обявява за твърдѣ гениално откритие на Сенъ-Симона това, дѣто той още въ 1802 схващалъ терористическата власть като власть на безимотнитѣ маси. Това, разбира се, е прѣувеличение, но колкото и високо да поставимъ това откритие, обаче къмъ резултатитѣ отъ властьта на безимотнитѣ Сен-Симонъ не се отнася съ по-голѣмо уважение отъ Шилера, когото днесъ прогласяватъ за „дребенъ буржуа“. Безимотнитѣ отъ 1793 г. бѣха способни само да се биятъ за интереситѣ на другитѣ. Тѣ можеха да „владѣятъ“ само докато траеше терора. Когато той се изчерпи, както и трѣб-

---

вения редъ се употрѣбява, наопъки, думата „социално прѣобразуване“, която дума оставя отворенъ въпроса за пжтя по който то се достига. Цѣлта на това различаване е да се избѣгнатъ всички недоразумѣния и двусмисления.

[1]) „Ала кому не е ясно, че въ голѣмитѣ градове, дѣто работницитѣ сж голѣмото мнозинство, ако тѣ веднажъ станатъ неограничени разпоредители съ публичната власть, съ управлението и законодателството, — икономическата революция би била въпросъ за мѣсеци, а може би и седмици?“ (Жюлъ Гедъ, „Осемнайсети Мартъ (1871) въ провинцията“. — Въ „Zukunft“ отъ 1877, стр. 87).

„А пъкъ ний обявяваме: дайте ни за половинъ година правителствената власть и капиталистическото общество принадлежи на историята“. (Parvus въ „Sächsische Arbeiterzeitung“ отъ 6 Мартъ 1898).

Послѣдното прѣдложение стои въ края на една статия, дѣто между другото се казва, че дори и слѣдъ като социалъ-революционния редъ се употрѣбява, наопъки, думата „социално прѣобразуване“, която дума оставя отворенъ въпроса за пжтя по който то се достига. Цѣлта на това различаване е да се избѣгнатъ всички недоразумѣния и двусмисления.

ваше да се изчерпи, свърши се и всичката тѣхна власть. Споредъ Марксъ-Енгелсовото разбиране тая опасность при модерния пролетариатъ не би сѫществувала. Но кой е модерния пролетариатъ?

Ако разбираме подъ това име всички безимотни, всички, които не получаватъ доходъ отъ собственость или отъ привелигирувано положение, то тѣ наистина ще образуватъ абсолутното мнозинство отъ населението въ напрѣдналитѣ страни. Но въ такъвъ случай тоя „пролетариатъ“ е смѣсь отъ извънредно различни елементи, отъ слоеве, които се различаватъ помежду си много по-вече, нежели „народътъ“ отъ 1789 г., които наистина, докато сѫществуватъ днешнитѣ имуществени отношения, иматъ повече общи или поне еднородни, отколкото противоположни интереси, но разнородностьта на чиито нужди и интереси тутакси ще се съзнае, щомъ сегашнитѣ собственици и владѣещи бѫдатъ прѣмахнати или лишени отъ положението си.

При единъ случай по-рано азъ бѣхъ забѣлѣжилъ, че модернитѣ наемни работници не сѫ еднородна маса, която еднакво е откѫсната и свободна отъ собствеността, фамилията и пр., каквато „Комунистическиятъ манифестъ“ прѣдполага; че тъкмо въ най-напрѣдналитѣ фабрични индустрии се намира цѣла иерархия отъ диференцирани работници; че между групитѣ отъ тия работници сѫществува само едно незначително чувство на солидарность. Въ тая моя забѣлѣжка (въ споменатата по-горѣ статия) H. Cunow вижда едно потвърждение за това, че азъ,

---

ционното правителство поеме да води и регулира цѣлокупното производство, замѣстване на *стоковото обращение* отъ една изкуствено измислена система за размѣна не може да стане. Съ други думи, Parvus, който сериозно се е занимавалъ съ економията, вижда отъ една страна, че „стоковото обращение дотолкова е проникнало въвъ всички отношения на економическия животъ, че то не може да се замѣсти съ една изкуствено измислена система за размѣна“. Ала въпрѣки това убѣждение, което е отдавна и мое (за него се загатваше мъ моята статия „Sozialpolitische Bedeutung von Kaum und Zahl, а по-подробно го развихъ въ една посетнѣшна статия отъ серията „Проблеми на социализма“), Parvus си въобразява, че едно социалъ-революционно правителство при даденото разчленение на производството би могло да „регулира“ цѣлото производство и за половина година да изкорени съвсѣмъ капиталистическата система, която е изникнала отъ стоковото производство и е тѣсно свързана съ него.

дори дѣто говоря общо, специално английскитѣ условия имамъ прѣдъ очи. Въ Германия и въ останалитѣ континентални културни държави по-добрѣ поставенитѣ работници не странѣли отъ революционното движение, както въ Англия. Наопъки, тамъ добрѣ плащанитѣ работници стоели на чело на класовата борба. Английскиятъ кастовъ духъ не билъ послѣдица отъ днешната социална диференциация, ами резултатъ отъ прѣдишнитѣ цехове и гилдии и отъ синдикалното движение, което се е развило отъ тѣхъ.

Пакъ трѣбва да отговоря на Cunow, че каквото той ми казва тамъ, не е никакъ ново за мене; а именно, нито е ново, доколкото е справедливо, нито е ново, доколкото е несправедливо. Невѣрно, напримѣръ, е казаното къмъ края. Теорията, която туря английскитѣ работнически синдикати въ свръзка съ цеховетѣ, почива върху твърдѣ слаба основа. Тя изпуска изпрѣдъ видъ, че цеховетѣ въ Англия, оскѣнъ въ Лондонъ, бѣха експроприирани още съ реформацията и тъкмо въ Лондонъ синдикалното движение не е могло никога да стане особно силно, за което, разбира се, сжществуващитѣ до сега гилдии съвсѣмъ малко сж виновни. Ако вжтрѣ въ английското синдикално движение се проявява извѣстенъ цеховъ духъ, то той много по-малко е наслѣдство отъ старитѣ цехове (които въ Германия сж сжществували много по-дълго врѣме, нежели въ Англия), отколкото прѣди всичко продуктъ на англо-саксонската *свобода* — продуктъ на това, че английскиятъ работникъ никога, дори и когато сдруженията сж били запрѣтени, не се е намиралъ подъ камшика на полицейска държава. Въ свободата се развива чувството на отдѣлеността или, да се изразимъ като Щернера, обособеността (Eigenheit). То не изключва признаването на разнородността и на общия интересъ, но то лесно става причина за извѣстна жгловатость, която се показва корава и тѣсногржда дори тамъ, дѣто тя се проявява само въвъ формата. Азъ не искамъ, разбира се, да кажа лошо нѣщо за нѣмскитѣ работници и познавамъ идеализма, който, напримѣръ, тъкмо хамбургскитѣ работници прѣзъ десетилѣтия е движилъ да изпълняватъ такива длъжности за общото дѣло на пролетарската освободителна борба, които нѣматъ на себе си подобна въ

историята на работнишкото движение. Ала доколкото азъ познавамъ нѣмското работнишко движение и доколкото съмъ ималъ случай да го слѣдя, въздѣйствията на споменатата по-горѣ индустриална диференциация и тука се забѣлѣзватъ. Специални условия, като надмощието на политическото движение, изкуственото задържане и забавяне на синдикалното движение и фактътъ, че разликитѣ въвъ височината на заплатитѣ и работното врѣме изобщо въ Германия сж много по-незначителни, нежели въ Англия, прѣчатъ на тия въздѣйствия да се проявятъ съ особна очевидность. Ала който слѣди внимателно органитѣ на нѣмскитѣ синдикати, той ще се натъкне на много факти, които потвърждаватъ това, каквото азъ казахъ. Азъ не искамъ да привеждамъ поименно примѣри, макаръ да имамъ такива доста (между тѣхъ има и такива изъ моята дѣятелность въ Германия). Заради това, нека кажа още само слѣдното.

Синдикатитѣ не създаватъ това явление, тѣ само му даватъ изразъ на неизбѣженъ резултатъ отъ фактическитѣ разлики. Не може да бѫде другояче. Сѫществените разлики въ занятието и въ дохода най-послѣ трѣбва да пораждатъ сѫщо така различенъ начинъ на живѣяне и различни потрѣби. Изкуственият механикъ и въглекопачътъ, декораторътъ на стаи и носачътъ, скулпторътъ и огнярътъ водятъ обикновено твърдѣ различенъ животъ и имать твърдѣ разнообразни нужди. Доколкото борбата за поддържане на живота не докарва никакви сблъсквания между тѣхъ, фактътъ, че тѣ всички заедно сж наемни работници, може да ги накара да забравятъ тия разлики и съзнанието, че тѣ водятъ еднаква борба срѣщу капитала, може да породи жива симпатия между тѣхъ. Такава симпатия не липсва и въ Англия; най аристократическитѣ измежду аристократическитѣ синдикирани работници сж проявявали доста често тая симпатия къмъ злѣ поставенитѣ работници и мнозина отъ тѣхъ въ политиката сж, ако не социалисти, то все пакъ добри демократи[1]). Ала между

[1]) Въ социалистическото движение въ Англия, както и другадѣ, добрѣ плащанитѣ, респективно обученитѣ, духовно по-високо стоещитѣ работници образуватъ ядката. Въ събранията на социалистическитѣ съюзи твърдѣ рѣдко се срѣщатъ така нарѣченитѣ неквалифицирани работници.

такава политическа или социалъ-политическа симпатия и икономическата солидарность има голѣма разлика, която разлика може да се неутрализира отъ единъ силенъ политически или икономически натискъ, ала която споредъ това, доколкото тоя натискъ се прѣмахва, по единъ или по другъ начинъ най-послѣ винаги излиза на лице. Годѣмо заблуждение е да се приема, че Англия въ това отношение е принципално изключение. Въ друга форма се забѣлѣзва днесь сѫщото явление въвъ Франция. Сѫщото е въ Швейцария, въ Съединенитѣ Щати и, както се каза, до извѣстна стѣпень въ Германия.

Да приемемъ, обаче, че между индустриалнитѣ работници тая разлика не сѫществува, или че тя нѣма никакво влияние върху начина на мисленето на различнитѣ работници, индустриалнитѣ работници все пакъ образуватъ малцинството отъ населението. Заедно съ домашнитѣ индустриалци въ Германия тѣ образуватъ седемь милиона отъ деветнадесеть милиона самостойни. Слѣдъ това идатъ техническитѣ и другитѣ чиновници, търговскитѣ прислужници, земледѣлскитѣ работници.

Тукъ навсѣкадѣ диференциацията е още по-категорична, за което нѣма по-добро доказателство отъ скрѣбната история на движенията къмъ организация на тия категории занятия въ синдикални съюзи за защита на интереситѣ. Изобщо, нищо погрѣшно нѣма, отколкото възъ основа на извѣстна формална прилика въ положението да се заключава за дѣйствителна еднородность на поведението. Търговскиятъ чиновникъ стои формално къмъ своя шефъ въ сѫщото положение както индустриалниятъ наемень работникъ къмъ своя господарь; и все пакъ той — като изключимъ една часть отъ по-долния персоналъ на едритѣ търговски кѫщи — ще се усѣща социално много по-близо до своя господарь, нежели работника, въпрѣки че разликата въ респективнитѣ доходи е често пѫти много по-голѣма. По селата въ по-дребнитѣ имоти начинътъ на живѣяне и на работене на селенина и на ратая е твърдѣ еднороденъ; въ по-голѣмата часть срѣдни имоти разчленението, респ. диференцирането на работницитѣ е твърдѣ голѣмо, но персоналътъ относително е твърдѣ малъкъ за да даде мѣсто на една класова борба, като борбата на градскитѣ работници. За едно развито чувство на солидарность меж-

ду работника надзиратель, надничаря и воловаря може тамъ твърдѣ малко да се говори. Оставятъ най-вече голѣмитѣ имоти, които обаче, както видѣхме навсѣкадѣ образуватъ малката часть отъ земледѣлскитѣ ступанства, и въ които, освѣнъ това, могатъ да се намѣрятъ доста принципални разлики въ отношението на различнитѣ групи отъ персонала къмъ прѣдприемача. Съвсѣмъ погрѣшно е да смѣсваме тия 5·6 милиона наемници въ земледѣлието, които нѣмската статистика на занятията отбѣлѣзва подиръ изваждането на по-високия помощенъ персоналъ (економи и пр.), съсъ социалнитѣ стрѣмежи на индустриалнитѣ работници. Само у една нищожна часть можемъ да прѣдполагаме и да очакваме една сериозна симпатия и разбиране на тия стрѣмежи, които излизатъ извънъ простото подобрение условията на труда. За останалата грамадна маса отъ тѣхъ социализирането на земледѣлското производство не е, освѣнъ праздна дума. Тѣхниятъ идеалъ е прѣди всичко още да станатъ частни собственици на земя.

Но и между индустриалнитѣ работници сѫщо стрѣмежътъ къмъ социалистическо производство е по-вече прѣдположение, нежели сигурность. Отъ раста на социалистическитѣ гласове при политическитѣ избори може да се заключи за едно постоянно увеличаване на привърженицитѣ на социалистическитѣ стрѣмежи, ала никой не ще твърди, че всички гласове, подадени на социалисти, идатъ отъ социалисти. И дори ако прѣсмѣтнемъ несоциалистическитѣ и непролетарскитѣ избиратели, които сѫ гласували за социалъ-демократи като изравнение за онія възрастни социалистически работници, които още нѣматъ избирателно право, то въ Германия, дѣто социалната демокрация е най-силна, нежели въ всички страни, 4·5 милиона възрастни работници въ индустрията, къмъ които трѣбва да прибавимъ още половинъ милионъ възрастни мѫже служащи въ търгивията и съобщенията, стоятъ срѣщу 2·1 милиони социалистически избиратели. По-вечето отъ половината на индустриалнитѣ работници въ Германия сѫ още и днесъ спроти социалната демокрация равнодушни и неубѣдени, отчасть обаче сѫщо тъй враждебно настроени.

Не бива да се забравя, че социалистическиятъ избирателенъ гласъ е по-вече изразъ на едно неопрѣдѣлено желание, нежели на едно опрѣдѣлено *намѣрение*. Въ по-

ложителната работа за социалистическата еманципация взема участие твърдѣ незначителенъ процентъ отъ всички работници Синдикалното движение въ Германия, за радость, върви напрѣдъ. Но все пакъ къмъ края на 1897 г. е имало организувани 420,000 работници въ такива занятия, въ които всичко има работници 6.165,735 (сравни „Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands“, отъ 1 и 8 Августъ 1898). Ако прибавимъ къмъ тѣхъ и около 80,000 членове на синдикатитѣ, основани отъ Хиршъ, то въвъ въпроснитѣ занятия се пада 1 организиранъ работникъ на 11 неорганизирани[1]). Броятъ на политически организиранитѣ работници въ Германия, като извадимъ ония, които сѫщоврѣмено сѫ членове на синдикатитѣ, не надвинава 200.000, и ако смѣтнемъ още толкова такива работници, на които фактори извънъ тѣхната воля не позволяватъ да вематъ какво да е участие въ политическитѣ или синдикалнитѣ борби, то ние ще получимъ всичко около 900.000 работници, които показватъ единъ по-голѣмъ, живъ интересъ къмъ своето освобождение. Тѣ образуватъ 40% отъ избирателитѣ на социалната демокрация. А отъ ония $5^1/_2$ милиона гласове, които сѫ дадени за несоциалистически кандидати, едната четвърть до едната третя можемъ да смѣтаме, че сѫ дадени отъ съзнателни, класосъзнателни противници на социалната демокрация, значи за тѣхъ сѫ гласували приблизително двойно по-вече избиратели.

Азъ напълно съзнавамъ релативната доказателна сила на такива построения, като прѣдидещото, при което, напримѣръ, съвсѣмъ не се обръща внимание на важния моментъ — мѣстното разпрѣдѣление, и на социалъ-политическото значение на групитѣ. Въпросътъ е да се намѣри единъ приемливъ масщабъ за количественото отношение на ония елементи, при които прѣдполаганата отъ теорията наклонность къмъ социализма не е отъ случайно естество. Какво, напр., да кажа за таблицата на социалнитѣ

[1]) Обаче, въ петь занятия сѫ биле организувани по-вече отъ $^1/_3$ на работницитѣ; имено, отъ печатаритѣ сѫ били организувани 61·8%, отъ скулпторитѣ 55·5%, отъ докеритѣ 38%, отъ мѣдникаратѣ 33·6%, отъ обущаритѣ 31·7%. Подиръ тѣхъ идатъ литографитѣ съ 21·8% и работницитѣ въ порцеланови заведения съ 21% организирани работници.

борещи се сили, която Parvus по чисто въпкашни бѣлѣзи е направилъ и която той въ седмата си статия ми противопоставя? Като че ли голѣмото количествено надмощие на безимотнитѣ срѣщу имотнитѣ, което постоянно се увеличава, е било нѣкому неизвѣстно и, изобщо, като че въ историческо отношение то е новъ фактъ. И намѣриха се социалистически органи, които заключаваха за близостьта на социалната революция, като поставяха прѣсмѣтнатата отъ Parvus 15 милионна „пролетарска армия“ противъ „армията на капитала“, броеща 1·6 милиона (покрай три милиона „съсипани отъ капитала“, но още не изпаднали въ пролетариата дребни селени и занаятчии и 820·000 относително независими отъ капитала съществувания). Истински азиатското душевно спокойствие, съ което Parvus 5·6 милиона, заети въ земледѣлието, включва въ „пролетарската армия“, се надминава само отъ безстрашието, което го кара да открие 2 милиона „пролетарии въ търговията“[1]). Даже да приемемъ, че всички тия елементи съ ентусиазъмъ биха поздравили една революция, която би докарала социалиститѣ на властъ, все пакъ съ това много малко би се спечелило за разрѣшение на главния проблемъ.

За едно незабавно поемане на общото производство и разпрѣдѣлението на продуктитѣ отъ държавата не може, безспоръ, и дума да става. Държавата даже не би могла да поеме всички срѣдни и едри прѣдприятия. Ала и общинитѣ, като посрѣдници, малко биха могли да помогнатъ. Тѣ биха могли най-вече да комунизиратъ онія прѣдприятия, които произвеждатъ или извършватъ служби и услуги

---

[1]) Числата на статистиката върху занятията въ търговията и съобщенията сж тия:

Самостойни шефове на прѣдприятия . . .	843,556
Търговски персоналъ	261,907
Коми, домашни слуги, кочери и пр. . . .	1,233,045
Всичко . .	2,338,508

Впрочемъ Parvus'овата таблица е имала свои прѣдходници. Господинъ С. А. Schram въ Höchberg'овото „Zukunft“ прѣзъ 1877 година прѣсмѣташе (възъ основа на току-що издадените резултати отъ пруската статистика за занятията за 1876) „единъ социалистически контингентъ“ отъ 85% отъ населението на Прусия, 4,600,000 подръжници на социализма противъ 992,000 класови противници („Zukunft“, стр. 186). Само, че Schram не извличаше изъ цифритѣ такива смѣли заключения като Parvus'овитѣ.

за мѣстото си. Ала и това би имъ доставило прѣмного работа. Но, нека си прѣдставимъ изведнажъ заедно комунизирани ония прѣдприятия, които сж работѣли за голѣмия пазаръ!

Нека вземемъ за примѣръ единъ индустриаленъ градъ отъ срѣдня величина, да речемъ Augsburg, Barmen, Dortmund, Hanau, Mannheim и т. н.. Никой човѣкъ нѣма да бѫде толкова глупавъ да прѣдположи, че тамошнитѣ общини, въ единъ политически кризисъ или въ кой и да е моментъ биха могли да прѣобърнатъ всичкитѣ фабрични и търговски прѣдприятия на ония мѣста въ своя собственость и съ успѣхъ да ги ржководятъ. Тѣ или ще ги оставятъ въ ржцѣтѣ на дотогавашнитѣ владѣтели, или, ако искатъ непрѣмѣнно да бѫдатъ послѣднитѣ експроприирани, ще прѣдадатъ прѣдприятията на работническитѣ сдружения подъ нѣкакви наемни условия.

Въ всички подобни случаи тоя въпросъ практически се обръща въвъ въпросъ *за икономическата сила на работническитѣ сдружения* (кооперации, Genossenschaften).

б) *Какво могатъ да извършатъ икономическитѣ сдружения (кооперациитѣ)?*

Въпросътъ за издръжливостьта на работническитѣ кооперации до сега твърдѣ повръхно е разглежданъ въ марксистическата литература. Като оставимъ на страна литературата отъ 60-тѣхъ години и нѣкои статии на Каутски, то извънъ общитѣ, най-вече отрицателни мнѣния, ще намѣримъ твърдѣ малко за работническитѣ кооперации.

Причинитѣ за това прѣнебрѣгване не трѣбва да се дирятъ далечъ.

На първо мѣсто марксистическата практика е прѣдимно политическа, насочена е за завладѣване на политическата власть; извънъ това, тя приписва принципално значение почти само на синдикалното движение, като прѣка форма на класовата борба на работника. За работническитѣ кооперации пъкъ Марксъ бѣше въ начало убѣденъ, че тѣ сж безплодни, когато сж въ малки размѣри и че тѣ иматъ най-много една, и то твърдѣ ограничена, експериментална цѣнность. Само съсъ срѣдствата на цѣлокупностьта

може да се почне нѣщо. Въ тоя смисълъ се изразява Марксъ въ „*18 Брюмеръ*“ за работнишкитѣ асоциации[1]). По-късно той измѣня донейдѣ своето сѫждение за кооперациитѣ, за което свѣдочатъ между другото и резолюциитѣ върху работнишкитѣ кооперации, прѣдставени отъ общия съвѣтъ прѣдъ женевския и лозанския конгреси на „Интернационала“, както и единъ пасажъ въ съчинението на G Eccarius (*„Опроверженіето на единъ работникъ“*), който произхожда вѣроятно отъ Маркса или е поне одобренъ отъ Маркса. Въ този пасажъ на работнишкитѣ кооперации, като прѣдтечи на бѫдещето, се приписва сѫщото значение, каквото сѫ имали цеховетѣ въ Римъ и въ началото на срѣднитѣ вѣкове. За промѣната въ мнѣнието на Маркса свѣдочи сѫщо така споменатото по-горѣ мѣсто отъ третия томъ на „Капитала“, което, написано пакъ около това врѣме, когато сѫ били написани споменатитѣ резолюции и съчинението на Eccarius'a, приписва на кооперациитѣ значение на прѣходни форми къмъ социалистическото производство. Но писмото върху проекто-програмата отъ Гота (1875 г.) гласи пакъ твърдѣ скептически досѣжно работническитѣ дружества и тоя скептицизъмъ владѣе отъ срѣдата на 70-тѣхъ години насамъ въ цѣлата марксистическа социалистическа литература.

Отчасть това може да се смѣта за резултатъ отъ реакцията, която се вдоми подиръ Парижската Комуна и даде на работнишкото движение съвсѣмъ други характеръ, като го насочи изключиво върху политиката, и още за продуктъ отъ печалнитѣ опити, които бѣха направени навсѣкждѣ съ кооперациитѣ.

Смѣлитѣ надѣжди, за които даде поводъ подемътъ на английското кооперативно движение, не се изпълниха. За всички социалисти отъ 60-тѣхъ години производителната кооперация бѣше сѫщинското работнишко сдружение, дружествата за консумация при най-добъръ случай се приемаха като прибавка къмъ тѣхъ. Но взема прѣднина мнѣнието, което и Енгелсъ изказа въ една статия върху жи-

[1]) „Отчасть той (пролетариатътъ) се впуща въ доктринерски експерименти, заема се съ размѣнни банки, работнишки асоциации и така се отказва да прѣобразува стария свѣтъ съсъ собственитѣ негови велики цѣлокупни срѣдства“ („18 Брюмеръ“, I изд., стр. 8).

лищния въпросъ, че всеобщото разпространение на потрѣбителнитѣ дружества безусловно ще докара намаление на заплатитѣ. („Wohnungsfrage“, новото издание, стр. 34-35).

Резолюцията, написана отъ Маркса за женевския конгресъ, гласѣше:

„Ние прѣпорѫчваме на работницитѣ да се залавятъ по-вече за кооперативно производство, нежели за кооперативни магазини. Послѣднитѣ засѣгатъ само повръхностьта на днешната икономическа наредба, а първитѣ се вмъкватъ въ нейната основа . . . За да не оставятъ кооперативнитѣ дружества да се изродятъ въ обикновени буржуазни командитни дружества, трѣбва всички заети въ тѣхъ работници, били тѣ акционери или не, да получаватъ еднакъвъ дѣлъ. Може да се приеме само като врѣмена мѣрка да се плаща на акционеритѣ една умѣрена лихва“.

Но тъкмо въ 60-тѣхъ години основанитѣ производителни дружества имаха почти навсѣкадѣ несполука. Тѣ трѣбваше или съвсѣмъ да се развалятъ, или се прѣвръщаха въ малки съдружнически прѣдприятия, които, ако не искаха, като другитѣ прѣдприятия, да наематъ работници срѣщу заплати, водеха едно килаво сѫществуване. Потрѣбителнитѣ дружества пъкъ бѣха или се показваха наистина прости бакалски дюкяни. Затова нѣма нищо чудно, че въ социалистическитѣ кржгове интересътъ къмъ работнишкитѣ сдружения все по-вече и по-вече отслабваше. Въ Германия, дѣто, извънъ другото, противорѣчието между Ласаля и Шулце-Делича пълнѣше още духоветѣ, реакцията бѣше най-силна. Силната наклонность къмъ прѣкалената държавенъ социализъмъ, която къмъ срѣдата на 70-тѣхъ години може да се забѣлѣжи въ голѣмата часть на нѣмската социална демокрация (но никога не въ ласалианцитѣ) и която понѣкога особно противорѣчеше съ политическия радикализъмъ на партията, бѣше причинена въ голѣма мѣра отъ печалнитѣ опити, които бѣха направени съ кооперациитѣ.

Банкрутствата на кооперативнитѣ дружества се посрѣщаха съ триумфъ. Въ програмата отъ Гота, а имено още въ проекта, искането да се създаватъ производителни кооперации съ помощьта на държавата се обявяваше за една най-невъзможна форма. Критиката, която Марксъ

направи на съотвѣтнитѣ параграфи въ писмото си върху програмата, бѣше насочена въ това врѣме по-вече върху начина на изразяването, нежели върху вървежа на мислитѣ, който лежеше въ основата на тоя проектъ. Марксъ не знаеше, че тъкмо „берлинскиятъ Маратъ" — Hasselmann, — когото той главно правѣше отговоренъ за тия параграфи, бѣше чистокръвенъ бланкистъ. И Hasselmann, сжщо както и Марксъ, наричаше реакционери работницитѣ въ протежираното отъ Buchez'a „ателие".

Това, дѣто Марксъ не е направилъ по-дълбока критика на кооперацията, зависи отъ двѣ обстоятелства. Първо, когато Марксъ пишеше, не бѣха направени доста опити съ различни форми на сдружаване, та възъ основа на тѣхъ да можеше да се направи едно сжждение. Само пазаритѣ за размѣна, които принадлежаха къмъ по-прѣдишенъ периодъ, се бѣха показали съвсѣмъ непригодни. Второ, Марксъ не стоеше изобщо спроти кооперациитѣ съ онова теоритическо безпристрастие, което би позволило на неговата теоритическа проникливость да погледне по-надалечъ отъ срѣдния социалистъ, който се задоволява съ такива бѣлѣзи, като работнишки и дребно-майсторски кооперации. Кооперацията му бѣше симпатична само въ такава форма, дѣто тя прѣдставляваше най-прѣка противоположность на капиталистическото прѣдприятие. Възъ основа на това се прѣпоржчва на работницитѣ да се залавятъ за производителни сдружения, защото тѣ „засѣгатъ въ основата" днешната економическа система. Това е съвсѣмъ по духа на диалектиката и формално напълно отговаря на оная обществена теория, която изхожда отъ производството като отъ факторъ, който въ послѣдня инстанция опрѣдѣля формата на обществения животъ. Нагледъ то отговаря и на схващането, което въ противоположностьта между социализирания вече трудъ и частното усвояване съглежда основното противорѣчие на модерния начинъ на производство, което противорѣчие настоятелно иска своето разрѣшение. Производителната кооперация се показва като практическо разрѣшение на тая противоположность въ границитѣ на отдѣлното прѣдприятие. Въ тоя смисълъ Марксъ я нарича такова сдружение, дѣто „работницитѣ, като асоциация, сж капиталисти сами на себе си" (т. III, стр. 427) и той мисли, че макаръ тя необхо-

димо да възпроизвежда всички недостатъци на днешната система, все пакъ въ нея „позитивно“ е прѣмахнато противорѣчието между капиталъ и трудъ и че по такъвъ начинъ тя доказва, какво капиталистическиятъ прѣдприемачъ е излишенъ. Ала опитътъ отъ тогава ни научи, че тъкмо по тоя начинъ съставената индустриална производителна кооперация не е била и не е въ състояние да докаже това, че тя е най-нещастната форма на задружно работяне и че Прудонъ фактически е билъ съвсѣмъ правъ, като е твърдялъ за нея срѣщу Луи Блана, че асоциацията „не е никаква икономическа сила“[1]).

Социалъ-демократическата критика до сега се мжчеше да обясни икономическата безуспѣшность на производителнитѣ кооперации изключиво съ липсата на капиталъ, кредитъ и разпродажба и загиването на тия сдружения, които не сж пропаднали по икономически причини, тя обясняваше съ развратителното влияние на околния капиталистически, респективно индивидуалистически, свѣтъ. Всичко това донейдѣ е умѣстно. Ала то не изчерпва въпроса. За цѣла редица финансиално банкрутирали производителни кооперации е установено, че тѣ сж имали достатъчно срѣдства за производство и не сж имали по-голѣми мжчнотии въ разпродаването, нежели обикновенитѣ прѣдприемачи. Ако производителната асоциация отъ описания видъ наистина бѣше икономическа сила, която надминава капиталистическото прѣдприятие или поне да е равна съ него, тогава тя щѣше най-малко да се закрѣпя и да расте въ сжщото отношение, както много частни прѣдприятия, почнати съ най-скромни срѣдства, и тя не би се съсипвала така печално подъ моралното влияние на околния капиталистически свѣтъ. Историята на онія производителни кооперации, които не сж банкрутирали финансиално, говори противъ такава форма на „републиканска фабри-

[1]) Ако Прудонъ се показваше ту рѣшителенъ противникъ, ту защитникъ на асоциацията, то това противорѣчие се обяснява съ туй, че той единъ пѫть е ималъ съвсѣмъ друга форма на асоциация прѣдъ очи, нежели другъ пѫть. Той е противъ сжществено монополистическитѣ кооперации, за каквито смѣташе взаимно-спомагателнитѣ дружества, т. е. асоциации основани върху системата на взаимность. Неговата критика, обаче, е повече интуитивна, нежели научна и е пълна съ прѣувеличения.

ка", каквато сѫ имали онія кооперации, които сѫ банкрутирали. Защото тая история показва, че за първитѣ по-нататъшното развитие навсѣкѫдѣ означава изключивость и привилегия. Далечъ да засѣгатъ основитѣ на днешния економически битъ, тѣ даватъ само доказателства за своята релативна сила.

Наопъки, потрѣбителнитѣ дружества, на които социалиститѣ отъ 60-тѣхъ години придаваха твърдѣ малко значение, съ течение на врѣмето наистина се показаха една економическа сила, единъ издръжливъ и въ голѣма мѣра способенъ за развитие организъмъ. Въ сравнение съ жалкитѣ числа, които даваше статистиката на чиститѣ производителни кооперации, числата на работнишкитѣ потрѣбителни дружества се отличаватъ, както бюджета на една империя въ сравнение съ бюджета на единъ малъкъ градецъ. И *работилницитѣ*, които сѫ създадени отъ потрѣбителнитѣ дружества и за смѣтка на такива дружества, произвеждатъ сега вече по-вече отъ стократно онія прѣдмети за потрѣбление, които сѫ били произвеждани отъ чисти или приблизително чисти производителни кооперации[1]).

Дълбокитѣ причини, както за економическото, тъй и за моралното пропадане на чистигѣ производителни кооперации, сѫ изложени твърдѣ сполучливо отъ г-жа Beatrice Webb въ нейната работа за англійскитѣ сдружения, (публикувана още подъ моминското ѝ име Potter), макаръ тукъ-тамъ, може би, да се срѣщатъ нѣкои прѣувеличения. За г-жа Webb, както и за мнозинството отъ англійскитѣ

---

[1]) Числата за послѣдния видъ производителни дружества е мѫчно да се докаратъ въ извѣстность, защото официалнитѣ статистики за кооперативното производство не правятъ разлика между тѣхъ и много по-многобройнитѣ и по-голѣмитѣ работнишки акционерни дружества за производителни цѣли. Споредъ акта на британския търговски сѫдъ прѣзъ 1897 цѣнностьта на годишното производство на онія кооперации, които сѫ прѣдставили въ сѫда свѣдения, е била въ марки:

На потрѣбителни дружества въ собствени работилници	122014600
На воденичарски кооперации	25288040
На ирландски млѣкарници	7164940
На работнически кооперации за производителни цѣли	32518800

сдружени работници (кооператори), кооперацията, която е собственость на заетитѣ въ нея работници, не е социалистическа или демократическа, ами „*индивидуалистическа*“. Можемъ да не се съгласимъ съ тая употрѣба на думата, мисъльта обаче е вѣрна. Производителната кооперация, наистина, не е социалистическа, както впрочемъ и Родбертусъ бѣше показалъ Тъкмо тамъ, дѣто работницитѣ сѫ изключиви собственици, тя е по своята наредба едно живо противорѣчие. Тя прѣдполага равенство въ работилницата, пълна демокрация, республика. Ала щомъ тя достигне извѣстна величина, която сравнително може да бѫде само твърдѣ скромна, равенството прѣстава, защото диференцирането на функциитѣ, а заедно съ това и подчинението, стават необходими. Ако равенството се махне, тогава се махва основния камъкъ на сградата и съ течение на врѣмето и другитѣ камъни отиватъ подиръ него. Тогава кооперациитѣ начеватъ да се разлагатъ и прѣобръщатъ на обикновени капиталистически прѣдприятия. Ако ли пъкъ равенството се задържи, тогава пѫтьтъ за развитие и разширение на кооперацията е заграденъ, тя остава въ незначителнитѣ си размѣри. Това е алтернативата за всички чисти производителни дружества, въ този конфликтъ тѣ всички или загиватъ, или лека-полека западатъ. Далечъ да бѫдатъ една форма за прѣмахване на капиталиста отъ прѣдприятието, отговаряща на модерното едро производство, тѣ сѫ по-скоро едно връщане къмъ докапиталистическото производство. Това е толкова истина, че малкото случаи, дѣто произ-

---

Млѣкарскитѣ кооперации, деветь на брой, сѫ имали 6373 членове и сѫ заемали прѣзъ 1895—1896 год. (цифритѣ за 1897 г. нѣмамъ) 404 лица; ирландскитѣ млѣкарници и работнишкитѣ кооперации за производителни цѣли, всичко 214 съюза, сѫ имали 32133 акционери и прѣзъ 1895 и 1896 г. сѫ занимавали 7635 лица. Ще бѫде твърдѣ много ако приемемъ, че около една двадесета часть отъ работнишкитѣ кооперации трѣбва да се характеризуватъ като такива, дѣто заетитѣ работници като асоциация сѫ капиталисти сами на себе си.

Напротивъ, записанитѣ британски работнишки потрѣбителни дружества сѫ имали прѣзъ 1897 година:

Членове	1468955	
Капиталъ . . .	408174860	марки
Продажба . . .	1132649000	„
Печалба	128048560	„

водителнитѣ кооперации сж имали релативенъ успѣхъ, се падатъ въ ржчнитѣ производства и по-голѣмата часть отъ тѣхъ се падатъ на силно „дребно-буржуазната“ Франция, а не на Англия, дѣто духътъ на едрата индустрия владѣе между работницитѣ.

Тия, които се занимаватъ съ психологията на народитѣ, обичатъ да изкарватъ Англия като страна, дѣто народътъ дири равенството въ свободата, а Франция като такава страна, дѣто народътъ дири свободата въ равенството. Историята на французскитѣ производителни кооперации показва наистина много страници, дѣто запазването на формалното равенство е докарало най-голѣми жертви. Ала тя не показва нито една чисто производителна кооперация въ модерната едра индустрия, макаръ послѣднята да е достатъчно разпространена въвъ Франция.

Заслугата сжществено да разширочи и да задълбочи издирването на г-жа Potter — Webb се пада на докторъ Францъ Опенхаймеръ, въ неговата книга „Siedlungsgenossenschaft“ (Leipzig, Duncker & Humblot). Въ първитѣ глави въ прѣгледно изложение той дава една анализа на различнитѣ форми на кооперацията, която анализа въ отдѣлнитѣ си части по критическа острота едвали може да се надмине. Опенхаймеръ вкарва въ класификацията на кооперациитѣ принципалната разлика между *купувателни* и *продавателни* сдружения, значението на която, споредъ насъ, той малко прѣувеличава въ отдѣлни пунктове, но която изцѣло трѣбва да се смѣта като твърдѣ плодотворна и възъ основа на която само може да се даде едно истинско обяснение за финансиалното и морално пропадане на чисто производителнитѣ кооперации, — едно обяснение, при което личнитѣ погрѣшки, недостатъкътъ отъ капиталъ и т. н. отиватъ съвсѣмъ на втори планъ, като подробности, които обясняватъ отдѣлния случай, но не и правилото. Само дотолкова, доколкото кооперацията е прѣдимно дружество за *купуване*, нейната обща цѣль и собственията интересъ еднакво правятъ нейното развитие желателно. Но колкото по-вече една кооперация е дружество за *продаване* и колкото по-вече тя е едно дружество за продаване на приготвени отъ самата нея индустриални продукти (при селската кооперация, споредъ Опенхаймера, работата се измѣня), толкова по-голѣмо става вж-

трѣшното противорѣчие. Съ раста на кооперацията растатъ и мжчнотиитѣ ѝ. Рискътъ става по-голѣмъ, борбата за разпродажба на стокитѣ по-мжчна, както и добиването на кредитъ, а сжщо тъй и борбата за размѣра на печалбата, респективно частьта на отдѣлното лице въ общото количество на печалбата. Кооперацията по тая причина ще бжде тласкана къмъ се по-голѣма изключивость. Нейниятъ интересъ къмъ печалба се противопоставя не само противъ интереса на купувачитѣ, ами и срѣщу интереса на останалитѣ продавачи. Дружеството за купуване, напжки, печели пропорционално съ растенето си; неговиятъ интересъ за печалба е противоположенъ на интереса на продавачитѣ, но пъкъ той е съгласенъ съ интереса на останалитѣ купувачи: то се стрѣми да понижи размѣра на печалбата, стрѣми се да направи продуктитѣ евтини, а тоя стрѣмежъ е присжщъ на всички купувачи, па и на цѣлото общество.

Отъ тая разлика въ икономическата природа на двата вида кооперация се поражда ясно изложената отъ г-жа Potter—Webb разлика въ тѣхното управление: сжществено *демократиченъ* характеръ на всички истински дружества за купуване и устрѣменъ къмъ *олигархия* характеръ на всички чисти дружества за продаване. Трѣбва тука да забѣлѣжимъ, че такова потрѣбително дружество, което раздѣля дивидендитѣ само между ограниченъ брой акционери, Оппенхаймеръ туря въ категорията на дружествата за продаване, като показва ясно защо. Само такова потрѣбително дружество, което признава на всички купувачи равномѣрно участие въ печалбата, е сжщинско дружество за купуване[1]).

[1]) Оппенхаймеръ намира, че различаването на „купувателни“ и „продавателни“ кооперации е затова по-добро отъ употрѣбяваното до сега различаване на производителни и разпрѣдѣлителни (дистрибутивни) кооперации, защото послѣдното произлиза отъ невѣрно опрѣдѣление на понятието. Съвсѣмъ погрѣшно е споредъ него да се смѣта за непроизводителенъ актъ занасянето на единъ прѣдметъ на пазаря, респективно до купувачитѣ; тоя актъ е сжщо тъй едно „producere“ (произвеждане), както и изработването на единъ прѣдметъ (фабрикатъ) отъ другъ прѣдметъ (суровъ материалъ). Дистрибуция обаче означава просто разпрѣдѣляне и като се употрѣбява тая дума и за оная друга функция,

Различаването на кооперациитѣ, като сдружения на продавачи и купувачи, има цѣна за теорията на кооперацията тъкмо въ свръзка съ социалистическото учение. Който ьe харесва изразитѣ „продаване“ и „купуване“, като твърдѣ специално присѫщи на капиталистическото производство на стоки, може да тури вмѣсто тѣхъ понятията доставяне и отчуждаване (Beschaffung und Veräusserung); тогава той още по-ясно ще разбере, колко по-голѣмо значение за обществото има първото отъ второто. Доставянето на прѣдмети за употрѣба е основенъ, общъ интересъ. По отношение къмъ доставянето всички членове на обществото сѫ, по принципъ, другари. Всички консомиратъ, но не всички произвеждатъ. И най-добрата производителна кооперация, докато тя е дружество за продаване или за отчуждаване, винаги ще стои въ едно скрито противорѣчие съ цѣлокупностьта на обществото, ще има единъ особенъ свой интересъ срѣщу послѣдното. Съ една производителна кооперация, която за своя смѣтка ржководи единъ клонъ на производството или на публичната служба, обществото ще има сѫщитѣ пунктове на разлика (на несъгласие), както и съ едно капиталистическо прѣдприятие и напълно отъ обстоятелствата зависи дали съ нея спогаждането е по-лесно.

Но да се върнемъ къмъ изходния пунктъ, който ни доведе до това отклонение въ областьта на теорията за кооперациитѣ; мислимъ да е доста ясно показано, какво прѣдположението, че модерната фабрика сама по себе поражда по-голѣмо разположение за задружна работа, е съвсѣмъ погрѣшно. Да вземемъ коя да е история на производителнитѣ кооперации. Навсѣкждѣ ще намѣримъ, че

това става споредъ него причина за най-голѣма бъркаица въ понятията.

Това е и нашето мнѣние и ние намираме, че е хубаво да се употрѣбяватъ различни изрази за толкова различнитѣ функции на връчването и разпрѣдѣлението. Наопъки, ако се схванатъ наедно функциитѣ на приготовляването и връчването подъ едно и сѫщо понятие „производство“, то това докарва отъ своя страна нова бъркотия. Че въ практиката има случаи, дѣто тѣ едва могатъ да се различатъ, това не може да ни накара да не раздѣляме понятията. Присѫщата на мнозина тенденция да смѣтатъ за производителна само фабрикационната работа, може да се посрѣщне по другъ начинъ.

самоуправляващата се дружествена фабрика е била за себе си неразрѣшима проблема, че тя, ако всичко останалс е вървѣло добрѣ, е пропадала отъ недостигъ на *дисциплина*. Работата стои както съ републиката и модерната централизирана държава. Колкото е по-голѣма държавата, толкова по-мжченъ е проблема на републиканското управление. И сжщо тъй републиката въ работилницата е толкова по-мжченъ проблемъ, колкото тя, респективно прѣдприятието, е по-голѣма и по-богато разчленена. За необикновени цѣли може да се случи, че хората да назначатъ своитѣ непосрѣдни ржководители, като си запазватъ правото да ги смѣнятъ. Но за задачитѣ, които донася съсъ себе си ржководенето на едно фабрично прѣдприятие, дѣто всѣкой день и всѣкой часъ трѣбва да се издаватъ прозаически разпореждания и дѣто всѣкога има случай за каранци, тамъ е съвсѣмъ невъзможно ржководительтъ да бжде чиновникъ на ржководенитѣ, да зависи въ своето положение отъ тѣхното разположение или неразположение. Такъвъ редъ всѣкога се е показвалъ нетраенъ и е докарвалъ да се измѣнятъ формитѣ на кооперативната фабрика. Накратко, ако технологическото развитие на фабриката е създало *тѣла* за колективистическо производство, то никакъ не е приближило *душитѣ* въ сжщата мѣра къмъ кооперативното производство. Тенденцията да се поематъ прѣдприятията отъ кооперативното производство съсъ съотвѣтната отговорностъ и рискъ е въ обратно отношение съ тѣхната величина. Мжчнотиитѣ растатъ все по-вече и по вече заедно съ раста на кооперацията.

Нека си прѣдставимъ работата конкретно и да вземемъ какво да е едро модерно индустриално прѣдприятие, едно голѣмо заведение за правене на машини, за произвеждане на електричество, една голѣма химическа фабрика или едно модерно комбинирано заведение за издателство. Всички тия и подобни едро-индустриални прѣдприятия могатъ напълно добрѣ да се управляватъ *за* кооперации, които могатъ да си имать и чиновници, но за кооперативното производство на самитѣ чиновници (само за тѣхна полза) тѣ сж абсолутно непригодни. Недоразумѣнията между различнитѣ отдѣления и различнитѣ категории чиновници не ще иматъ край. Тогава би станало ясно

това, което C now оспорва, че чувството на солидарность между различнитѣ (по стѫпень на образование, по начинъ на живѣние и т. н.) групи занятия е твърдѣ незначително. Каквото обикновено разбиратъ подъ задружна работа, прѣдставлява една отъ твърдѣ проститѣ форми на задружна работа, както тя се извършва отъ групи *недиференцирани* работници и която въ сѫщность е само съгласувана работа на групи (тайфи, артели и пр.)[1].

Само едно разглеждане, което сѫди изключиво по вънкашни бѣлѣзи, може слѣдователно да допусне, че съ прѣмахването на капиталистическитѣ собственици се извършва най-важното нѣщо за прѣвръщането на капиталистическитѣ прѣдприятия въ жизнеспособни социалистически създания. Но въ дѣйствителность работата не е тъй проста. Тия прѣдприятия сѫ твърдѣ сложни организми и прѣмахването на центра, съ който сѫ биди свързани всички други органи, означава за тѣхъ незабавно изчезване, ако това прѣмахване не е придружено съ пълно прѣобразуване на организацията.

Каквито прѣдприятия обществото само не може да залови въ свои рѫцѣ, било чрѣзъ държавата, било чрѣзъ общинитѣ, най-добрѣ ще направи тъкмо въ първитѣ размирни врѣмена да ги прѣдостави врѣмено сами на себе си. По-радикалното нагледъ постѫпване би станало скоро врѣдно за цѣлта. Жизнеспособни кооперации не могатъ да се създадатъ по заповѣдь, тѣ трѣбва да *израснатъ естествено*. Но тѣ растатъ тамъ, дѣто почвата за тѣхъ е изравнена.

Английскитѣ кооперации иматъ днесь богатство сто милиона талера и по-вече, каквато сума Ласаль смѣташе достатъчна, като *държавенъ кредитъ*, за прокарването на неговия планъ за асоциации. Въ сравнение съ английското национално богатство, това е една съвсѣмъ малка часть, а като извадимъ вложения въ чужбина капиталъ и два пѫти прѣсмѣтнатия капиталъ, това може би, съставя едва една четиристотна часть отъ националния капиталъ. Но съ това не се изчерпва всичкия капиталъ на английскитѣ работници. И той расте постоянно. Отъ 1887 до 1897 г. той

[1]) „Работата не бѣше лека. Хора, като работницитѣ на памучни издѣлия, не се нареждатъ лесно въ еднородна маса, която е необходима за успѣшния вървежъ на една кооперация".

приблизително се е удвоилъ, той е порасналъ по-силно отъ броя на членоветѣ. Броятъ на членоветѣ се е увеличилъ отъ 851,211 на 1,468,955, а богатството отъ 11.5 милиона на 20.4 милиона фунта стерлинги. Още по-бърже се увеличава въ послѣдно врѣме *производството* на кооперациитѣ. Неговата цѣнность прѣзъ 1894 год. едва е достигала всичко 118,800,000 лева, а прѣзъ 1897 г. почти двойно по-вече, именно 224,440,000 лева. Около двѣтѣ трети отъ това се падатъ на собственото производство на дружествата за купуване, а останалата третя часть се разпрѣдѣля между различни кооперации, отъ които голѣма часть сж били или сж само модифицирани дружества за купуване или производители за такива дружества. Собственото производство на потрѣбителнитѣ дружества, респективно на дружествата за купуване, се е увеличило по-вече отъ два пѫти за сжщитѣ три години, порасналo е по цѣнность отъ 62,400,000 л. на 146,000 000 л.

Тия числа толкова възбуждатъ очудване, че като ги четемъ, неволно се питаме, дѣ сж границитѣ на тоя растъ? Ентузиазститѣ на кооперацията сж прѣсмѣтнали, че ако англійскитѣ кооперации събираха своитѣ печалби, вмѣсто да ги раздаватъ на членоветѣ, подиръ около двадесеть години тѣ би били въ състояние да купятъ всичката земя въ страната съ всички кжщи и фабрики. Естествено, тая смѣтка твърдѣ много прилича на чудната смѣтка за лихвитѣ на петаче внасяно всѣка година. Тая смѣтка забравя, че на свѣта сжществува землена рента и прѣдполага една прогресия въ растението, която е физически невъзможна. Тая смѣтка изпуща изъ прѣдъ видъ, че за най-бѣднитѣ класи потрѣбителнитѣ дружества сж почти недостѫпни или че потрѣбителнитѣ дружества могатъ само твърдѣ постѣпено да бѫдатъ разпространени между тѣхъ. Тя забравя, че въ селата потрѣбителнитѣ дружества иматъ твърдѣ ограниченъ крѫгъ на дѣйствие, че потрѣбителнитѣ дружества могатъ да намалятъ, но не могатъ да прѣмахнатъ дребната търговия, така щото частнитѣ прѣдприемачи винаги ще иматъ възможность да се пригаждатъ къмъ промѣненитѣ условия и че отъ извѣстенъ моментъ нататъкъ забавянето въ раста на потрѣбителнитѣ дружества ще стане почти математическа необходимость. Но прѣди всичко тя забравя или оставя безъ внимание, че безъ плащането на ди-

видендитѣ потрѣбителнитѣ дружества изобщо ще додатъ въ застой, че за широкитѣ класи на населението тъкмо дивидендитѣ, противъ които се опълчаватъ доктринеритѣ на кооперациитѣ, сж главната подбуда къмъ потрѣбителнитѣ дружества. Ако е прѣувеличение това, което днесь много често се говори, именно, че дивидендитѣ на потрѣбителното дружество не сж мѣрило за по-полѣмата евтиния на неговитѣ стоки, че отдѣлната търговия продава, срѣдно взето, по-вечето стоки толкова евтино, колкото и потрѣбителното дружество и че дивидендитѣ се получаватъ само отъ събирането на дребни, незабѣлѣзани увеличения въ цѣната на извѣстни артикули, то все пакъ това твърдение не е безъ основа. Работнишкото потрѣбително дружество е сжщо тъй единъ видъ спестовна каса, както е и срѣдство за борба съ експлоатацията на работнишката класа отъ паразитическата дребна търговия[1]). Понеже у много хора стрѣмежътъ къмъ спестовность не е толкова интензивенъ, тѣ намиратъ за по-удобно да си купуватъ отъ близкия дюкянъ нежели заради дивиденди да си създаватъ безпокойства. Между другото, това е единъ отъ факторитѣ, който тъкмо въ Англия е правилъ и прави още твърдѣ мжчно разпространението на потрѣбителнитѣ дружества. Английскиятъ работникъ съвсѣмъ не е особно наклоненъ къмъ спестяване. Съвсѣмъ погрѣшно би било да се каже, че Англия всѣкога е била особно благоприятна почва за потрѣбителнитѣ дружества. Наопъки. Навицитѣ на работнишката класа, голѣмото пространствено разширение на градоветѣ, което произлиза отъ системата на котеджитѣ, изравняватъ въ това отношение изгодитѣ отъ по-добрата заплата; каквото е достигнато въ Англия съ кооперациитѣ, е на първо врѣме плодъ отъ дълготрайна и усърдна организационна работа.

[1]) Думата „паразитическа“, разбира се, се отнася за търговията, а не за лицата, които я упражняватъ. Ако искаме тая дума да прѣнесемъ къмъ тия лица, тогава ще трѣбва да назовемъ паразити и мнозина тъй нарѣчени „производителни“ работници, защото, каквото тѣ произвеждатъ, е безполезно или врѣдно за обществото.

Паразитическа е дребната търговия прѣдимно затова, защото умножаването на дребнитѣ търговци слѣдъ извѣстна граница не докарва поевтиняване на стокитѣ поради усилена конкуренция, ами поскжпяване.

И това е едно дѣло, което е струвало и струва труда си. Дори ако потрѣбителнитѣ дружества се ограничеха само да понижаватъ постѣпено размѣра на печалбата въ дребната търговия, все пакъ тѣ биха изпълнявали полезна работа за народното стопанство. Че тѣ дѣйствуватъ въ тая посока, не може да има никакво съмнѣние. Тукъ имаме едно срѣдство, съ което работническата класа безъ непосрѣдно да унищожава нѣкои съществувания, безъ да прибѣгва до насилие, което, както видѣхме, не е тъй просто и лесно, може да задържи за себе си една голѣма часть отъ общественото богатство, което иначе би служило да увеличава и чрѣзъ това да усилва класата на имотнитѣ.

Статистиката на кооперациитѣ ни дава слѣднитѣ общи цифри. При единъ общъ капиталъ отъ 440,400,000 лева и при една цѣлокупна продажба отъ 960,600,000 л., 1483-тѣ работнишки потрѣбителни дружества въ Англия сж добили прѣзъ 1897 г. една обща печалба отъ 143,600,000 лева[1]). Тоя размѣръ на печалбата е $15^1/_4\%$ върху цѣната на продаденитѣ стоки и $33^1/_2\%$ върху вложения капиталъ. Сжщото е съ хлѣбарскитѣ кооперации, които по сжщина пакъ сж потрѣбителни дружества[2]). Тѣ сж постигнали съ единъ капиталъ отъ 6 милиона лева и една продажба отъ 10,2000,000 л. печалба отъ 1,440 000 лева, която печалба е 14% отъ продажбата и 24% отъ вложения капиталъ. Кооперативнитѣ мѣлници, за които важи сжщото, каквото и за пекарницитѣ, сж достигнали срѣдно 14% печалби върху вложения капиталъ.

Много по-малъкъ е срѣдниятъ размѣръ на печалбата на ония производителни кооперации, които не сж произвеждали хранителни продукти. Около 120 такива кооперации съ, наедно взето, 17,400,000 лева капиталъ и 28,800,000 лева продажба сж добили 924,000 лева

---

[1]) Ний оставяме тука на страна двѣтѣ дружества за купуване на едро, които сж давали своитѣ стоки на потрѣбителнитѣ дружества съ едно твърдѣ умѣрено увеличение на цѣнитѣ.

[2]) Тѣ сж имали 230 съюза и 7,778 отдѣлни лица като акционери, а сж занимавали всичко 1,196 лица, което вече ги отличава отъ дружествата за купуване. Ония пекарници, които се управлявать отъ общитѣ потрѣбителни дружества като тѣхни собствени прѣдприятия, не сж прѣсмѣтнати тукъ.

печалба, т. е. $3^1/_4$ % печалба върху продажбата и 5% върху капитала.

Ако тия числа могатъ да се вематъ като типични за пропорцията на печалбитѣ въ индустрията и въ отдѣлната продажба, то тѣ ще ни накаратъ да придаваме твърдѣ условно значение на положението, че работникътъ се експлоатира като производитель, а не като потрѣбитель. И наистина, това положение изразява само една часть отъ истината. Това иде отъ тамъ, че теорията за цѣнностьта, върху която то се опира, никакъ не взема въвъ внимание търговията на дребно. Тя прѣдполага понататъкъ безгранична свобода на търговията съсъ стоката „работна сила“, та всѣко поевтиняване въ нейното произвеждане, (т. е. на жизненитѣ срѣдства за работника и т. п.) води къмъ спадане на нейната цѣна — работнатата заплата, — което днесь търпи твърдѣ голѣмо ограничение благодарение защитата на работнишкитѣ синдикати, на работнишкото законодателство и на общественото мнѣние. И третьо, тя прѣдполага, че работникътъ не може да влѣзе въ числото на онния, съ които прѣдприемачътъ трѣбва да дѣли свѣрхъ-продукта, прѣди всичко землевладѣлцитѣ, което прѣдположение начева бавно да се опровергава отъ фактитѣ. Докато, напр., работницитѣ стоятъ срѣщу прѣдприемачитѣ неорганизувани и срѣщу законодателството като парии, право е, че такива въпроси, като облагането съ данъкъ на земята, е по-вече домашна прѣпирня между собственицитѣ, отколкото обстоятелство, въ което работницитѣ имать нѣкакъвъ интересъ[1]). Колкото обаче това прѣдположение се прѣмахва, толкова по-вече расте сигурностьта, че намаляването на землената рента не води къмъ уголѣмяване на печалбата отъ капитала, ами къмъ увеличаване минимума на благосъстоянието. Наопъки, непопрѣчваното съществуване и развитие на землената рента за дълго врѣме прави илузорни изгодитѣ, които могатъ да издѣйствуватъ работнишкитѣ синдикати, кооперации и т. н. за подобрение жизненитѣ условия на работницитѣ.

Това нѣтемъ казано. Ние можемъ да смѣтаме като

[1]) Азъ прибавямъ само думата „по-вече“, понеже и тогава работата не е лишена отъ материаленъ интересъ за работницитѣ.

установено, че потрѣбителнитѣ дружества се показватъ и сега като една значителна икономическа сила, и ако другитѣ страни въ това отношение сж по-назадъ отъ Англия, то все пакъ тия дружества сж пуснали здрави корени въ Германия, Франция, Белгия и т. и. и все повече се разпространяватъ. Азъ не привеждамъ числа, защото фактътъ е извѣстенъ. Разбира се, законодателнитѣ шикани могатъ да попрѣчатъ за разпространението на потрѣбителнитѣ дружества и за пълното развитие на тѣхнитѣ вхтрѣшни възможности и самото тѣхно разцъвтяване пакъ зависи отъ извѣстна височина на икономическото развитие; ала тука насъ прѣди всичко ни интересува да покажемъ, какво изобщо кооперацията може да извърши. И ако нито е необходимо, нито е възможно кооперацията, както днесъ я познаваме, нѣкога да обхване цѣлото производство и разпрѣдѣление, ако все по-вече разширочаващата се область на публичната служба въ държавата и община ѝ поставя, отъ друга страна, граници, то все пакъ изцѣло остава отворено едно толкова широко поле, щото, безъ да изпадаме въ споменатата утопия на нѣкои кооператори, можемъ да възлагаме твърдѣ голѣми надѣжди върху нея. Ако за малко нѣщо по-вече отъ петдесеть години отъ движението, което наченаха съ 28 фунта стерлинги тъкачитѣ отъ Рочделъ, се разви едно движение, което разполага съ единъ капиталъ по-голѣмъ отъ 20 милиона фунта стерлинги, то наистина трѣбваше извѣстна смѣлость да се прѣдсказва, колко близо сме ние до оня моментъ, дѣто се достигатъ границитѣ на тоя растъ и какви още форми на движението дрѣмятъ въ дълбочината на врѣмената.

На мнозина социалисти потрѣбителното дружество затова е малко симпатично, защото то е твърдѣ „буржуазно". Тамъ има чиновници съсъ заплата, работници съ наемна заплата, тамъ се добива печалба, плащатъ се лихви и се водятъ прѣпирни за височината на дивидендитѣ. Наистина, ако се придържаме само въвъ формата, то, напр., народното училище е много по-социалистически институтъ отъ потрѣбителнитѣ дружества. Ала развитието на общественитѣ служби има своитѣ граници и изисква врѣме, а между това потрѣбителното дружество е такава форма на сдружение, която най-лесно е достжпна за работнишката

класа именно затова, защото тя е тъй „буржуазна“. Както е утопия да се мисли, че обществото би могло съ двата крака да скочи въ една организация и въ единъ начинъ на живѣяне диаметрално противоположни съ днешнитѣ, то сжщо е, или е било утопично да се начева съ най-мжчната форма на дружествена организация.

Помня още, съ какво чувство на теоритическо състрадание азъ слушахъ въ 1881 год. моя приятель Луи Бертранъ отъ Брюкселъ да говори върху сдруженията на конгреса въ Chur. Какъ можеше единъ инакъ разуменъ човѣкъ да очаква още отъ това срѣдство? Когато въ 1883 г. азъ посѣтихъ гандския „Vooruit“, хвърли ми се въ очи само може би пекарницата и не прѣчеше нищо, че продаваха между другото долни дрѣхи, обуща и др. Ала когато ржководителитѣ на „Vooruit“ ми разказаха за своитѣ по-нататъшни проекти, азъ си мислѣхъ: бѣдни хорица, вие ще се разорите. Тѣ не се разориха, ами съ ясенъ погледъ и спокойно по линията на най-малкото съпротивление работиха и изработиха една форма на кооперация, пригодна за условията на тѣхната страна, която форма се показа отъ голѣмо значение за работнишкото движение въ Белгия и даде здравата ядка, около която разпилѣнитѣ до тогава елементи на това движение можаха да се кристализуватъ.

Всичкото е да се знае, какъ да се подхване една работа, за да се извлекатъ всички изгоди, които тя може да даде.

Накъсо, кооперативното производство ще се осжществи, макаръ вѣроятно въ други форми, нежели сж мислили първитѣ теоритици на кооперациитѣ. За сега кооперативното производство е най мжчната форма за реализиране на идеята за сдружаване. Ние споменахме, че англійскитѣ кооперации разполагатъ съ по-вече отъ сто милиона талера, които Ласаль искаше за своя планъ. И ако се касаеше само за единъ финансовъ въпросъ, въ тѣхно разположение биха могли да се турятъ и други още парични срѣдства. Свободнитѣ спомагателни каси и работнишкитѣ синдикати вече не знаятъ дѣ да помѣстятъ своитѣ събрани фондове. (Послѣднитѣ сега искатъ отъ правителството да имъ позволи да влагатъ своитѣ фондове въ спестовнитѣ каси, дѣто тѣ ще получаватъ по-голѣма лихва,

нежели правителството плаща на капиталиститѣ.) Ала въпросътъ не е само за финансиални срѣдства. Не се касае сѫщо да се създаватъ нови фабрики за единъ вече заетъ пазаръ. Не липсуватъ изгодни случаи да се купятъ вече създадени и добрѣ наредени фабрики. Тукъ въпросътъ е най-вече за *организацията* и *за ржководенето*, а въ това отношение много не достига.

„Дали капиталъ е това, отъ каквото най-напрѣдъ имаме нужда?“ — Четемъ въ една статия на „Cooperative News“, централния органъ на англійскитѣ сдружения. И авторътъ на статията отговаря на въпроса съ рѣшително *не*. „Както изглежда, ние имаме сега на разположение нѣколко десетици милиона фунта стерлинги, които само това очакватъ, да бѫдатъ похарчени за кооперативни цѣли, и други десеть милиона безъ съмнѣние бързе биха могли да се събератъ, ако ние бихме били напълно въ състояние да ги приложимъ съ полза въ нашето движение. Да не скриваме факта — защото е фактъ — че дори въ сегашната минута кооперативниятъ свѣтъ има по-голѣма нужда отъ по-вече интелигенция и способности, нежели отъ по-вече пари. Колцина измежду насъ не биха купували само такива прѣдмети, които се приготвятъ и продаватъ въ чисти кооперативни условия, ако бѣше възможно да се осѫществи тоя идеалъ! Колцина измежду насъ не сѫ се опитвали да употрѣбяватъ изработени отъ кооператори стоки, безъ да бѫдатъ напълно задоволени!“ („Cooperative News“ отъ 3 Декември, 1898 год.)

Съ други думи, само финансиалнитѣ срѣдства не рѣшаватъ въпроса за кооперативния трудъ. Кооперацията, като оставимъ на страна други прѣдварителни условия, има нужда отъ своя собствена организация и отъ собствени ржководители, а и двѣтѣ тия нѣща не се импровизиратъ. И двѣтѣ трѣбва да се избератъ и да се изпитатъ; ето защо по-вече отъ съмнително е, дали въ едно врѣме, когато всички духове сѫ разгорѣщени и всички страсти възбудени, както въ една революция, би могълъ да се разрѣши тоя проблемъ, който дори въ обикновено врѣме се показва толкова мѫченъ. По всичко изглежда, че противното ще стане.

Даже тия производителни работилници на англійскитѣ дружества за купуване на едро, които сѫ създа-

дени съ достатъчно срѣдства и разполагатъ съ прѣдостатъчни условия за разхарчване на стокитѣ, иматъ често нѫкти нужда, както показватъ отчетитѣ и дебатитѣ на тѣхнитѣ общи събрания, отъ дълго врѣме, докато тѣхнитѣ продукти смогнатъ да надвиятъ конкуренцията съ продуктитѣ на частната индустрия.

Между това, растещитѣ числа на собственото производство на потрѣбителнитѣ дружества ни показватъ, че проблемътъ може да се рѣши. Даже различни производителни кооперации сѫ намѣрили по свой начинъ рѣшението му. Низкитѣ размѣри на печалбата, за които споменуваме по-горѣ, не се отнасятъ за всички. Ако разгледаме цѣлата тѣхна редица, ще намѣримъ, че, съ малки изключения, най-добрѣ сѫ вървели ония производителни кооперации, които, създадени (финансирани) отъ синдикати или отъ потрѣбителни дружества, не сѫ произвеждали прѣдимно за печалбата на заетитѣ въ тѣхъ, ами сѫ произвеждали за едно по-голѣмо общество хора, въ което тия заети сѫ бияли членове или сѫ могли да бѫдатъ такива, ако искатъ; съ една рѣчь, вирѣела е най-добрѣ една форма, която по-вече се приближава къмъ социалистическитѣ мисли. Ето нѣкои числа, които сѫ взети изъ издадения прѣзъ 1897 г. отчетъ на съюза отъ работнишкитѣ кооперативни дружества. Тѣ сѫ за 1896 финансова година:

Име на кооперацията	Брой на участницитѣ	Брой на работницитѣ	Капиталъ въ акции лева	Заетъ капиталъ лева	Печалба	
					Сума	Размѣръ
Фабрика за футенъ (молескинъ), въ Hebden Bridge.	797	294	528340	129420	96580	14.7%
Фабрика за принадлѣжности на печки, въ Dudley.	71	70	40800	31360	23100	32— „
Фабрика за обуща, въ Kettering.	651	(210?)	97800	75720	40020	23— „
Шивачница за готови дрѣхи, въ Kettering.	487	(50?)	79160	35660	28240	24·6 „
Фабрика за обуща, въ Leicester.	1070	—	197580	286680	49680	10·25„
Желѣзарница, въвъ Walsall	87	190	52280	48260	22080	9·24„
Фабрика за плетени материи (трико̀), въ Leicester.	660	(250?)	360160	246540	56040	22— „

Всички тия фабрики плащатъ, разбира се, заплати, каквито синдикатитѣ опрѣдѣлятъ, и се придържатъ о нормалния работенъ день. Обущарската фабрика въ Kettering е въвела осмочасенъ работенъ день. Тя все по-вече напрѣдва и сега гради едно ново крило къмъ фабричното здание, което отговаря на всички модерни изисквания. Досѣжно числото на участницитѣ трѣбва да забѣлѣжимъ, че почти навсѣкждѣ се намиратъ между тѣхъ голѣмъ брой юридически лица (потрѣбителни дружества, работнишки съюзи и т. н.). Напр., членоветѣ на тъкачницата въ Hebden-Bridge се раздѣлятъ така: 297 работника, които образуватъ персонала на фабриката, съсъ 177,552 лева вложенъ капиталъ, 200 извънъ стоещи отдѣлни лица съсъ 168,768 лева и 300 съюзи съ 249,960 лева вложенъ капиталъ. Заетиятъ капиталъ се състои по-вече отъ дивиденди, които не се прибиратъ отъ членоветѣ и които имъ донасятъ лихва 5%. Раздѣлянето на печалбитѣ става по съвсѣмъ различни принципи. Въ нѣкои фабрики се плаща малко по-висока печалба върху акционерния капиталъ, нежели върху сумата отъ заплатитѣ; ала обущарската фабрика въ Kettering прѣзъ първата половина на 1896 год. е платила на акционеритѣ само $7^1/_2$%, а на работницитѣ 40% (върху заплатата) дивиденди. Сѫщата печалба сѫ получавали купувачитѣ за купенитѣ стоки (тъй щото кооперацията се приближава къмъ дружествата за купуване)[1]).

Подобно раздѣление сѫществува въ една отъ по-малкитѣ кооперативни обущарски фабрики въ Leicester. По-голѣмата часть производителни кооперации харчатъ голѣма часть отъ своитѣ стоки, ако не почти всичкитѣ, между кооперативния свѣтъ.

За другитѣ форми на кооперация (заемни и кредитни съюзи, дружества за купуване на сурови материали, млѣкарски сдружения и пр.) нѣма защо да се разпростра-

---

[1]) За поясненне привеждаме долнитѣ цифри. За половина година сѫ получили:

Акционеритѣ (извънъ лихвитѣ) . . .	1,396 л.
Клиентитѣ	9,990 л.
Работницитѣ	9,681 л.
Управителниятъ комитетъ	840 л.
Фондътъ за образователни цѣли . . .	630 л.
За взаимноспомагателни цѣли	1,260 л.

нявамъ, понеже тѣ нѣматъ никакво значение за класата на наемнитѣ работници. Но поради важностьта, която има за социалъ-демокрацията въпросътъ за дребнитѣ селени, които сжщо принадлежатъ къмъ работническата класа, макаръ да не получаватъ наемна заплата, и поради факта, че занаятитѣ и дребнитѣ индустрии, поне споредъ броя на заетитѣ въ тѣхъ, играятъ една значителна рола, трѣбва все пакъ да се посочи на напрѣдъка, който е направила кооперацията въ тия кржгове. Изгодитѣ задружно да се купуватъ сѣмена, задружно да се доставятъ машини и пр. и задружно да се продаватъ продуктитѣ, както и възможностьта на евтинъ кретитъ, не могатъ да спасятъ вече съсипания селенинъ, но тѣ сж за хиляди дребни селени едно срѣдство да се запазятъ отъ съсилия. Въ това не може да има съмнѣние. За жизнеспособностьта и доходностьта на дребно-селското ступанство, което не трѣбва да бжде непрѣмѣнно съвсѣмъ дребно, има твърдѣ богатъ материалъ, съвсѣмъ независимо отъ числата, които ни дава статистиката на ступанствата. Прибързано ще бжде да се казва, както нѣкои писатели правятъ, че въ земледѣлието, досѣжно изгодитѣ на едрото и дребно ступанство, важи тъкмо обратния законъ на оня, който важи за индустрията. Ала не е прѣувеличение, ако се каже, че различието е съвсѣмъ голѣмо и че изгодитѣ, които капиталистическото и благоустроеното едро ступанство има прѣдъ дребното ступанство, не сж толкова значителни, щото дребното ступанство, като използува всички изгоди на сдружението, да не може да го достигне. Оползотворяването на механическитѣ сили, създаването на кредитъ, по-добро усигуряване разпродажбата на стокитѣ — всичко това може да направи кооперацията достжпна за селенина, до като пъкъ природата на неговото ступанство му дава възможность по-лесно да надвие послѣдицитѣ отъ случайнитѣ загуби, нежели това е възможно за едрия земледѣлецъ. Защото голѣмата маса селени не сж изключиво производители на стоки, ами произвеждатъ една значителна часть отъ своитѣ собствени жизнени срѣдства.

Въвъ всички страни съ напрѣднала култура кооперациитѣ бърже се разпространяватъ и придобиватъ все по-широкъ кржгъ на дѣйствие. Белгия, Дания, Франция, Холандия, напослѣдъкъ и Ирландия, прѣдставляватъ въ това

отношение сжщата картина, както една голѣма часть отъ Германия. За социалната демокрация е важно, вмѣсто да изважда изъ статистиката доказателства въ полза на съставената по-рано теория за съсипването на дребното селско съсловие, да изслѣдва тоя въпросъ за кооперативното движение въ селата и за значението на това движение тамъ. Статистиката на принудителнитѣ продажби, на ипотекарнитѣ дългове и пр. въ много отношения довежда до криви заключения. Нѣма съмнѣние, че собствеността днесь е по-подвижна, нежели напрѣдъ, ала тая подвижность не става само въ една посока. До сега празднотитѣ, които сж произвеждали продажбитѣ на публични търгове, вишаги сж се запълняли.

Тия общи забѣлѣжки сж достатъчни тукъ. Азъ нѣма да развивамъ специална аграрна програма, ала азъ съмъ твърдо убѣденъ че една такава програма трѣбва да обърне много по-голѣмо внимание върху опититѣ, които имаме за земледѣлскитѣ кооперации, нежели това е правено до сега, и че тука по-малко се касае да се докаже, какво тия сдружения не могатъ за дълго врѣме да помогнатъ на дребния селенинъ, отколкото да се покаже, какъ тѣ могатъ да се усъвършатъ и разпространятъ. Дѣто владѣе прѣдимно дребното селско ступанство, тамъ синдикална или друга организация на земледѣлскитѣ работници е една химера. Само съ разпространението на кооперативната форма може да се докара тамъ тѣхното изваждане изъ наемнитѣ условия.

Твърдѣ забѣлѣжителни сж фактитѣ, които докторъ O. Wiedfeldt отъ Дрезденъ съобщава въ „Sozia'e Praxis“ (брой 13, год. VIII) за дѣйностьта и успѣхитѣ на земледѣлскитѣ синдикати въвъ Франция. Споредъ него сега въвъ Франция има близо 1700 земледѣлски (селски) синдикати, групирани въ десеть съюза, които заедно броятъ по-вече отъ 700,000 членове. „Тия професионални схюзи сж дѣйствували отначало като дружества за купуване на земледѣлски срѣдства за храна на добитъка и за наторяване; и централнитѣ мѣста (cooperatives agricol s) на тия съюзи иматъ вече извѣстно влияние върху търговията съ тия артикули. Тѣ сж си доставили задружно разни земледѣлски машини и пакъ задружно сж извършвали изсушаване и напояване на почвата и пр. Тѣ сж създали дружества

за развъждане на домашенъ добитъкъ, млѣкарници, сиренарници[1]), пекарници, воденици, фабрики за консерви и т. н., и въ отдѣлни клонове съ успѣхъ сж взели въ свои ржцѣ търговията на своитѣ земледѣлски продукти". Въ прѣслѣдването на тая цѣль тѣ не сж се задоволили само съ това, да влѣзатъ въ съюзъ съ потрѣбителнитѣ дружества, които се разпространяватъ въвъ Франция, ами тѣ самички сж си основали такива. „Такива сж основани въ La Rochelle, Lyon, Dijon, Avignon и пр. Тукъ се отнася и създаването на кооперации като касапници, воденици, пекарници, които сж наполовина земледѣлски производителни дружества, а наполовина потрѣбителни дружества". Само въ департамента Charente-Inférieure има 130 такива кооперативни пекарници. Слѣдъ това отъ синдикатитѣ сж основани фабрики за консерви, за нишесте и тѣстени вещества, „така щото по тоя начинъ се прѣслѣдва въ извѣстенъ смисълъ една локализация на индустрията, доколкото тя е свързана съсъ земледѣлието". По-голѣмата часть синдикати приематъ *работницитѣ като членове*; синдикатътъ въ Castelnaudardy има 1,000 членове, отъ които 600 сж работници. Освѣнъ това синдикатитѣ се грижатъ да създаватъ всѣкакви институти за взаимна помощь: каси за осигуряване, третейски сждилища, народни секретариати, земледѣлски училища, образователни дружества.

Толкова за отчета въ „Soziale Praxis".

Първиятъ въпросъ, който се подига досѣжно тия кооперации, е какви сж фактическитѣ права на работницитѣ въ тѣхъ? Авторътъ говори само на кратко за раздѣлението на печалбата между чиновницитѣ и работницитѣ, което обаче оставя мѣсто за твърдѣ много тълкувания. Въвъ всѣкой случай, приемането на работницитѣ въ кооперациитѣ нищо не е измѣнило въвъ факта, че тия земледѣлски сдружения сж по сжщина *иртьдриемачески синдикати*. Това иде отъ тамъ, че колкото много и да сж задружнитѣ имъ работи, едно нѣщо е останало чуждо на дружественостьта: самото земледѣлие, т. е. ступанис-

[1]) Споредъ „Emancipation" (15 ноември, 1898 г.) само въвъ Франция има 2,000 кооперативни сиренарници, по-голѣмата часть отъ които сж въ Юра и въ двѣтѣ Савои.

ването на нивитѣ и ливадитѣ, и сѫщинското скотовъдство. Работи, които сѫ свързани съсъ земледѣлието, се извършватъ кооперативно или поне въ полза и за смѣтка на кооперациитѣ; ала самото земледѣлие тукъ, както и другадѣ, е още чуждо на кооперативния трудъ[1]). Дали тоя трудъ е по-малко изгоденъ за земледѣлието, нежели отдѣлното ступанисване? Или тукъ само селската собственость се явява като прѣчка?

Че селската собственость, раздѣлението на земята между много собственици, е голѣма прѣчка за задружното обработване на земята, това често пѫти е говорено. Ала раздѣлението на земята не е единствената прѣчка, или, да се изразимъ другояче: то *уголѣмява материалнитѣ* мѫчнотии за задружното обработване, ала само то не е единствената тѣхна причина. Пространствената раздалеченость на работещитѣ, както и индивидуалистическиятъ характеръ на голѣма часть отъ земледѣлскитѣ работи, сѫщо така има извѣстно значение. Възможно е селскитѣ синдикати, които сѫ още малади, въ по-нататъшното си развитие да надвиятъ и тия прѣчки, или — което ми се чини по-вѣроятно — стѫпка по стѫпка да бѫдатъ изтласкани изъ сегашнитѣ си граници. Ала за сега върху това не може да се каже нищо опрѣдѣлено.

Дори земледѣлското производство за кооперации е за сега още неразрѣшенъ проблемъ. Никое прѣдприятие на англійскитѣ потрѣбителни дружества не е вървѣло тъй зрѣло, както тѣхнитѣ ферми. Третиятъ годишенъ отчетъ на британската канцелария на труда (1896) е установилъ за 106 производителни кооперации срѣдня печалба 8·6 процента. Шестьтѣ кооперативни ферми — смѣтнати въ това число — сѫ имали 2·8 процента срѣдня печалба. Нийдѣ селенитѣ не изкарватъ толкова голѣма печалба отъ земята, както въ Шотландия. Цифритѣ за дохода отъ пшеница, овесъ на акъръ сѫ въ Шотландия много по-високи, отколкото въ Англия. Ала снабдената съ добри машини ферма на шотландскитѣ кооперации, която

[1]) Сѫщото е и въ бързо растещитѣ ирландски земледѣлски кооперации, които наченаха въ 1889 год. съ единъ малъкъ съюзъ отъ 50 члена, а въ мартъ 1898 год. сѫ броили 243 съюза съ 27,322 членове, — между тѣхъ много работници. (Cottiers).

разполагаше съ капиталъ отъ 300,000 лева, излѣзе съвсѣмъ несполучливо прѣдприятие. Прѣзъ 1894 год. тя дала $^{6}/_{10}$ процента печалба, прѣзъ 1895 — $8^{1}/_{10}$ процента загуба. Какъ стои пъкъ работата съ истинскитѣ селскоработнишки кооперации? Дали производителната кооперация на селскитѣ работници има по-голѣми изгледи отъ онази на индустриалнитѣ работници?

На тоя въпросъ е много по-мжчно да се отговори, защото ни липсуватъ съотвѣтни примѣри отъ практиката. Класически примѣръ за такава кооперация е прочутата асоциация отъ Ralahine; тя е сжществувала твърдѣ кратко врѣме (1831 — 1833) и прѣзъ всичкото врѣме, докато е траяла, се е намирала подъ силното влияние на основателя си Vandeleur; и на неговия замѣстникъ Craig, та не може да служи като силенъ доказъ за жизнеспособностьта на самостойни кооперации отъ селски работници[1]). Тя доказва само голѣмитѣ изгоди на задружното производство при извѣстни обстоятелства и прѣдварителни условия.

Сжщото е и съ опититѣ на комунистическитѣ колонии. Тѣ често се закрѣпватъ въ една дѣйствителна или морална уединеность, често пжти доста дълго врѣме и при най неблагоприятни условия. Но щомъ достигнатъ едно по-голѣмо благосъстояние и влезнатъ съ външния свѣтъ, въ по-тѣсни сношения, бързо се разпадатъ. Само една силна религиозна или друга нѣкаква връзка, едно сектанство, което се издига като стѣна между тѣхъ и околния свѣтъ, може да подържа тѣзи колонии тогазъ, когато тѣ сж се убогатили. Че е необходимо, щото хората единъ видъ да се деградиратъ въ умствено отношение, за да се чувствуватъ въ такива колонии добрѣ, доказва се отъ това, че тѣ

[1]) Нейната уредба бѣше, както духовитиятъ оуенистъ Finch хумористично писа прѣзъ 1838 г., съединение на всички добри страни на торизма, вигизма и радикализма безъ тѣхнитѣ грѣшки. „Тя имаше всичка сила и единство въ цѣлта и дѣйствуването, както ги иматъ монархията и торизма, пълна обузданость, извѣстность, всички прѣдохранителни мѣрки, както вигизма и при това нѣщо повече отъ свободата и равенството на радикализма". Г. Vandeleur бѣше „краль", сжществуващо управление отъ касиеръ, секретарь и магазинеръ на „горнята камара", работнически комитетъ на „Народното Събрание".

никога не могатъ да станатъ обща форма на кооперативна работа. За социализмътъ тѣ стоятъ на една стъпень съ чисто индустриалнитѣ производителни кооперации. Но тѣ сж дали блѣскави докази за изгодитѣ на задружното производство. Възъ основа на всички тия факти и на опититѣ, които интелигентни земледѣлци сж направили съ частична аренда и съ участие на селскитѣ работници и др., докторъ Ф. Опенхаймеръ е развилъ въ цитираната вече книга мисъльта за една селска кооперация. Тя трѣбва да бжде кооперация отъ селски работници, респ. да започне като такава и да комбинира индивидуалното ступанство съ задружното, респ. — дребното производство съ кооперативното едро, сжщо тъй както днесь става въ голѣми ступанства, гдѣто на селскитѣ работници се даватъ срѣщу една по-висока или по-низка арендна плата малки парчета земя, които тѣ често обработватъ по единъ образцовъ начинъ. Подобно дѣление си прѣдставя Опенхаймеръ да стане и въ желаната отъ него селска кооперация, само че тукъ не прѣобладава вече намѣрението да се понизява цѣната на работната сила въ полза на централното ступанство, около което се групиратъ дребнитѣ производства, ами на всѣки отдѣленъ членъ се дава възможность да използува върху едно достатъчно парче земя всички духовни радости отъ едно собствено ступанство, и работната си сила, която не е била нужна въ централното ступанство на кооперацията, да уползотвори въ онѣзъ култури, които или му обѣщаватъ най-голѣма печалба, или най-много отговарятъ на неговата индивидуалность. Но въ останалото кооперацията трѣбва да използува всички изгоди на съврѣменото едро ступанство и за търговскитѣ и други нужди на членоветѣ да създаде всевъзможни кооперативни и взаимноспомагателни институции. Чрѣзъ обработване на добититѣ продукти и допущане на занаятчии въ кооперацията трѣба все по-вече да ѝ се придаде характеръ на една колония, която съединява земледѣлието съ индустрията, както си ги прѣдставлявали Оуенъ въ домашнитѣ си колонии и другитѣ социалисти въ своитѣ комунистични проекти. Само че Опенхаймеръ се стреми да остане върху почвата на принципа на свободна кооперативность. Само економическиятъ интересъ трѣбва да привърже хората къмъ селската ко-

перация, само тоя интересъ може да ги запази отъ изключивостьта на индустриалната производителна кооперация. Селската кооперация не е като индустриалната производителна кооперация само дружество за продаване, ами дружество за продаване и купуване; това обстоятелство е основата на нейната кредитна способность и това я пази отъ ония потръси, на които е изложено днесь капиталистичното едро ступанство въ земледѣлието.

Не е тукъ мѣсто да разглеждаме подробно прѣдложението на Опенхаймера и неговата теория. Ала трѣбва да забѣлѣжа, че тѣ не заслужватъ такова прѣнебрѣжение, съ каквото се отнесоха къмъ тѣхъ нѣкои партийни вѣстници. Съмнително е дали работата може да приеме и дали ще приеме оная форма, която развива Опенхаймеръ. Но главнитѣ мисли, които той развива, се опиратъ толкова силно върху научния анализъ на икономическитѣ форми, толкова се съгласуватъ съ всичкитѣ опити на кооперативната практика, щото можемъ да кажемъ, че ако кооперативното производство въ сѫщинското земледѣлие нѣкога бѫде реализирано, мѫчно би могло туй да стане въ нѣкоя друга форма, нежели тая, която Опенхаймеръ развива[1])

Голѣмата експроприация, за която се мисли най-често при критиката на такива прѣдложения, не може въвъ всѣки случай да изкара изъ земята за единъ день отгорѣ органически създания, и затуй и най-могѫщето революционно правителство ще бѫде принудено да търси нѣкоя теория за кооперативния трудъ въ земледѣлието. За такава теория Опенхаймеръ е набралъ единъ твърдѣ богатъ материалъ и го подхвърлилъ на единъ строгъ, съвсѣмъ оправданъ отъ основнитѣ принципи на материализма системати-

---

[1]) На послѣдния конгресъ на британскитѣ работнически кооперации (Peterborough, май 1898) Манчестерскиятъ делегатъ M. J. C. Gray прочете рефератъ върху „работническата кооперация и селското ступанство“, гдѣто, слѣдъ обективно разглеждане на всички сторени въ Англия опити, въ резултатъ прави едно прѣдложение, което изглежда да е твърдѣ близко до проекта на Опенхаймера. Земята трѣбва да бѫде кооперативна собственость, кооперативно изработване на всичко нуждно, кооперативна продажба на всички продукти. Ала въ ступанисването на земята трѣбва да се грижимъ за индивидуаленъ интересъ, съ надлежната грижливость за врѣдата на общитѣ интереси („Coopetion and Agriculture“, 1898, стр. 9.)

ченъ анализъ, който вече и самъ прави прѣдлагаемата отъ него кооперация достойна за изучване.

По въпроса за селскитѣ кооперации има още едно да забѣлѣжимъ. Доколкото социалистътъ е човѣкъ на политическа партия, той ще посрѣща съсъ задоволство днешното прѣселване отъ селата въ градоветѣ То концентрира работнитѣ маси, революционира умоветѣ и ускорява политическата еманципация. Като теоритикъ, който мисли и за по-далечното бѫдаще, социалистътъ ще трѣбва да си каже, че съ течение на врѣмето може това прѣселяване да стане нежелателно за обществото явление. Дѣйствително, много е по-леко да се привлече селското население въ града, отколкото градското население въ селата и да привикне то къмъ земледѣлчески трудъ. Така прѣселническото течение къмъ градоветѣ и индустриалнитѣ центрове създава затруднения не само на днешнитѣ управници. Да си прѣдположимъ, напримѣръ, една побѣда на работническата демокрация, която би докарала социалистическата партия на власть. Споредъ досегашния опитъ, нейната непосрѣдствена дѣйность би била да увеличи значително течението къмъ голѣмитѣ градове, а дали слѣдъ това „индустриалнитѣ армии“ биха се повърнали на драго сърдце на село да се отдадатъ на земледѣлие, както въ 1848 год. въвъ Франция, е съмнително. Но безъ да се гледа на туй, създаването жизнеспособни и издържливи кооперации при всички обстоятелства ще бѫде толкова по-тежка задача, колкото по-надалечъ е вече отишло опустяването на селата. Изгодата отъ сѫществуването на образци за такива кооперации не би била скѫпо купена дори за цѣната на едно бавно увеличаване на градското чудовище[1]).

[1]) Азъ виждамъ съ удоволствие, че К. Кауцки, въ току що излѣзлото негово съчинение върху аграрния въпросъ, сериозно изслѣдва между друго и въпроса за аграрната кооперация. Каквото той казва за прѣчкитѣ, които ще се появятъ при прѣобразуването на селскитѣ дребни прѣдприятия въ земледѣлчески кооперативни прѣдприятия, е въ пълно съгласие съ туй, което Опенхаймеръ е казвалъ по тоя въпросъ. Кауцки очаква разрѣшението на тоя проблемъ отъ индустрията и отъ завладяването политическата власть отъ страна на пролетариата. Развитието докарва вече днесь селенитѣ сѐ по-вече въ зависимость отъ капиталистически прѣдприятия, като фабрики за ракия, бира, за-

За индустриалнитѣ работници пъкъ кооперацията прѣдставя възможностьта отъ една страна да дѣйствуватъ срѣщу експлоатацията на търговията, а отъ друга страна да си осигурятъ срѣдства, които въ различни отношения имъ облекчаватъ освободителното дѣло. Днесь на всѣкждѣ е познато, каква опора могатъ да иматъ рабо ницитѣ въ потрѣбителнитѣ дружества въ тѣжки врѣмена, при безработица и др. Къмъ класическия примѣръ отъ подръжка, която дадоха голѣмитѣ английски потрѣбителни дружества на останалитѣ безъ работа рудничари, предачи и механици, нека прибавимъ още, че и производителнитѣ работнишки кооперации могатъ да бждатъ отъ голѣма полза за работницитѣ при тѣхната освободителна борба. Въ Лейгестеръ и Кетерингъ кооперативнитѣ фабрики за обуща държатъ въ цѣлата околность работнишката заплата на нейната висота. Сѫщото прави въвъ Валсалъ кооперативна-

---

харни фабрики, брашнени воденици, фабрики за сирене и масло, винни фабрики и пр. (weinkellerei) и др., на ги прави и работници на други видове капиталистически производства, като тухларство, дърварство и др., гдѣто днесь немощни селени сегисъ-тогисъ работятъ за да покриятъ дефицита на тѣхното ступанство. Съсъ ступанисването на всички тия прѣдприятия селенитѣ биха станали „обществени работници", работници въ социалистическото кооперативно прѣдприятие, докато отъ друга страна пролетарпатската революция трѣбва да докара до прѣобразуването на земледѣлческитѣ едри прѣдприятия, на които се осланятъ чрѣзъ заемание (изполица) днесь голѣма часть отъ дребнитѣ селени, въ работнически кооперативни прѣдприятия. Тъй губятъ дребно-селскитѣ ступанства сѐ по-вече и по-вече опора и тѣхното взаимно прѣдприятие въ работническо-кооперативното прѣдприятие срѣща сѐ по-малко прѣчки. Прѣобръщането аптекитѣ въ държавни, унищожението на милитаризма биха улеснили още по-вече туй развитие.

Въвъ всичко туй има много нѣщо вѣрно, но струва ми се, че Каутски пада въ грѣшка, като увеличава стѣпенъта на сили дѣйствуващи въ симпатично нему направление, а намалява стѣпенъта на дѣйствуващитѣ въ противоположна страна сили. Една часть отъ индустриалнитѣ прѣдприятия, които той изброява, сж на най-добръръ пжть да станатъ не господари на селскитѣ ступанства, но прибавка къмъ селскитѣ работнически кооперации, а при други, напр. при пивоварството, връзката съсъ селското ступанство е твърдѣ слаба, за да може упражни неговата промѣна силно въздѣйствие върху производителната форма на първото. По-нататъкъ силнитѣ думи, споредъ мене, които Каутски тукъ употрѣбя, го довеждатъ до заключения, които биха

та желѣзарница; изпъждане на работници тамъ е невъзможно. Кооперативната предалница и тъкачница „Self Help“ въ Бърли прѣзъ стачката отъ 1892 до 1893 год. продължавà непрѣкъснато да работи, и въ съюзъ съ потрѣбителнитѣ кооперации принуди прѣдприемачитѣ къмъ отстжпки. На кратко, както „Trade Unionist“ отъ 2 ноември 1898, дѣто винаги сжществуватъ производителни кооперации, хората ще привикнатъ да изработватъ фабрикациитѣ не само зарадъ печалбата, но и по такъвъ начинъ, щото работникътъ да не е принуденъ да окачва човѣшкото си достоинство на фабричнитѣ врата, но ще се движи съ онова чувство на свобода и оная вѣжливость, които поражда гражданскиятъ духъ въ една свободно общество, основано на равни права[2]).

Жизнеспособни сж се показали до сега производителнитѣ кооперации само тамъ, гдѣто тѣ сж имали опора въ нѣкое потрѣбително дружество, или сами по своята ор-

---

били вѣрни, ако се изобщо отнасяха, но тъй като тѣ сж вѣрни само за една часть отъ дѣйствителностьта, не могатъ да претендиратъ за всеобща стойность. Да се изразимъ по-ясно. За Кауцки сжществуването на дребнитѣ селени е цѣлъ „адъ“. Това може съ право да бжде казано отъ голѣма часть дребни селени; но отъ друга часть това е една хипербола, точно тъй както дребнитѣ селени въ много случаи съвсѣмъ безъ огледъ къмъ развитието се наричатъ „модерни варвари“. Ето една подобна хипербола, работа, която дребниятъ селенинъ на съсѣдни имущества извършва, защото неговата земя не влече къмъ отговорность, претенция, като рабска работа да наречемъ. Чрѣзъ употрѣбата на такива изрази се утвърдяватъ прѣдстави, които каратъ да прѣдполагатъ у другитѣ класи чувства и наклонности, каквито тѣ въ дѣйствителность иматъ само въ изключителни случаи. Ако не мога да се съглася съ всички доводи на Кауцки върху прѣдполагаемото развитие на селскитѣ ступанства, затуй пъкъ съмъ напълно съгласенъ съ основитѣ на неговата програма за изучваната толкова днесь отъ социалната демокрация аграрна политика. Впрочемъ, за това ще говоря на друго мѣсто.

[2]) „Азъ много пжти открито съмъ обявявалъ на тредъ-юнионистическитѣ конгреси, че кооперациитѣ общо взето сж най-добритѣ приятели на заетитѣ въ пекарницитѣ работници въ тая страна, и това заявление и сега азъ подържамъ. Съ голѣмитѣ потрѣбителни кооперации и тѣхнитѣ хлѣбарници и азъ, и моитѣ другари по синдикатъ стоимъ въ най-добри отношения, и надѣвамъ се, че тъй ще бжде и за напрѣдъ“. И. Йенкинсъ, секретарь на съюза на британскитѣ работници-пекари въ „Labour Co partnership“, ноемв., 1898.

ганизация сѫ се приближавали къмъ тая форма. Това ни показва въ коя посока ний трѣбва да диримъ онова понататъшно развитие на работнишкото сдружение, което обѣщава най-голѣмъ успѣхъ за близкото бѫщеще.

в) Демокрация и социализъмъ.

„На 24 февруарий 1848 год. съ първата утрѣнна заря се почна единъ новъ исторически периодъ".

Който казва общо избирателно право, издава викъ за помирение."

Ф. Ласалъ, „Програма на работницитѣ".

Каквото сѫ потрѣбителнитѣ кооперации за размѣра на печалбата въ търговията съсъ стоки, сѫщото сѫ работнишкитѣ синдикати за размѣра на печалбата въ производството. Борбата на синдикално организиранитѣ работници за увеличение срѣдствата за сѫществуване е за капиталиститѣ борба на размѣра на работнишката заплата, размѣра на печалбата. Разбира се, прѣкалено обобщение е да се казва, че промѣнитѣ въ голѣмината на заплатата и работното врѣме нѣматъ никакво влияние върху цѣната. Количеството трудъ, което се изхарчва за една единица отъ опрѣдѣленъ видъ стока, естествено остава сѫщото, докато техниката на производството не се мѣни, безразлично дали заплатата се качва или спада. Ала количеството на труда, ако не се основава на цѣната на труда, е за пазаря едно праздно понятие, защото тамъ не се касае за отвлечената цѣнность на цѣлокупното производство, ами за относителната цѣнность на разнитѣ видове стоки, а за тая цѣнность висотата на работнишката заплата не е безразличенъ факторъ. Възкачва ли се работническата заплата въ нѣкои индустрии, възкачва се пропорционално и цѣнностьта на тия продукти въ сравнение съ цѣнностьта на всички индустрии, гдѣто заплатата не се е покачила, и ако не може да се изравни това покачване чрѣзъ усъвършение въ техниката, то съотвѣтниятъ слой прѣдприемачи ще трѣбва или да увеличи цѣната на продуктитѣ, или да му се накърни размѣра на печалбата. Въ това отношение разнитѣ индуст-

рии сж различно поставени. Има индустрии, които поради природата на продукта или чрѣзъ своята монополна организация сж доста независими отъ всемирния пазаръ, и тамъ всѣко възкачване на заплатата по-вечето пжти се придружава отъ възкачване на цѣната, тъй щото размѣрътъ на печалбата не само нѣма защо да спада, ами дори може успоредно да се възкачва[1]). Въ индустриитѣ, които зависятъ отъ всемирния пазаръ напротивъ, както изобщо въ всички индустрии, гдѣто изкаранитѣ при различни условия продукти конкурирать по между си и само по-голѣмата евтиния спечелва пазаря, възкачванията на заплатата почти винаги дѣйствуватъ да спада размѣра на печалбата. Сжщиятъ резултатъ се получава, ако опитътъ да се възнагради намалението на цѣната, което е станало нуждно чрѣзъ борбата за продаване, съ пропорционално намаление на заплатитѣ не сполучи, по причина на съпротивлението на организиранитѣ работници. Изправянето чрѣзъ усъвършенствие на техниката означава обикновено едно релативно по-голѣмо влагание на капиталъ за машини и други работни срѣдства за работа, а това докарва съотвѣтно спадане въ размѣра на печалбата. Най-послѣ при борбата на работницитѣ за по-висока заплата фактически може да се касае само за попрѣчване на покачването въ размѣра на печалбата за смѣтка на размѣра на заплатата, колкото малко и да се съзнава това отъ борещитѣ се въ дадения моментъ.

Че борбата за работно врѣме покрай другото е сжщо тъй борба за размѣра на печалбата, нѣма нужда тукъ специално да се доказва. Ако отъ по-краткия работенъ день не послѣдва направо намаление на употрѣбеното за досегашната заплата количество трудъ, — въ много случаи се явява противното—то той посрѣдствено води къмъ повишаване нуждитѣ на работницитѣ и така прави необходимо повишаването на заплатата.

Едно покачване на заплатата, което докарва покачване на цѣната, не е непрѣмено врѣдно за всички, макаръ повечето пжти да дѣйствува врѣдително, отколкото по-

---

[1]) Върху тая частична истина се опираше между другитѣ и А. Сагеу въ учението си за хармонията. Примѣри даватъ нѣкои екстрактивни индустри, строителни занятия и т. н.

лезно. За обществото (gemeinwesen) е безразлично напр., дали въ една индустрия монополнитѣ цѣни отиватъ само за изгода на шепа прѣдприемачи, или и работницитѣ на тая индустрия иматъ дѣлъ въ изкараната отъ обществото печалба: и тогава трѣбва да се води борба противъ монополнитѣ цѣни сжщо тъй, както и противъ оная евтиния на продуктитѣ, която е достигната само чрѣзъ намаляване на заплатитѣ подъ срѣднето равнище[1]).

Ала едно повишение на заплата, което засѣга само размѣра на печалбитѣ, при съврѣменитѣ условия ще докара изобщо само изгода за обществото. Азъ изрично казвамъ „изобщо“, защото и тукъ има случаи, когато може да става противното. Спадне ли размѣра на печалбата въ извѣстенъ клонъ на търговията много по-долу отъ общата минимална норма, то туй ще означава пропадане на тая индустрия въ съотвѣтната страна и прѣмѣстването ѝ въ страни, гдѣто заплатитѣ сж много по-низки, условията на труда много по-лоши. Отъ гледна точка на всемирното производство това може да се види незначително, защото съ течение на врѣмето трѣбва по нѣкакъвъ начинъ да стане изравняване; заради заинтересуванитѣ, обаче, това е слаба утѣха, въ първо врѣме, а по нѣкога и за дълго врѣме такава експатриация е за тѣхъ както и за обществото положителна загуба.

---

[1]) Горното бѣ вече написано когато ми падна на ржка статията на Кауцки въ 14 номеръ на „Neue Zeit“, гдѣто той появилитѣ се неотдавна въ англійскитѣ срѣдни графства индустриални съюзи (Gewerbeallianzen), които азъ описахъ въ една прѣдишна статия, смѣта за такива синдикати, които „се свързватъ съ капиталистически вериги за да наложатъ контрабуция на публиката“, смѣта ги за „срѣдство на англійскитѣ фабриканти да развратятъ синдикалното движение“. Намѣсто борба противъ капитала, тѣ споредъ него начеватъ „борба противъ обществото, рамо до рамо съ капитала“ („Neue Zeit“, XVII, 1, стр. 421). Както се види отъ бѣлѣжкитѣ, що придружаватъ текста ми и отъ моето изложение за кооперациитѣ, азъ не изпущамъ изъ прѣдъ видъ тенденцията, противъ която Кауцки се обявява и, както и той, съмъ по принципъ противъ насоченитѣ срѣщу публиката коалиции, били тѣ отъ капиталисти или отъ работници. При все това, азъ считамъ критиката на казанитѣ индустриални съюзи за прѣувеличена. Азъ съвсѣмъ не мога да осѫдя такива организации на индустрията противъ калната конкуренция на публиката. Даже въ една голѣма часть тръстове е имало до сега малко слѣди отъ такова налагане на конкуренции.

За щастие такива крайни случаи сж съвсѣмъ рѣдки. Обикновено работницитѣ знаятъ твърдѣ добрѣ, до кждѣ бива да отиватъ съ своитѣ искания. Пъкъ и размѣра на печалбата прѣнася единъ доста силенъ натискъ. Прѣди капиталистътъ да се откаже отъ своето прѣдприятие, той ще опита всичко възможно, за да навакса по други начинъ по голѣмия разходъ за заплати. Голѣмитѣ фактически разлики въ размѣра на печалбата въ различнитѣ сфери на производството показватъ, че общиятъ срѣденъ размѣръ на печалбата се конструира много по-бърже теоритически, нежели поне приблизително се реализира. Пъкъ не сж рѣдки примѣритѣ, дѣто дори новъ капиталъ, който излиза на пазаря, търси да бжде вложенъ не тамъ, гдѣто му се усмихва най-високъ размѣръ на печалба, ами подобно на човѣка, когато си избира призвание, се насочва отъ съображения, при които висотата на печалбата остава на втори планъ. Така дори тоя могжщъ факторъ, изравняването размѣра на печалбата, дѣйствува неправилно. Но вложениятъ капиталъ, който винаги има надмощие,[1] вече по материални причини не може да слѣдва движението на размѣра на печалбата отъ една сфера на производството въ друга. На кратко, резултатъ отъ повишение-

---

Много често въ прибѣгването до силната конкуренция, съ цѣль да се понижатъ цѣнитѣ, се крие споредъ мене една съвсѣмъ не за оправдаване контрибуция на производителитѣ. На кратко, въ индустриалнитѣ съюзи, които изглежда да се разширяватъ все по-вече (ставатъ сега прѣговори за тѣхното въвеждане въ стъклената индустрия и въ грънчарството) и които сж тъкмо противни на нѣмскитѣ тарифни дружествч, азъ виждамъ едно явление, което сигурно не е необмислено, но което, сжщо като своитѣ прѣдходни (смѣсенигѣ комитети за уреждане на заплатата, хвърчащи листове на заплата и т. н.), трѣбва да бжде разгледано като естественъ продуктъ на движението противъ анархията въ индустрията. Тѣ не заплашватъ вече интереситѣ на обществото повече, нежели цѣлъ рѣдъ други срѣдства на професионалната политика, които отдавна сж употрѣбени отъ организированитѣ работници и само зарадъ факта, че тѣ сж насочени формално — а не дѣйствително — противъ капитала, били сж до сега мълчеливо признавани отъ социалната демокрация, ако и не подкрѣпяно.

Кауцки грѣши, като приема, че английскитѣ синдикати сж днесъ по принципъ противъ тарифитѣ на заплатата. Тѣ се борятъ само противъ безпочвенитѣ („bottomles“) промѣнливи тарифи (wandeltarife).

то въ цѣната на човѣшкия трудъ въ най-многото случаи е отчасть техническо усъвършение и организация на индустрията, отчасть по-равномѣрно разпрѣдѣление на дохода отъ труда. И двѣтѣ сж изгодни за общото благосъстояние. Съ макки ограничения, можемъ за капиталисгични страни да приложимъ думитѣ на Destutt Tracys, че низкитѣ размѣри на нечалбата означаватъ високо благосъстояние на народната маса.

Споредъ социално политическото си мѣсто работнишкитѣ професионални съюзи сж демократичниятъ елементъ въ индустрията. Тенденцията имъ е да сломятъ абсолутизма на капитала и да издѣйствуватъ за работника прѣко влияние върху ржководството на индустрията. Естествено е, че сжществува голѣмо различие въ мнѣнията за стъпеньта, до която трѣбва да достига това влияние. За нѣкои може да се покаже принципална грѣшка, ако не се иска, щото синдикатитѣ да иматъ безусловно право да рѣшаватъ въ индустрията. Съзнанието, че такова право при сегашнитѣ обстоятелства е толкова утопично, колкото би било то безмислено въ едно социалистическо общество, е накарало други да откажатъ на професионалнитѣ работнишки дружества всѣкаква трайна рола въ економическия животъ и да ги смѣтатъ понѣкога само като по-малката отъ различни неизбѣжни злини. Има социалисти, въ чиито очи работнишкитѣ синдикати сж само като нагледенъ обектъ за практическо доказване безполезностьта на всѣка друга дѣйность, освѣнь политическо-революционната. Въ дѣйствителность синдикатитѣ иматъ днесь и въ близко бждеще да изпълнятъ твърдѣ важни индустриално-политически задачи, но които съвсѣмъ не изискватъ да бждатъ тѣ всемогжщи.

Заслугата да се считатъ професионалнитѣ работнишки дружества като необходими органи на демокрацията, а не само като прѣходящи коалиции, принадлежи на нѣкои английски писатели. Това не е чудно, ако вземемъ прѣдъ видъ, че тѣ сж добили значение въ Англия по-рано отъ другадѣ и че Англия въ послѣдната третина на нашия вѣкъ е прѣминала отъ олигархическо управяна въ почти демократическа държава. Най-новиятъ трудъ по тоя въпросъ, „Теория и практика на британскитѣ професионални работнишки дружества“ отъ Сидней и Беатриче

Вебъ, е съ право нарѣченъ отъ авторитѣ „демокрацията въ въ индустрията“. Прѣди тѣхъ покойниятъ Торолдъ Роджерсъ въ своитѣ лекции по економическото обяснение на историята (което впрочемъ има малко общо съ материалистическото разбиране на историята, но само се допира съ него въ извѣстни точки) е нарѣкълъ синдикатитѣ *работнишки дружества за участие — Labour Partnership* което по принципъ е сѫщото, ала въ сѫщото врѣме опрѣдѣля границитѣ, до които може да се разшири функцията на синдикатитѣ въ демокрацията и които тя не бива да прѣкрачи въ едно демократическо общество. Безъ да се гледа кой е прѣдприемачътъ, държавата, общината или частни капиталисти, синдикатътъ, като организация на всички лица, заети въ извѣстна индустрия, може само до тогава едноврѣменно да пази интереса на тия членове и да се стреми къмъ общото благо, до гдѣто се задоволява да остане участникъ. По-далечъ отъ това него би го винаги заплашвала опасность да се изроди въ затворена корпорация съ всички лоши качества на монополa. Случаятъ е сѫщи както и при кооперацията. Работническиятъ синдикатъ като господаръ на единъ цѣлъ индустриаленъ клонъ, тоя идеалъ на мнозина отъ по-старитѣ социалисти, би билъ фактически просто една монополна производителна кооперация, и ако се осланя на своя монополъ, той би билъ едно противорѣчие и на социализма, и на демокрацията, каквото ще и да е вѫтрѣшното му устройство. Че такъвъ синдикатъ ще противорѣчи на социализма е лесно да се разбере. Сдружения, които сѫ насочени противъ обществото, сѫ толкова социализъмъ, колкото е социализъмъ и държавното производство въ една олигархическа страна. Но защо такъвъ синдикатъ противорѣчи на демокрацията?

На тоя въпросъ трѣбва да прѣдхожда другъ: що е демокрация?

Отговорътъ изглежда твърдѣ простъ, на пръвъ погледъ човѣкъ би се задоволилъ съ прѣвода на думата: „народовластие“. Но вече едно кратко размишление ни казва, че съ това даваме една твърдѣ повръхна, чисто формална дефиниция, докато почти всички, които днесь употрѣбятъ тая дума, разбиратъ подъ нея нѣщо по-вече отъ една проста форма на управление. Много по-близо до истината ще бѫдемъ, ако се изразимъ отрицателно и прѣ

ведемъ демокрация съ липса на класово господство, като означение на такова обществено състояние, гдѣто никоя класа нѣма политически привилегии надъ цѣлокупното общество. Съ това пъкъ се дава вече обяснение и на въпроса, защо една монополна кооперация е по принципъ антидемократическа. Това отрицателно обяснение на думата демокрация има и тая изгода, че то по-малко, нежели думата народовластие, допуща мисъльта за притѣснение на индивида отъ болшинството „недемократично“, при всѣ че то първопачално се схващало като съвсѣмъ обикновено явление при народовластието[1]). Въ понятието демокрация и споредъ днешното схващане се заключава една правна прѣдстава: равноправието на всички членове на обществото (gemeinvesen) и чрѣзъ него властьта на болшинството отъ която въ всѣкой конкретенъ случай произлиза народовластието. Колкото по-вечето се е вдомило и е завладѣло общото съзнание, толкова повече демокрацията е равносилна съ най-възможна стѣпень свобода за всички.

Разбира се, демокрация и беззаконость не е едно и сѫщо. Не съ липса на всички закони ще се различава демокрацията отъ други политически системи, но съ липса на такива закони, които създаватъ или удобряватъ изключения, основани на владение, произходъ и религия, не

---

[1]) Слѣднитѣ прѣдставители на бланкизма схващали отъ начало демокрацията винаги като притѣсняваща власть. Тъй Hеrpolyte Castille въ прѣдговора на своята история на втората република довежда до най-висока стѣпень прославянето на терроризма (Schreckinherrschaft). „Най-съвършеното общество, се казва тамъ, би било онуй, гдѣто многинството би се занимавало съ тирания. Що основно доказва, че най-съвършеното общество би било онуй, гдѣто най-малко би се дало свободата въ сатанинский (т. е. индивидуалистически) смисъль на думата. . . . Туй, що наричаме политически свободи, е само едно хубаво име, за да се украси тиранията на множеството. Политическитѣ свободи сѫ само жертвуване извѣстно число индивидуални свободи прѣдъ деспотическия Богъ на човѣшкитѣ общества, прѣдъ социалния разумъ, прѣдъ контракта“. — „Отъ тая епоха (врѣмето октомврий 1793 до априлъ 1794, когато жирондисти, дантонисти, хебертисти бѣха обезглавени едни слѣдъ други) датира наистина възраждането на принципа на авторитета, тази вѣчна защита на човѣшкитѣ общества. Освободенъ отъ умѣренитѣ и крайнитѣ, осигуренъ отъ всѣкакъвъ конфликтъ съ властитѣ, комитетътъ за народно благо спечеля обусловената отъ обстоятелствата форма на управление,

съ пълна липса на закони, които ограничаватъ правата на отдѣлнитѣ лица, но съ унищожаване на всички закони, които ограничаватъ общата равноправность, еднаквото право на всички. Ако по тоя начинъ демокрация и анархия сж нѣща съвсѣмъ различни, то е или би било безвкусна игра съ думи, при която се губи всѣко разграничаване на понятията, да се приписватъ на демокрацията като *обществена наредба* изрази, като деспотизъмъ, тирания и др. само затуй, защото при нея рѣшаватъ постановленията на мнозинството и отъ всѣкиго се изисква да признае приетия отъ мнозинството законъ. Разбира се, демокрацията не е абсолутна защита противъ закони, които отъ отдѣлни личности се чувствуватъ като тиранични. Но въ наше врѣме има една почти безусловна сигурность, че мнозинството на една демократична страна нѣма да създаде никакъвъ законъ, който да причини продължителна врѣда на личната свобода, понеже днешното мнозинство може утрѣ да стане малцинство и всѣки законъ, който притѣснява малцинството, би заплашилъ членоветѣ на врѣменото днесь мнозинство. Туй, каквото е било вършено отъ тираниятa на мнозинството въвъ врѣмена на дѣйствителна гражданска война, е съвсѣмъ различно отъ владичеството на мнозинството въ модерната демокрация. На практика, напротивъ, се показва, че колкото по-дълго сж траяли въ една модерна страна демократическитѣ учреждения, тол-

---

нужната сила и единство, за да затвърди положението и да защити Франция отъ опасността на една притѣснителна анархия... Не, не управлението е убило първата френска революция, но парламентариститѣ, измѣницитѣ на термидоръ. Анархистичнитѣ и либерални републиканци, чиито кипещи раси покрива Франция, продължаватъ напразно старата клевета. Робеспиеръ остая забѣлѣжителенъ човѣкъ не заради своитѣ таланти и добродѣтели, но заради своето мнѣние за авторитета, заради могжщия си политически инстинктъ".

Този култъ на Робеспиера не можа да дотрае до втората империя. За по младото поколѣние бланкисти социал-революционери, които се явиха на сцената въ срѣдата на шестдесетьтѣ години, които прѣди всичко, бѣха противъ черквата, Робеспиеръ бѣ поради своя деизмъ твърдѣ буржуазенъ. Тѣ се кълнѣха въ Hebert и Anacharisis Gloots. Вънъ отъ това обаче, тѣ разсжждаваха като Castille-я, т. е. тѣ поставяха, като него, на първо мѣсто мисъльта за подчиняване индивидуалнитѣ интереси подъ общитѣ.

кова повече въ тая страна сѫ ставали внимателни и сѫ се приглеждали къмъ правата на малцинствата и партийнитѣ борби сѫ изгубвали характета на лична умраза[1]). Хора, които не могатъ си прѣдстави реализуването на социализма безъ актове отъ насилие, може би ще съгледатъ въ туй единъ аргументъ противъ демокрацията, и дѣйствително подобни гласове не сѫ липсвали въ социалистическата литература. Но който не се подаде на утопичната мисъль, че модернитѣ нации подъ дѣйствието на една продължителна революционна катастрофа ще се разпаднатъ на безъ брой много съвсѣмъ независими една отъ друга групи, той ще вижда въ демокрацията нѣщо по-вече отъ едно политическо срѣдство, което е добро само до тогава, додѣто служи на работната класа като орждие за да изкорени капитала. Демокрацията е въ сѫщото врѣме и срѣдство, и цѣль. Тя е срѣдство за побѣдата на социализма, а въ сѫщото врѣме е и формата за осѫществяване социализма. Наистина, демокрацията не може да прави чудеса. Тя не може въ страна като Швейцария, дѣто индустриалниятъ пролетериатъ е малцинство отъ населението (той не достига дори половината отъ двата милиона възрастни), да прѣдаде политическата власть въ ржцѣтѣ на този пролетариатъ. Тя не може и въ страна като Англия, дѣто пролетариатътъ е най многобройната класа на населението, да направи този пролетариатъ господарь на индустрията, ако той отчасть не чувства къмъ туй никаква наклонность, отчасть пъкъ не се усѣща още порасналъ за да рѣши свързанитѣ съ туй задачи. Ала и въ Англия, и въ Швейцария, и въвъ Франция, и въ Съединенитѣ Щати, и въ Скандинавскитѣ земи и др. демокрацията е била силенъ лостъ за социалния напрѣдъкъ. Кой-

[1]) Отъ тая гледна точка, забѣлѣжително е, че най-голѣмитѣ укори срѣщу моитѣ прѣгрѣшения спроти мисъльта за диктатурата на пролетариата сѫ идвали отъ хора принадлежащи къмъ най-деспотично управяната въ Европа страна—Русия—и най-голѣмо съчувствие намиратъ въ Саксония, дѣто управляващитѣ сѫ пожертвували въ интереса на порядъка едно крайно демократично избирателно право за прѣдставителството въ лантага и сѫ приели безправието на трикласната избирателна система, до като, напротивъ, у социалисти отъ по-демократични страни въпроситѣ статии срѣщнаха отчасть пълно съгласие, отчасть най-широко припознаване.

то обръща внимание не на надписитѣ, ами на съдържанието, той, като прѣгледа английското законодателство отъ изборната реформа прѣзъ 1867 г. до днесь, която реформа даде на градскитѣ работници изборно право, ще намѣри значителенъ напрѣдъкъ къмъ социализма, ако не въ самия социализъмъ. Народни училища сѫществуватъ въ три четвърти отъ страната само отъ тогава: до тогазъ е имало само частни и черковни училища. Училището се е посѣщавало въ 1865 г. отъ 4·38, а въ 1896 вече отъ 14.2 процента отъ населението; държавата е отпустнала прѣзъ 1872 г. едва 18 милкона, а прѣзъ 1896 г. — 152.4 милиона лева само за първоначалнитѣ училища. Управлението на училищата и грижата за бѣднитѣ въ графствата и въ общинитѣ сѫ прѣстанали да бѫдатъ монополъ на владѣещи и привилегировани; масата работници иматъ сѫщото право на гласуване, както най-голѣмиятъ землевладѣлецъ и най-богатиятъ капиталистъ. Косвенитѣ данъци постояно се намаляватъ, а прѣкитѣ се увеличаватъ (данъкътъ отъ доходитѣ, който въ 1866 г. стигаше крѫгло до 144 милиона, въ 1898 г. се възкачи до 396 мил. лева; къмъ тая цифра трѣбва да се прибавятъ и най-малко 96—120 милиона отъ увеличения данъкъ за наслѣдство). Аграрното законодателство се е освободило отъ страха прѣдъ собственическия абсолутизъмъ на землевладѣлцитѣ и правото за експроприация, което до сега се признаваше само за санитарни и за съобщителни цѣли, започна принципално да се прилага и върху ступанствени промѣни. Основно промѣнената политика на държавата досѣжно прѣко и непрѣко заетитѣ отъ нея работници е познато; извѣстни сѫ и разширенията въвъ фабричното законодателство отъ 1870 г. насамъ. Всичко това, както и подражанията, които се срѣщатъ въ различна стѫпень на континента, е резултатъ главно, макаръ не изключиво, отъ демокрацията или отъ оная реализувана часть демокрация, съ която разполагатъ съотвѣтнитѣ страни. И макаръ че по отдѣлни въпроси законодателството на най-напрѣдналитѣ въ политическо отношение страни не крачи тъй бърже, както въ относително назаднали страни подъ влиянието на дѣятелни монарси или тѣхни министри, затуй пъкъ въ страни съсъ закоренѣла демокрация е невъзможно връщане назадъ въ тия нѣща.

Демокрацията означава по принципъ прѣмахване на класовото господство, ако и да не означава фактическо прѣмахване на класитѣ. Говорятъ за консервативния характеръ на демокрацията и до негдѣ съ право. Абсолутизмътъ или полуабсолутизмътъ измамва своитѣ крѣпители, както и своитѣ противници за размѣритѣ на своята мощь. Ето защо въ страни дѣто той владѣе или сѫществуватъ още традициитѣ му, сѫ твърдѣ естествено нѣщо прѣувеличенитѣ планове, форсирания езикъ, зигзаговидната политика страхътъ прѣдъ революция и вѣрата въ натиска. Въ демокрацията партиитѣ и стоещитѣ задъ тѣхъ класи бързе изучватъ границитѣ на своята мощь и навикватъ винаги да прѣдприематъ само толкова, колкото се надѣватъ по разуменъ начинъ да прокаратъ при даденитѣ обстоятелства. Дори и когато прѣувеличаватъ дѣйствителнитѣ си искания само за да иматъ какво да отстѫпятъ при неизбѣжния компромисъ — а демокрацията е школа за компромиси — то и тогава това става съ мѣрка. Поради туй въ демокрацията дори крайната левица се показва често пѫти въ консервативна свѣтлина и реформата се показва по бавна, отколкото е въ дѣйствителность, защото е по-равномѣрна. Но при все туй посоката на тая реформа се познава лесно. Изборното право на демокрацията прави своя притежатель виртуално участникъ въ обществения животъ и това виртуално участие трѣбва съ врѣме да доведе до дѣйствително участие. При една по брой и образование не развита работнишка класа всеобщото изборно право дълго врѣме може да се показва като право да избирашъ собствения си „касапинъ“, но съ увеличение броя и познанията на работницитѣ, всеобщото изборно право ще стане срѣдство да се обърнатъ народнитѣ прѣдставители отъ господари въ дѣйствителни служители на народа. Ако англійскитѣ работници при депутатскитѣ избори гласуватъ за членове отъ старитѣ партии и по тоя начинъ формално се явяватъ като опашка на буржуазнитѣ партии, то при все това въ индустриалнитѣ избирателни окрѫзи по-скоро тая „опашка“ разклаща „главата“, отколкото обратно. Оставяме съвсѣмъ на страна обстоятелството, че разширението на изборното право отъ 1884 год. въ свръзка съ реформата на общинскитѣ прѣдставителст-

ва, сѫ докарали за социалната демокрация въ Англия право на гражданство като политическа партия.

И дали другадѣ то е сѫществено другояче? Общото избирателно право въ Германия можеше мимоходомъ да служи на Бисмарка, като оржди, но по-сетнѣ то принуди Бисмарка той да му служи като оржди. То можеше врѣмено да е благотворно на източно елбскитѣ юнкери, но отдавна то е тѣхно плашило. То помогна на Бисмарка въ 1878 да си изкове оржжие отъ закона за социалиститѣ, но сѫщото оржжие му стана тѫпо и крѣхко, догдѣто се счупи въ ржката му. Да бѣ създалъ Бисмаркъ въ 1878 год. съ тогавашното си болшинство вмѣсто единъ полицейски единъ политически изключителенъ законъ, който изключваше работницитѣ наново отъ изборното право, той билъ би по-остро бичуванъ отъ социалната демокрация въ течение на извѣстно врѣме, отколкото съ първия Въ сѫщность той би билъ би чуванъ сѫщо и отъ други хора. Общото избирателно право отъ двѣ страни е алтернатива на сгромолясването.

Но общото изборно право е само часть отъ демокрацията, макаръ и малка часть, която слѣдъ врѣме ще привлече къмъ себе си другитѣ части, както магнитътъ привлича желѣзнитѣ стръготини. То крачи по-бавно, отколкото би се искало на нѣкои, но все пакъ дѣйствува, и социалната демокрация може да ускори това дѣйствие найдобрѣ, когато открито, дори и въ доктрината, застане върху почвата на общото избирателно право, на демокрацията, съ всички произходящи отъ туй за тактиката ѝ послѣдствия.

На практика, т. е. въ нейнитѣ дѣйствия, тя дѣйствително е правила това. Ала литературнитѣ ѝ прѣдставители сѫ били често противъ това въ своитѣ обяснения, много пѫти противъ сѫ и днесь. Фрази, съставени въ такова врѣме, когато всждѣ въ Европа господствуваше безгранично привилегията на владѣлцитѣ, които при такива обстоятелства лесно сѐ обясняваха, и до нѣйдѣ оправдаха, днесъ сѫ само мъртва тежесть, отнасятъ се съ тѣхъ нѣкакъ си съсъ страхопочитание, като че ли отъ тѣхъ, а не отъ живото съзнание на туй, което е нуждно и може да се направи, зависи напрѣдъка на движението. Има ли напр. смисълъ да подържаме фразата за диктатурата на пролетариата въ такова врѣме, когато на всички възмож-

ни мѣста прѣдставители на социалната демокрация застават практически на почвата на парламентарната дѣйность, на законното по число народно прѣдставителство, на народното законодателство, които всички противорѣчатъ на диктатурата ?[1])

Тя е днесь толкова прѣживѣла, щото може да се приложи къмъ дѣйствителностьта, когато отнемемъ на думата диктатура истинското ѝ значение и ѝ придадемъ нѣкой другъ ослабенъ смисълъ. Цѣлата практическа дѣйность на социалната демокрация се стрѣми да създаде прѣдварителнитѣ условия, които ще направятъ възможенъ единъ свободенъ отъ конвулсивни пориви прѣходъ отъ модерния общественъ редъ къмъ други по-високъ. Отъ съзнанието, че тѣ сж пионери на една по-висока култура, черпатъ привърженицитѣ ѝ въодушевление и възпламеняване, въ което лежи и нравственото право на бѫдещата обществена експроприация. Но класовата диктатура принадлежи на една по-низка култура, и безъ да гледаме на цѣлесъобразностьта и приложимостьта ѝ, трѣбва да считаме като назадъкъ и политически атавизъмъ, ако се възбуди мисъльта, че прѣходътъ отъ капиталистическото къмъ социалистическото общество трѣбва необходимо да стане при форми на развитието въ едно врѣме, което или никакъ, или нѣкъ твърдѣ несъвършено познаваше днешнитѣ методи на пропаганда и достигане отъ закони и на което липсваха нужнитѣ органи.

Азъ казвамъ изрично прѣходъ отъ капиталистическото къмъ социалистическото общество, а не „отъ буржуазното общество“, както често днесь се чува. Тая употрѣба на думата „буржуазенъ“ е сѫщо тъй атавизъмъ или въвъ всѣки случай езикова двусмислица, на която трѣбва да се гледа като недостатъкъ въ фразеологията на нѣмската социална демокрация и която е прѣкрасенъ мостъ за недоразумения между приятели и неприятели. Вината тукъ отчасти лежи въ самия нѣмски езикъ, който нѣма дума за понятието равноправенъ гражданинъ на една дър-

[1]) Срав. напр. обяснението на Офенбахскитѣ социалисти противъ насилването на несоциалисти въ общинското прѣдставителство и съгласието, съ което се посрѣщна на конгреса на социалистическитѣ общински прѣдставители на провинцията Бранденбургъ. („Vorwärts“, 28 Дек. 1898).

жава, различно отъ понятието привилегированъ гражданинъ. Понеже всички опити да се образува специаленъ терминъ за първото или второто понятие до сега сж били несполучливи, менъ ми се струва, че е все по-добрѣ да употрѣбявамъ за привилегированитѣ граждани и всичко, което се отнася до тѣхъ, чуждата дума буржуа, отколкото да дамъ поводъ за всѣкакви недоразумения и двусмислици, като употрѣбямъ прѣвода на тая дума „Bürger“ или „bürgerlich“.

Днесь всѣки знае, какво се мисли, когато се говори за побѣда надъ буржуазията и за прѣмахване на буржуазното общество. Ала какво ще рече побѣждаване или прѣмахване на буржуазното общество? Какво означава то именно въ Германия, въ нейната най-голѣма и ржководяща държава: Прусия, дѣто и до днесь се касае да се прѣмахне единъ голѣмъ остатъкъ отъ феодализма, който се изпрѣчва по пжтя на буржуазното развитие? Никой не мисли да унищожи буржуазното общество до колкото то прѣдставлява едно гражданско уредено общежитие. Наопъки. Социалната демокрация не иска да прѣмахне това общество и да пролетаризува всичкитѣ му членове, ами тя работи непрѣстайно, за да издигне работника изъ положението на единъ пролетарий до положението на единъ гражданинъ и по такъвъ начинъ да направи всеобщо гражданството или гражданското битие. Тя не иска на мѣстото на буржуазното общество да тури едно пролетарско общество, ами иска да замѣсти капиталистическата обществена наредба съсъ социалистическа. Би било добрѣ вмѣсто първия двусмисленъ изразъ да се придържаме въ послѣдното съвсѣмъ не двусмислено обяснение.

Тогава би се прѣмахнала голѣма часть отъ други противорѣчия, които противницитѣ не съвсѣмъ безъ право констатиратъ между фразеологията и практиката на социалната демокрация. Нѣкои социалистически вѣстници държатъ единъ форсиранъ антибуржуазенъ езикъ, който би билъ на мѣсто, ако живѣемхе сектаторски като анахотери, но който е безсмисленъ въ такова врѣме, когато не се счита за прѣстжпление спроти социалистическитѣ убѣжде-

ния, частния животъ на личността да се уреди съвсѣмъ буржуазно[1]).

Би могло най-сетнѣ да се прѣпоржча да се държи нѣкаква мѣра, когато се обявява война противъ „либерализма“. Вѣрно е, че голѣмото либерално движение на новото врѣме е било близко по-скоро на капиталистическата буржуазия и партиитѣ, които си приписвали названието либерални, сж били или станали отсетнѣ чисти защитници на капитализма. Естествено, между тѣзи партии и социалната демокрация може да владѣе само вражда. Ала що се отнася до либерализма като всесвѣтско историческо движение, то социализмътъ е неговъ законенъ наслѣдникъ не само по врѣме, но и по духовното си съдържание, както впрочемъ това се показва практически при всѣки принципаленъ въпросъ, къмъ който социалната демокрация е заемала нѣкакво положение. Дѣто трѣбваше да се прокара нѣкое економическо искане на социалистическата програма, по такъвъ начинъ или при такива обстоятелства, щото би се повредило сериозно на развитието на свободата, социалната демокрация никога не се е побояла да се обяви противъ него. Осигуряването на гражданската свобода е било за нея всѣкога на по-високо стжпало, отколкото изпълнението на нѣкакъвъ ступанственъ постулатъ. Образуването и обезпечението на свободната личность е цѣлта на всич-

[1]) Въ тая точка Ласалъ бѣ много по-логиченъ, отколкото сме ние днесь. Наистина, едностранчиво бѣ, гдѣто той извличаше понятието буржуа изключиво отъ политическата привилегия, вмѣсто да вземе въ сѫщото врѣме прѣдвидъ най-малко и икономическото положение. Но въ останалото той бѣ достатъчно реалистъ, да прѣмахне съвсѣмъ върха на горното противорѣчие, когато пишеше въ „Работнишката програма“: „На нѣмски думата буржуазия би се прѣвела съ Bürgerthum“. Но у мене тя нѣма туй значение. *Граждане* (Bürger) сме ние *всинца*: работникътъ, дребнятъ гражданинъ, едриятъ и т. н. Напротивъ, думата буржуазия въ течение на историята е почнала да означава едно съвсѣмъ опрѣдѣлено политическо направление (съч., II, 27). Каквото понататъкъ Ласалъ казва за побърканата логика на санскюлотизма, трѣбва да се прѣпоржча на белетриститѣ, които изслѣдватъ буржуазията (Das Bürgerthun) „натуралистично“ въ кафенето и слѣдъ това сждятъ за цѣлата класа споредъ своитѣ сухи плодове, както филистерътъ вѣрва, че вижда въ пияницата типа на модерния работникъ. Азъ не се колебая да обявя, че считамъ буржуазията — безъ да изключа нѣмската — за доста още здрава изобщо не само економически, но и морално.

ки социалистически мѣрки, дори на онѣзи, които външно се показватъ като принудителни мѣрки. Тѣхното по-точно прочуване винаги ще покаже, че въ такива случаи се разбира такова принуждение, което ще увеличи свободата въ обществото, което ще даде повече свобода и при това на единъ по-широкъ кржгъ, отколкото отнима. Напр., законният максималенъ работенъ день е фактически опрѣдѣление на минималната свобода, запрѣщение за да продаващъ свободата си за по-дълго отъ опрѣдѣлено число часове на день, и като такова стои принципално на сжщата почва, както и удобряваното отъ всички либерали запрѣщение да се прѣдава човѣкъ за дълго въ лично робство. Обаче не е проста случайность, че първата страна, дѣто се въведе максималенъ работенъ день, бѣ най-напрѣдналото демократично кюше въ Европа, Швейцария, и демокрацията е само политическата форма на либерализма. Като бѣ противно движение за подчинението на народитѣ подъ учреждение, проникващо отъ вънъ или оправдаващо се още само отъ традицията, либерализмътъ потърси най-напрѣдъ да се реализува като принципъ на суверенитетътъ на врѣмената и народитѣ, два принципа, които бѣха вѣчния споръ на държавноправнитѣ философи отъ 17 и 18 в. в., додѣто Русо ги постави въ своя общественъ договоръ като основни условия за правната цѣнность на всѣка конституция, а френската революция — въ съставената въ духа на Русо демократична конституция отъ 1793 — като ги прокламира като неизмѣняеми човѣшки права[1]).

Конституцията отъ 1793 бѣ послѣдователния изразъ на либералнитѣ идеи на епохата, и до колко малко тя е прѣчила и прѣчи на социализма, се вижда вече отъ единъ повърхностенъ погледъ върху съдържанието ѝ. Бабьофъ и неговитѣ приятели видѣха и въ нея една подпора за реализуване на комунистическитѣ си стрѣмежи и споредъ това тѣ написаха възстановяването на конституцията отъ 1793 г. на чело на своитѣ искания. Каквото отсетнѣ

[1]) „Суверенитетътъ принадлежи на народа. Той е недѣлимъ, не е годишенъ (unverjährbar) и е неотчуждимъ. Чл. 25. — „Единъ народъ има всѣкога право да прѣглежда конституцията си, да я реформира или измѣни. Нито едно поколѣние не може да привърже друго едно къмъ своитѣ закони". Чл 28.

се прѣдаваше за политически либерализъмъ, сж отслабвания и приспособявания, каквито бѣха тѣзи, които отговаряха или бѣха достатъчни за нуждитѣ на капиталистическата буржуазия слѣдъ падането на стария режимъ, сжщо както тъй нарѣченото манчестерско учение бѣ само отслабване и едностранчиво изложение на принципитѣ, положени отъ класицитѣ на ступанствения либерализъмъ. Фактически нѣма ни една либерална мисъль, която да не принадлежи къмъ идейното съдържание на социализма. Дори принципа на ступанствената лична отговорность, който нагледъ и съвсѣмъ е манчестерски, не може, споредъ мене, нито теоритически да се отрече отъ социализма, нито пъкъ при нѣкакви мислими обстоятелства да се постави вънъ отъ дѣйствителностьта. Безъ отговорность нѣма никаква свобода; теоритически ний можемъ да мислимъ за свободата на човѣка да дѣйствува както си щѣмъ, но практически трѣбва да я вземемъ като основа на нравствения законъ, защото при туй условие е възможна социална мораль. Сжщо тъй е невъзможенъ въ епохата на сношенията единъ здравъ социаленъ животъ въ нашитѣ държави, които броятъ милиони хора, ако не се подчини ступантвената лична отговорность на всички способни за работа. Признанието на ступанствената лична отговорность на всички способни за работа е данъкъ на индивида къмъ обществото за указана или прѣдложена нему отъ туй общество услуга.

Нека ми бѫде позволено да цитирамъ тукъ нѣколко изречения отъ моята спомената вече статия за „социално-политическото значение на пространството и числото“.

„Само по стъпень ще можемъ въ недалечно бѫдеще да промѣнимъ нѣщо въ ступанствената лична отговорность на способнитѣ за работа. *Работната статистика* може да бѫде значително развита, *работното посрѣдничество* твърдѣ усъвършенствувано, работната размѣна улеснена, и да се развие едно работно право, което прави възможно за отдѣлната личность една много по-голѣма безопасность на сжществуване и легкость въ избиране поприще, отколкото днѣсь. Най-напрѣдналитѣ органи на ступанствената самопомощь — голѣмитѣ занаятчийски дружества — указватъ вече въ това отношение пѫтя, по който вѣроятно ще върви развитието . . . Ако днесь вече силни занаятчийски дружества осигуряватъ на своитѣ про-

изводителни членове извѣстно право за работа, ако въ очитѣ на прѣдприемачитѣ изглежда за твърдѣ неразумно да откажатъ работата на единъ дружественъчленъ безъ важна и отъ д-вото призната причина, ако тѣ при посочване работа комбинират реда на съобщението и нуждата, то въ туй се криятъ вече показания за развитието на едно демократическо право на труда“ („Neu Zeit“, XV, 2. стр. 141). Други начала на това се явяватъ днесь въвъ форма на занаятчийски сѫдилища, работнически камари и други подобни учреждения, въ които, макаръ често и несъвършено, е въведено демократическото самоуправление. Отъ друга страна, безъ съмнѣние, разширението на публичнитѣ служби, особено възпитанието и срѣщуположнитѣ течения (осигурявания и пр.) ще помогнатъ много, за да се намали остротата на ступанствената лична отговорность. Ала едно право на труда въ такъвъ смисълъ, че държавата ще гарантира работа всѣкиму въ неговия занаятъ, е въ близко врѣме съвсѣмъ невѣроятно и дори нежелателно. Каквото неговитѣ защитници искаха, може да се достигне само по начъртания пѫть чрѣзъ комбинации на различни органи съ изгода за обществото, а сѫщо само по тоя начинъ може да се реализува общия дългъ за работа изключиво гибелната бюрократия. Въ такива голѣми и комплицирани организми, като нашитѣ модерни държави и тѣхнитѣ индустриални центрове, едно абсолютно право на труда би дѣйствувало само дезорганизационно, би било „мислимо само като изворъ на най-ненавистното своеволие и вѣчно каране“ (на цитув. стат.)

Либерализмътъ имаше исторически задачата да разкъса оковитѣ, които свързваха съединеното ступанство и съотвѣтнитѣ правни учреждения на срѣднитѣ вѣкове съ по-нататъшното развитие на обществото. Обстоятелството, че той се закрѣпи като буржуазенъ либерализмъ не бърка щото той да изразява единъ твърдѣ широкъ общъ общественъ принципъ, чийто изпълнение ще бѫде социализмътъ. Социализмътъ не иска да създаде никакво ново лишение отъ свобода на дѣйствие. Индивидътъ трѣбва да бѫде свободенъ — не въ метафизически смисълъ, както мечтаятъ анархиститѣ т. е. свободенъ отъ всѣкакви задължения къмъ обществото, но свободенъ отъ всѣкаква икономическа зависимость въ своето развитие и изборъ на

поприще. Такава свобода е за всички възможна посрѣдствомъ организацията. Въ такъвъ случай бихме могли да наречемъ социализма и организаторски либерализъмъ, защото ако се изпитатъ по-точно организациитѣ, които социализмътъ иска и както ги той иска, ще намѣримъ, че каквото ги отличава прѣди всичко отъ подобнитѣ тѣмъ на пръвъ погледъ феодални учреждения, е именно тѣхниятъ либерализъмъ: тѣхното демократическо устройство, тѣхната достжпность. Затуй стрѣмящето се къмъ подобна на цехитѣ затвореность занаятчийско дружество е разбранъ за социалиститѣ продуктъ на защитата противъ тенденцията на капитализма да прѣпълни работния пазаръ, ала въ сжщото врѣме тъкмо поради тенденцията да се затвори и въ такава стъпень, доколкото тя го обвлада, то е една несоциалистическа корпорация. Сжщото би струвало и за занаятчийското дружество като собственикъ на единъ цѣлъ производителенъ клонъ, понеже то по сжщия начинъ съ естествена необходимость би се затворило, както „чистата“ производителна кооперация[1]). Въ този духъ нека цитираме едно изречение отъ ласаловата „Система на придобитото право“, което винаги ми се е показвало като добъръ пжтеводитель за съотвѣтнитѣ проблеми: „Това, срѣщу което сж насочени теченията, които въ наше врѣме проникватъ по дълбоко, казва Ласаль тамъ, и съ което тѣ още се измжчватъ, не е моментътъ на *индивидуалностить*, — напротивъ той би стоялъ на тѣхна страна съсъ сжщо такава послѣдователность, както и моментътъ на *общностить* — но е наслѣдениятъ още отъ срѣднитѣ вѣкове възелъ на особеностьта, който и до сега ни притиска месата“ („Система . . . “, 2 изд., 1 часть, стр. 221). Приспособено къмъ нашия прѣдметъ, организацията трѣбва да бж-

[1]) Споредъ горния критерий трѣбва да се разгледа, споредъ мене, и толкова живо третирания сега въпросъ за свободния изборъ на доктори въ болничнитѣ каси. Каквито мѣстни обстоятелства и да дадатъ поводъ на тия каси да ограничаватъ избора на доктори, по принципъ такова ограничение е несоциалистическо. Докторътъ не трѣбва да бѫде чиновникъ на една затворена корпорация, но на обществото, иначе постъпено бихме дошли до тамъ, че изречението на „Комунистическия манифестъ“: „Буржуазията е прѣвърнала доктора, юриста, човѣка на науката въ свой плащанъ наеменъ работникъ“ би трѣбвало да прѣтърпи една своеобразна прѣработка.

де свързващъ, а не раздѣлящъ членъ между индивида и общото. Ако Ласалъ по-нататъкъ въ цитираното мѣсто укорява либерализма, че той иска правата, които прокламира, не за индивида като такъвъ, но само за индивида, който се намира въ особно положение, то това е насочено, както впрочемъ изрично е казано въ едно непосрѣдно прѣдходно изречение, противъ тогавашната либерална партия, „нашия тъй нарѣченъ либерализъмъ", а не противъ теоритическия либерализъмъ. Съ горното изражение се указва единъ не твърдѣ простъ проблемъ, напротивъ той крие въ себе си цѣлъ редъ спънки. Само политическото равенство до сега нийдѣ не се указа достатъчно да осигури здравото развитие на такива общества, чиято тежесть лежи въ голѣмитѣ градове. То не е, както показватъ Франция и Съединенитѣ Щати, безпогрѣшно лѣчебно срѣдство противъ прѣвзетостьта на всѣкакъвъ видъ социаленъ паразитизъмъ и корупция. Да не се криеше въ една голѣма часть отъ френския народъ единъ тъй необикновенъ запасъ отъ крѣпкость и да не бѣ страната географически тъй благоприятно поставена, то Франция отдавна би трѣбвало да пропадне отъ народнитѣ бѣдствия на бюрокрацията, както тѣ бѣха се загнѣздили въ нея.

Въвъ всѣки случай тѣзи бѣдствия сж една отъ причинитѣ, поради които въпрѣки високата духовна живость на французитѣ, индустриалното развитие на Франция остава се по-назадъ отъ онуй на съсѣднитѣ страни. Иска ли демокрацията да не притури къмъ централистичесия абсолутизъмъ трънитѣ на бюрокрацията, то тя трѣбва да бѫде съградена върху едно широко разчленено самоуправление съсъ съотвѣтна ступанствена лична самоотговорность на всички единици на управлението както пълнолѣтния държавенъ гражданинъ. Нѣма нищо по-врѣдително за здравото ѝ развитие, отколкото принуденото еднообразие и единъ твърдѣ голѣмъ протекционизъмъ. Тѣ правятъ мѫчно или прѣчатъ на всѣко рационално различаване между жизнеспособни и паразитни учреждения. Ако отъ една страна държавата прѣмахне всички прѣчки за организацията на производителитѣ и даде на съюзитѣ по занятие при извѣстни условия, които прѣдпазватъ ла не се обърнатъ тѣ на монополни корпорации, нѣкакви пълномощия относително контрола на индустрията, тъй щото да сж

дадени всички гаранции противъ понижение на заплатата и прѣувеличѐние на работата и ако отъ друга страна се загрижи чрѣзъ скицираните по-рано учреждения, че никой да не е принуденъ поради крайна нужда да продаде труда си на неблагоприятни условия, тогава за обществото може да бѫде безразлично дали сѫществуватъ и други прѣдприятия покрай публичнитѣ и кооперативни производства, които прѣдприятия се захващатъ отъ частни лица за собствена печалба. Сами по себе си тѣ ще зематъ слѣдъ врѣме кооперативенъ характеръ.

Необходимо прѣдварително условие на туй, що ний наричаме обобществяване на производството, е да се създадатъ начъртанитѣ учреждения или, доколкото туй е вече започнато, да се развиватъ по-нататъкъ. Безъ тѣхъ отъ тъй нарѣченото обществено присвояване на срѣдствата за производство би послѣдвало вѣроятно само безмѣрно опустошаване на продуктивни сили, безсмислена експериментация, безцѣлно насилие; политическото владичество на работната класа би могло да се въведе само въвъ форма на една диктаторска революционна централна власть, подържана чрѣзъ терористическата диктатура на революционнитѣ клубове. Като такава си я въображаваха бланкиститѣ, като такава се явява тя още въ „Комунистическия манифестъ“ и въ принадлежащитѣ къмъ епохата на неговото съставяне публикации... Ала „поради практическитѣ опити отъ февруарската революция и още по-вече отъ парижската комуна, дѣто пролетариатътъ за пръвъ пѫть цѣли два мѣсеца държа въ рѫцѣтѣ си властьта“, дадената въ манифеста революционна програма е „на нѣкои мѣста застарѣла“. „Въ сѫщность комуната ни даде доказателство, че работната класа не може да завладѣе просто държавната машинария и да я турне въ движение за собственитѣ си цѣли“.

Тъй казватъ Марксъ и Енгелсъ въ 1872 год. въ прѣдговора къмъ новото издание на манифеста. И тѣ се основаватъ върху съчинението „Гражданската война въвъ Франция“, дѣто туй е по-нататъкъ развито. Ако разкриемъ казаното съчинение и прочетемъ съотвѣтната глава (тя е трета), намираме развита една програма, която по съдържанието си показва въвъ всичкитѣ си сѫществени чърти най-голѣмо подобие съ федерализма на Прудона.

„Единството на народа не биваше да се разкѫса,

но напротивъ да бѫде организирано чрѣзъ унищожението на оная държавна сила, която се продаваше за въплощение на туй единство, но искаше да бѫде независима и по-силна спроти народа, на чието тѣло тя бѣ само единъ паразитенъ израстъкъ. Докато бѣ нужно да се отсѣкатъ притискащитѣ само органи на старата управляваща сила, трѣбваше да се откѫснатъ оправданитѣ ѝ функции отъ едно насилие, което искаше да стои надъ обществото и да се прѣдадатъ на отговорнитѣ служители на обществото. Вмѣсто да рѣшава веднажъ въ три или шесть години, кой членъ на господствуващата класа трѣбва да прѣдставя и тъпче народа въ парламента, общото гласоподавателно право би трѣбвало да служи на конституирания въ комуни народъ, както индивидуалното гласоподавателно право служи на всѣки работодатель да намѣри за своето прѣдприятие работници, нагледници и бухалтеръ".

„Противоположностьта на комуната и на държавната сила е била взета за една прѣувеличена форма на старата борба противъ крайната централизация . . . Комуналното устройство напротивъ би повърнало всичкитѣ сили на общественото тѣло, което до сега разяждаше паразита—„държава", който се храни отъ обществото и прѣчи на свободното му движение. Само чрѣзъ това дѣло би се турноло въ ходъ възраждането на Франция".

Тъй казва Марксъ въ „Гражданската война въвъ Франция".

Нека чуемъ сега Прудона. Понеже нѣмамъ на ржка книгата му за федерализма, нека цитираме тукъ нѣкои изречения отъ съчинението му върху политическитѣ способноститѣ на работнитѣ класи, въ което той почти проповѣдва сдружаването на работницитѣ въ особна партия.

„Въ една демокрация, организирана споредъ истинскитѣ понятия за народенъ суверенитетъ, т. е. споредъ основитѣ на договорното право, всѣко притискаще или корумпираще дѣйствие на централната власть върху народа е направено невъзможно; простото прѣдположение на такова дѣйствие е вече безвкусно".

„И защо?

„Защото централната власть въ едно истинска свободна демокрация не се различава отъ събранието на делегатитѣ, естественитѣ органи на свиканитѣ за об:динія-

ване локални интереси. Защото всѣки депутатъ е прѣди всичко човѣкъ на мѣстността, която го е назначила за прѣдставитель, неинъ пратеникъ, единъ отъ съгражданитѣ ѝ, неинъ специаленъ пълномощникъ, който е натоваренъ да защитава нейнитѣ специални интереси, съотвѣтно да ги постави въ хармония прѣдъ великитѣ жури (на народа) съ общитѣ интереси. Защото събранитѣ делегати, ако тѣ избиратъ отъ срѣдата си единъ централенъ изпълнителенъ комитетъ, не го отличаватъ отъ себе си и не го поставятъ надъ себе си, да може да се постави съ тѣхъ въ конфликтъ.

„Никакъвъ посрѣдникъ, комуната ще бѫде сувѣренъ или клонъ (на държавата), всичко или нищо. Дайте ѝ едно хубаво нѣщо, каквото тя иска, но отъ момента, отъ когато тя не черпи своето право отъ себе си, когато тя трѣбва да признае единъ по-високъ законъ, когато голѣмата група, на която тя принадлежи, бѫде обявена за неинъ началникъ и не е изразъ на нейнитѣ федеративни отношения, необходимо е, щото тя единъ день да дойде въ контрастъ съ друга и конфликтътъ избухва“. Но тогава логиката и силата ще бѫдатъ на страната на централната власть. „Идеята за ограничение държавната власть отъ групи, дѣто владѣе принципътъ на субординация и централизация на самитѣ групи е една непослѣдовность, за да не кажемъ противорѣчие“. Тя е, споредъ него, муниципалниятъ принципъ на буржуазния либерализъмъ. Напротивъ, една „федеративна Франция, единъ режимъ, който прѣдставя идеалъ на независимость и чието първо дѣйствие е да повърне на комунитѣ тѣхната пълна самостойность и на провинциитѣ тѣхното самоопрѣдѣление“ — това е, споредъ него, муниципалната свобода, която работнишката класа трѣбва да запише на знамето си. („Capacité politique des classes ouvrières“, стр. 224, 225, 231, 235). И ако въ „Гражданската война“ се казва, че „политическото владичество на производителя не може да стои покрай овѣковѣчаването на неговото обществено робство“, то ний четемъ въ „Capacité politique“: „Щомъ политическото равенство е дадено, турено на практика посрѣдствомъ общото гласоподавателно право, тенденцията на народа се стрѣми къмъ икономическо равенство. Тъкмо тъй сж го разбирали и работнишкитѣ кандидати. Ала тъкмо това е, което тѣхнитѣ буржуазни противници не искатъ“ (ц. мѣсто, стр. 214).

Накратко, при всички други различия между Маркса и „дребно-буржуазния“ Прудонъ въ тѣзи точки, мисленията ходъ е у двамата толкова близъкъ, колкото вече е възможно.

Не е никакъ съмнително, но отъ тогава вече много пѫти се е показало на практика, че общото развитие на модерното общество върви къмъ едно постояно повишаване задачитѣ на общинитѣ и разширение на общинитѣ свободи, че комуната става все по-важенъ лостъ за социалната еманципация. Дали дѣйствително едно такова унищожение на модерната държава и пълното прѣобразуване на нейната организация, както я начъртаватъ Марксъ и Прудонъ (образуването на народното събрание отъ делегирани изъ провинциалнитѣ, респ. отъ окржжнитѣ събсъбрания, които отъ своя страна биха се съставили отъ делегати изъ общинитѣ), би трѣбвало да бѫде първото дѣло на демокрацията, тъй щото досегашната форма на народни прѣдставителства да изчезне, струва ми се съмнително. Въ модерното развитие сѫ узрѣли много учреждения, чийто обсѣгъ се е разширилъ въ контрола на общинитѣ и дори на окржжията и провинциитѣ, като че прѣди прѣобразуването на тѣхната организация можеше да се мине безъ контрола на централнитѣ управления. И абсолутниятъ суверенитетъ на общинитѣ и т. н. не ми е идеалъ. Общината е интегрираща часть отъ народа и има сѫщо тъй задължения къмъ нея, както права на нея. Цѣнни регалии, гори, права върху рѣки и т. н. принадлежатъ въ послѣдна инстанция не на общинитѣ или окржжията, които сѫ само ползователи, но на народа. Тъй се явява едно прѣдставителство, при което националниятъ, а не провинциалниятъ или локаленъ интересъ стои на пръвъ планъ, респ. е и първа длъжность на прѣдставителитѣ, тъкмо въ една прѣходна епоха като необходимо. Покрай него другитѣ събрания и прѣдставителства винаги ще достигатъ едно по-голѣмо значение, тъй, че революция или не, функциитѣ на централнитѣ прѣдставителства ставатъ всѣ помалки, а съ това се намалява и опасностьта на тия прѣдставителства или вѣдомства за демокрацията. Въ напрѣдналитѣ страни тя е днесь твърдѣ малка.

Но по-малко се отнася тукъ за критика на частноститѣ на онази програма, отколкото да се изтъкне, какъ твърдѣ енергично въ нея се поставя самоуправлението като прѣдварително условие за социалната еманципация, какъ демократическата организация отдолу нагорѣ е показана като пжть за реализиране на социализма, какъ антагониститѣ Прудонъ и Марксъ се срѣщатъ пакъ въ либерализма

Какъ общинитѣ и другитѣ тѣла съсъ самоуправление при пълна демокрация изпълняватъ задачитѣ си, до кждѣ ще простратъ тѣ тия задачи, туй ще ни научи самата бждность. Но ясно е това: тѣ ще експериментиратъ толкова по-вече и по-буйно и затуй ще се изложатъ на толкова по-голѣми грѣшки, колкото по-ненадѣйно добиятъ свободата си; напротивъ, толкова по-внимателно и практично ще крачатъ напрѣдъ и толкова по-добрѣ ще схващатъ общото благо, колкото повече работническата демокрация се е упражнила въ школата на самоуправлението.

Проста както се явява демокрацията на пръвъ погледъ, нейнитѣ проблеми не могатъ по никакъвъ начинъ се разрѣши тъй лесно въ едно неуредено общество като нашето. Прочетѣте само въ Вебшеновата теория на занаятчийскитѣ дружества, колко експерименти правяха и още правятъ английскитѣ занаятчийски дружества, само да намѣрятъ цѣлесъобразната форма на своето самоуправление и ржководене и колко нѣщо зависи за занаятчийскитѣ кооперации отъ тоя въпросъ за самоуправлението. Въ туй отношение английскитѣ занаятчийски дружества по-вече отъ 70 години сж могли да се развиватъ на пълна свобода. Тѣ почнаха съ най-елементарнитѣ форми на самоуправлението и отъ практиката трѣбваше да се убѣдатъ, че тая форма е удобна само за най-елементарнитѣ организми, за твърдѣ малки мѣстни дружества. Колкото по-вече тѣ растеха, тѣ се отказваха стжпка по стжпка отъ нѣкои възлюбени идеи на доктринерния демократизъмъ (съединения мандатъ, неплащания чиновникъ, безсилното централно прѣдставителство) като тѣхно плодовито развитие, но затуй се научиха да усъвършенствуватъ една способна за дѣйность демокрация съ прѣдставителни събрания, плащани чиновници и опълномощено централно управление. Този кжсъ отъ историята на развитието на „занаятчийската демокра-

ция“ е необикновено поучителенъ. И ако всичко, каквото е добро за занаятчийскитѣ кооперации, не е пригодно за единицитѣ на националнитѣ господствуващи тѣла, то много нѣщо отъ туй може да се нагоди и за тѣхъ. Съотвѣтната глава на Вебшеновата книга е единъ откъслекъ отъ учението за демократическо управление, който въ много точки се съгласява съсъ заключенията на Кауцки въ книгата му за прѣкото народно законодателство. Въ историята на развитието на занаятчийскитѣ кооперации се показва, какъ изпълнителното централно управление — неговото държавно правителство — може да излѣзе цѣло отъ работната часть, което ще стане нужно поради пространственото разширение на организма и числото на неговитѣ привърженици. Може би съсъ социалистическото развитие на обществото и тая централизация ще стане по-късно излишна. Ала въ начало не ще се може безъ нея и въ демокрацията. Както е вече изложено къмъ края на първия дѣлъ отъ тая глава, за общини на по-голѣми градове или индустриални центрове е невъзможно да вематъ въ собствени ржцѣ всички мѣстни продуктивни и търговски прѣдприятия. Вече поради практически съображения е невѣроятно, — за да мълчимъ съвсѣмъ за справедливи съображения, които говорятъ противъ, — щото тѣ да могатъ въ единъ мигъ да „експропприиратъ“ тѣзи прѣдприятия посрѣдствомъ една революция. Но дори и да направятъ това (при което въ по-вечето случаи въ ржцѣтѣ имъ ще останатъ само празднитѣ кори), тѣ пакъ биха били принудени да дадатъ прѣдприятията на кооперации, било на индивидуални кооперации, било на занаятчийски кооперации за собственно кооперативно производство[1]).

Въвъ всѣки отъ тия случаи, както и при мѣстнитѣ и национални засѣбни производства, извѣстни интереси на общото биха били наблюдателна дѣйность и тъй винаги би останало още мѣсто за една дѣйность на занаятчийскитѣ дружества. Особно въ прѣходни периоди е отъ голѣма важность разнообразието на съществуващитѣ органи.

---

[1]) При това разбира се биха се явили много деликатни проблеми. Помислѣте си само за многото комбинирани прѣдприятия на нашето врѣме, които даватъ работа на членове отъ всевъзможни занаяти.

Между това, ний не сме още толкова далечъ, и азъ нѣмамъ намѣрение да очъртавамъ образи на бъдещето. Не туй, което ще стане въ далечно бъдеще, ме занимава, но туй, което може и трѣбва да стане въ сегашното за него и за близкото бъдеще. И краятъ на туй изложение е твърдѣ баналното изречение, че спечелянето на демокрацията, образуването на политически и стопанствени органи на демокрацията е необходимото прѣдварително условие за реализиране на социализма. Ако на това се отговори че надѣждитѣ да се достигне това безъ политическа катастрофа сж въ Германия твърдѣ малки, дори почти никакви, че нѣмската буржуазия ще бъде всѣкога реакционна, то може това и да е за сега вѣрно, при всичко че нѣкои появи говорятъ противъ. Ала тъй не може да бъде за дълго. Това, що наричатъ буржуазия (Bürgerthum) е една твърдѣ сложна класа отъ всѣкакви слоеве, съ твърдѣ различни интереси. Тѣзи слоеве се държатъ за дълго заедно, само ако се виждатъ или еднакво притиснати, или еднакво заплашвани. Въ сегашния случай естествено може да се говори за послѣдното, т. е., че буржуазията образува една цѣла реакционна маса, защото всичкитѣ ѝ елементи еднакво се чувствуватъ заплашвани отъ социалната демокрация, едни въ своитѣ материални, други въ идеологическитѣ си интереси: въ своята религия, въ своя патриотизъмъ, въ желанието си да запазятъ страната отъ страха на една насилствена революция.

Това сега не е нужно. Защото социалната демокрация не ги заплашва нито всички заедно, нито отдѣлнитѣ личности, и никакъ не мечтае за една насилствена революция противъ всичкия непролетаренъ свѣтъ. Колкото по-ясно се каже и обоснове това, толкозъ по-скоро ще се махне онзи общи страхъ, защото много елементи отъ буржуазията се чувствуватъ притѣснени отъ друга страна и биха възстанали по-скоро противъ тѣзи, чийто натискъ тежи и на работната класа, отколкото противъ работницитѣ, биха станали привърженици на послѣднитѣ, а не на първитѣ. Тѣ могатъ да бъдатъ несигурни кантонисти, ала ще възпитаме лоши привърженици, ако имъ обявимъ, че ний искаме да имъ помогнемъ да изядемъ неприятеля, за да изядемъ веднага слѣдъ това и тѣхъ. Понеже при никакви обстоятелства не мислимъ за една обща едноврѣмена и насилстве-

на експропріация, но за едно постъпено унищожаване чрѣзъ организация и законъ, то никаква врѣда не ще бѫде за демократическото развитие да прѣмахнемъ и отъ фразата фактически застарѣлата вече легенда за изяждането.

Феодализмътъ съсъ своитѣ неподвижни съсловни учреждения трѣбваше почти навсѣкѫдѣ да бѫде прѣмахнатъ съсъ сила. Либералнитѣ учреждения на модерното общество се различаватъ отъ онѣзи тъкмо по туй, че тѣ сѫ гѫвки, способни за промѣни и развитие. Тѣхъ нѣма нужда да прѣмахнемъ, доста е да ги развиваме по-нататъкъ. Нужна е за туй организация и енергично дѣйствие, а не революционна диктатура. „Понеже класовата борба се стрѣми изобщо да прѣмахне класовитѣ различия, писа прѣди нѣкое врѣме (Октомврий 1897) единъ социалдемократически органъ въ Швейцария, базелскиятъ „Vorwärts“, — то трѣбва логически да се прѣдположи единъ периодъ, когато ще трѣбва да се почне съ реализуването на тая цѣль, на тоя идеалъ. Това начало, тѣзи единъ подиръ други слѣдващи периоди, иматъ зародиша си вече въ нашето демократическо развитие, което ни иде на помощь да замѣстимъ полека-лека класовата борба съ изграждането на социалната демокрация, тази да я погълне въ себе си“. Отъ какъвто отсѣнъкъ и да е буржуазията, обяви неотдавна испанскиятъ социалистъ Павло Иглезиасъ, ний не искаме чрѣзъ насилие да вземемъ властьта въ рѫцѣтѣ си съсъ сѫщитѣ срѣдства, които тя нѣкога е употрѣбила, — насилие и проливане кръвь, но съсъ законни срѣдства, които отговарятъ на цивилизацията“. (Vorwärts, 16 Окт. 1898). Съ подобно схващане рѫководния органъ на английската независима работнишка партия, „Labour Leader“, бѣ безогледно съгласенъ съ бѣлѣжкитѣ на Фолмара върху парижската комуна. Ала никой не ще укори този вѣстникъ въвъ въздържание въ борбата съ капитализма и капиталистическитѣ партии. И единъ другъ органъ на социалистическата английска работнишка демокрация, „Clarion“, придружи отпечатъка на единъ изводъ отъ моята статия върху теорията за катастрофитѣ, съ която той бѣ съгласенъ, съсъ слѣдния коментаръ:

„Образуване една истинска демокрация е, въ туй съмъ увѣренъ, най-необходимата и сѫществена задача, която ни прѣдстои. Това е урокътъ, що сѫ ни научили

прѣзъ 10-тѣ години социалистическитѣ походи. Това е ученіетокоето излиза отъ всичкитѣ ми познания и опити по политическитѣ работи. Прѣди да може да бѫде възможенъ социализмътъ, трѣбва да създадемъ единъ народъ отъ демократи".

г) Най-близкитѣ задачи на социалната демокрация.

И каквото тя *е, нека за такова да минава.*
Шилеръ, „Мария Стюартъ".

Задачитѣ на една партия се опрѣдѣлятъ отъ множество фактори: отъ състоянието на общото икономическо, политическо, интелектуално и морално развитие въ областьта на неговата дѣйность, отъ природата на партиитѣ, които дѣйствуватъ наредъ съ нея или противъ нея, отъ природата на срѣдствата, съ които тя разполага и отъ редъ субективни идеологически фактори, прѣди всичко нейната главна цѣль и какъ тя схваща най-добрия пѫть за достигането ѝ. Какви голѣми разлики сѫществуватъ въ разнитѣ страни по отношение първото, е познато. Дори въ страни съ приблизително еднакво високо индустриално развитие намираме твърдѣ значителни политически разлики и голѣми различия въ духовното направление на народната маса. Особности на географическото положение, вкоренени привички на народния животъ, наслѣдени учреждения и всѣкакви прѣдания създаватъ едно различие на идеологията, която бавно се подава на влиянието на развитието. Дори тамъ, дѣто социалистическитѣ партии първоначално сѫ взели сѫщитѣ прѣдпоставки за изходна точка на тѣхната дѣйность, сѫ били принудени съ течение на врѣмето да приспособятъ дѣятелностьта си къмъ специалнитѣ условия на своята страна. Могатъ да се поставятъ общи положения за политиката на социалната демокрация, които да струватъ за всички страни, но никаква програма, споредъ която еднакво да може да се дѣйствува навсѣкждѣ.

Както е изложено въ прѣдишния отдѣлъ, демокрацията е въ много висока стѣпень прѣдпоставка на социализма, отколкото и до сега много пѫти се приема, т. е. тя е не само срѣдство, но и субстанция. Безъ извѣстно

количество социалистически учреждения или прѣдания, съврѣменото социалистическо учение би било изобщо невъзможно, би имало едно работнишко движение, но не и социална демокрация. Модерното социалистическо движение, което сѫщеврѣмено е теоритически доказано, фактически е работническо движение, което е продуктъ на влиянието на влѣзлитѣ въ обща употрѣба правни понятия въвъ великата френска революция за работната заплата и работното врѣме. То би се появило и безъ нея, както безъ нея и прѣдъ тѣхъ имало единъ присъединенъ къмъ първобитното християнство народенъ комунизъмъ[1]). Ала този народенъ комунизъмъ бѣ твърдѣ неопрѣдѣленъ и полумистиченъ и работнишкото движение безъ основата на онѣзи правни учреждения и правни схващания, които най-малко сѫ необходими придружници на капиталистическото развитие, не би имало вѫтрѣшна връзка. Подобно на това, за да дадемъ единъ приблизителенъ съотвѣтенъ образъ, е случаятъ въ сегашнитѣ източни страни. Една безправна политически, израсла въ суевѣрия и недостатъчно обучение, работнишка партия ще може по нѣкога да революира и малко да конспирира, но никога не ще развие едно социалистическо движение. Нужно е извѣстна широта на погледа и доста развито правно съзнание, за да стане социалистъ работникътъ, който по нѣкога революира. Политическото право и училището стоятъ навсѣкѫдѣ на първо мѣсто въ социалистическитѣ програми за дѣйствие.

Това изобщо. Защото не е въ плана на туй съчинение, да се прѣдприеме една оцѣнка на отдѣлнитѣ точки отъ социалистическитѣ програми за дѣйность. Що се отнася специално до най-близкитѣ искания на ерфуртската програма на нѣмската социална демокрация, азъ съвсѣмъ не се чувствувамъ опитенъ да прѣдлагамъ въ нея промѣни. Както и всѣки социалъ-демократъ, азъ не считамъ всички точки еднакво важни или цѣлесъобразни. Тъй напр., моятъ възгледъ е, безплатното сѫдене и защита при сегашнитѣ

[1]) Много пѫти ми се е случвало (а сигурно и на други) въ прѣдишнитѣ години, щото къмъ края на едно агитационно събрание отъ работници или занаятчии, които за пръвъ пѫть слушаха социалистическа рѣчь, да идватъ при мене и да ми обявятъ, че каквото азъ бѣхъ говорилъ, го има вече въ библията и тѣ биха могли да ми покажатъ мѣстата изречение по изречение.

обстоятелства да се прѣпоржчатъ само въ ограниченъ размѣръ, и макаръ, че трѣбва да се вематъ мѣрки, които да улеснятъ и бѣднитѣ да си търсятъ правото, но нѣма никаква необходима нужда масата процеси за собственость да се водятъ на държавни разноски и адвокатурата да стане напълно държавна. Между туй, понеже сегашнитѣ законодатели, макаръ и по други съображения, за такава мѣрка съвсѣмъ не искатъ да знаятъ, едно социалистическо законодателство пъкъ не би ги прокарало безъ пълна реформа на правото или споредъ създаването нови правни институти, каквито сж напр. промишленитѣ сждилища, искането може да си остане спокойно като показатель на желаното развитие.

Азъ изказахъ твърдѣ ясно своето съмнѣние за цѣлесъобразностьта на искането въ сегашната му форма вече въ 1891 година въ една статия върху критикувания тогава проектъ за програма, казахъ, че съотвѣтния параграфъ дава „твърдѣ много и твърдѣ малко“ („Neue Zeit“. IX, 2, стр. 821). Статията принадлежи къмъ една серия, която Кауцки и азъ написахме заедно като колективенъ трудъ къмъ въпроса за програмата и отъ които първитѣ три статии принадлежатъ изключително на К. Кауцки, а четвъртата статия е написана отъ мене. Нека цитираме отъ нея тукъ двѣ изречения, които показватъ становището на което стояхъ по онова врѣме досѣжно практиката на социалната демокрация и отъ които може да се види, до колко сж се промѣнили възгледитѣ ми отъ тогава:

„Да искаме подържка на всички безъ работа отъ държавни срѣдства значи не само всѣки, който не може да намѣри работа, но сжщо и всѣки, който не желае да търси такава, да се прѣпитава на държавни разноски“.

„Нѣма нужда да бжде човѣкъ анархистъ и всѣкидневнитѣ обезпечения за живота отъ държавата да намира . . .“

„Ний искаме да се държимъ здраво о основното положение, че модерниятъ пролетарий е дѣйствително бѣденъ, но не е бѣднякъ. Въ тая разлика се крие единъ цѣлъ свѣтъ, крие се сжщностьта на нашата борба, надѣждата за нашата побѣда“.

„Изражението „прѣвръщане на постоянатa войска въ народна защита“ вмѣсто „народна защита на мѣстото на

постоянатa войскa“ прѣдлагаме ний затуй, защото то утвърждава цѣлта и при това оставя на партията свободни ржцѣ днесь, когато още не може да се говори за унищожение на постоянатa войскa, да иска вече редъ мѣрки, които по възможность поне закржгляватъ противоположностьта между войска и народъ, като напр. унищожение на особното военo сждопроизводство, намаление на служебното врѣме и т. н.“ (стр. 819, 824, 825).

Понеже въпросътъ „постоянa войскa или милиция“ напослѣдъкъ е станалъ прѣдметъ на живи спорове, то ще бжде намѣсто да вмѣстимъ тукъ нѣкои бѣлѣжки по тоя прѣдметъ.

Мене ми се струва че въпросътъ въ по-рано означеното схващане е поставенъ фалшиво. Трѣбваше да гласи: правителствена войскa или народна войскa. Съ това би се означила съвсѣмъ недвусмислено политическата страна на въпроса: трѣбва ли войскатa да бжде орждие на управницитѣ, или въоружена защита на народа, трѣбва ли тя да получава рѣшителнитѣ заповѣди отъ короната, или отъ народното прѣдставителство, да се кълне на нѣкое лице, което стои на чело на народа, или на конституцията и народното прѣдставителство? Отговорътъ за никого отъ социалъ-демократитѣ не може да бжде съмнителенъ. Разбира се, нито народното прѣдставителство е социалистическо, нито конституцията демократическа, та въ нѣкои случаи една подчинена на народното прѣдставителство войскa все пакъ би могла да се употрѣби случайно за притѣснение на малцинствата, или на дѣйствителни мнозинства, които само въ парламента сж малцинство. Ала противъ такива възможности нѣма никаква спасителна формула, додѣто изобщо една часть отъ народа, която трѣбва да слуша врѣменото прѣдставителство на народа, е въоружена. Дори тъй нарѣченото „общо народно въоржение“ споредъ мене при сегашната техника би било само една илузорна защита противъ организираната въоружена сила и ако вече съставътъ на тая сила не осигурява народа противъ насилия — което все по-вече се случва при общото задължение за защита — би причинило всѣки пжть само безполезни жертви и отъ двѣтѣ страни. Дѣто то днесь е нужно, тамъ не би се удобрило отъ политически съоб*ражения*, а дѣто може да се създаде, е излишно. Колкото

и да искамъ да се възпита едно силно безстрашно поколѣние, при все туй общото народно въоружение за менъ не е социалистически идеалъ. За щастие ние привикваме все по-вече да изравняваме политическитѣ недоразумѣния другояче, а не съ пушки.

Толкова за политическата страна на въпроса. Досѣжно техническата (военно образование, служебно врѣме подъ оржжие и т. н.), открито признавамъ, че не познавамъ достатъчно тая область, за да имамъ едно окончателно мнѣние. Примѣритѣ отъ по-ранни врѣмена, които говорятъ за бързо обучени войски (революционни войни, освободителни войни), не могатъ просто да се прѣведатъ къмъ съвсѣмъ промѣненитѣ условия за водене сега война, и правенитѣ неотдавна опити въ гръцко-турската и испано-американската война съ доброволци ми се виждатъ при възможность, която Германия трѣбва да има прѣдъ очи, сжщо тъй невъзможно безогледно да се приложатъ. Защото, ако и да съмъ на мнѣние, че въ нашитѣ кржгове понѣкога прѣувеличаватъ „руската опасность", или я търсятъ тамъ, дѣто тя най-малко се намира, но съмъ съгласенъ, че страна, дѣто по-голѣмата часть отъ населението състои отъ твърдѣ невѣжи, политически безъ воля селени, винаги може да бжде опасна за съсѣдитѣ си. Въ дадения случай би значило тя да бжде способна да прѣнесе войната колкото се може по-бързо въ непріятелската страна и тамъ да я води, защото въ модернитѣ страни войната у дома е вече половина поражение. Въпросътъ е значи дали една милиция би притежавала готовностьта къмъ сражение, сигурностьта и кохезията, дали гарантира тоя резултатъ, или би се изисквало едно по-дълго развитие подъ знамената. Въ туй отношение, споредъ мене, може съсъ сигурность само туй да се каже, че при съврѣменото възпитание на младежьта да носи оржжие и да отстранява всички остатъци и наслѣдия отъ строгото изпълнение на служебнитѣ формалности трѣбва да бжде възможно едно твърдѣ значително намаление на служебното врѣме, безъ да се повредѝ ни най-малко защитната сила на народа. При това волята на ония, които стоятъ въ дадено врѣме на чело на народа, играе голѣма роль, но на тази воля и днесъ вече може народното прѣдставителство дѣятелно да помага чрезъ натискъ върху

военото ступанство. Както и при фабричното законодателство, едно принудително съкращение на служебното врѣме би могло да направи възможни нѣкои нѣща, които назадничавиятъ духъ и частнитѣ интереси днесь обявяватъ за „невъзможни“. Тъй — доколкото човѣкъ изобщо цѣни издържането на една въоржжена сила приготвена за нападане и защита — покрай необходимото промѣнение политическото положение на войската първиятъ въпросъ не е, дали милиция или не, но какво съкращение на служебното врѣме е възможно непосрѣдно и — постѣпено — по-късно, безъ да си поврѣди Германия въ сравнение съсъ своитѣ съсѣдни държави.

Но дали социалната демокрация като партия на работната класа и на мира има нѣкакъвъ интересъ да подържа националното въоржжение? Излизайки отъ различни становища, трѣбва да отговоримъ отрицателно, дори и ако излѣземъ отъ фразата на комунистическия манифестъ: „пролетаріятъ нѣма отечество“. Туй изречение въвъ всѣки случай можеше да бѫде вѣрно за безправнитѣ изключени отъ обществения животъ работници на 40-тѣ години, но днесь, въпрѣки твърдѣ увеличеното сношение на народитѣ по между имъ, е изгубило вече голѣма часть отъ истината и ще я губи все по-вече, колкото по-вече работникътъ подъ влияние на социалната демокрация отъ простъ пролетарий става гражданинъ. Работникътъ, който е въ държавата, общината и т. н. равноправенъ избиратель, а чрѣзъ туй и състопанъ на общия имотъ на народа, чийто дѣца възпитава държавата, чието здраве тя пази, когото тя осигурява отъ невѣжество, ще има отечество, безъ затуй да прѣстане да бѫде свѣтовенъ гражданинъ, както народитѣ все по-вече се сближаватъ, безъ да прѣстанатъ за туй да водятъ самостоенъ животъ. Може да се покаже твърдѣ удобно, ако всички хора единъ день заговорятъ единъ езикъ. Ала каква прѣлесть, какъвъ изворъ на духовна наслада ще изгуби съ туй бѫдещето човѣчество! Пълното унищожение на народитѣ не е единъ красивъ сънь и въвъ всѣки случай не може се очаква въ човѣшката бѫдность. Колкото малко и да е желателно, щото кой да е отъ великитѣ културни народи да изгуби своята самостойность, не може да бѫде *безразлично* за социалната демокрация, дали нѣмскиятъ

народъ, който е принесълъ и принася своята искрена часть въ културната работа на народитѣ, дали той ще бѫде изтласканъ назадъ въ съвѣта на народитѣ.

Днесь се говори много за политическото завладѣване управлението отъ социалната демокрация, а при силата, която тя е добила въ Германия, не е невъзможно щото поради нѣкакво политическо събитие въ недалечно врѣме да почне да играе рѣшителна рола. Но тъкмо тогава социалната демокрация би трѣбвало, защото съсѣднитѣ народи още не сѫ тъй напрѣднали, да стане национална, както индепендентитѣ на английската и якобинцитѣ на френската революция, ако иска да закрѣпи своето господство т. е. би трѣбвало своята способность да бѫде ржководеща партия, респективно класа, да усили съ туй, като се покаже порасла за задачата да пази еднакво рѣшително и класовитѣ интереси, и националния интересъ.

Азъ пиша това безъ всѣкаква наклонность къмъ шовинизъмъ, за който дѣйствително нѣмамъ нито причина, нито поводъ, но изслѣдвамъ съвсѣмъ обективно длъжноститѣ, които се налагатъ на социалната демокрация въ такива случаи. За мене и до днесь интернационализмътъ стои тъй високо, както прѣди, и не вѣрвамъ, че ще бѫде съ нѣщо уврѣденъ отъ развититѣ по-горѣ положения. Само ако социалната демокрация се ограничи съ пропаганда на доктрината и съсъ социалистически експериментъ, ще може да се отнася къмъ национално-политическитѣ въпроси чисто критически. Политическата дѣятелность вече сама по себе си е компромисъ съ несоциалистическия свѣтъ и води къмъ съвсѣмъ несоциалистически мѣрки. Между това, съ течение на врѣмето, националното ще стане толкова социалистическо, колкото и муниципалното. Нали днесь много социалисти отъ демократически държави на драго сърдце се казватъ националисти и необмислено приказватъ за национализиране на почвата, вмѣсто да се ограничатъ съ израза социализиране, който е по неопрѣделенъ и се употрѣбява по-вече по необходимость, нежели за поправка на думата национализиране.

По горѣ е указана въ общи чърти гледната точка, отъ която като излиза социалната демокрация, трѣбва да вземе извѣстно положение къмъ въпроситѣ на външната политика. Ако работникътъ не е още пълноправенъ граж-

прѣчатъ. Азъ считамъ за законна [illegible] държавна политика да си осигури за [illegible] вото да участвува; и принципалнот [illegible] вѣтнитѣ стѫпки, споредъ мень, [illegible] на социалната демокрация.

Да вземемъ единъ опрѣдѣленъ [illegible] на залива Кеау-чоу е било на врѣмет [illegible] дѣ неудобрително отъ нѣмската [illegible] Доколкото тая критика се отна[illegible] при които е станало откупването [illegible] на социалдемократическата преса. [illegible] да се опонира на въвеждането [illegible] раздѣла на Китай, защото тая [illegible] интереситѣ на Германия. Че [illegible] тишли по-нататъкъ и сѫ обявили [illegible] принципъ при каквито и да бил[illegible] да откупването на залива, азъ [illegible] глася съ това.

Нѣмскиятъ народъ нѣма [illegible] раздѣленъ Китай и Германия да [illegible] кѫсъ отъ централното царств[illegible] ресъ, щото Китай да не стане [illegible] щото китайската търговска [illegible] нена на една едничка чужда [illegible] чужди държави, — накратко, [illegible] лѣмъ интересъ, щото Германия [illegible] телна дума по всички относящи [illegible] Търговията ѝ съ Китай изисква такова право [illegible] Доколкото пъкъ придобиването на залива Кеау-[illegible] ство да си осигури и усили това право — а че то спо-мага на туй, мѫчно може да се оспори — то е, споредъ моето мнѣние, една причина за социалната демокрация да не се обяви принципално противъ него. Като оставимъ на страна начина, какъ станало придобиването и какви добри рѣчи сѫ го придружавали, то не бѣ най-лошата чърта на външната германска политика.

Работата е да се осигури свободна търговия съ и въ Китай. А че и безъ тая придобивка Китай би билъ привлѣченъ въвъ възходна стъпень къмъ капиталистическото ступанство, че и безъ нея Русия би продължавала своята политика на заграбване и при пръвъ удобенъ случай би

окупирала Манджурскитѣ пристанища, въ това не можемъ да се съмняваме. Въпросътъ бѣ само дали Германия трѣбваше спокойно да гледа какъ Китай постъпено все повече става зависимъ отъ Русия, или пъкъ трѣбваше да си осигори една позиция, отъ която при нормални условия винаги да може да упражнява своето влияние върху характера на събитията, вмѣсто да бѫде принудена да се задоволява съ безполезни протести. Доколкото откупването на залива спомага за придобиване гражданство за бѫдещитѣ интереси на Германия, — а въ такъвъ смисълъ то е и прокламирано, — дотолкова социалната демокрация можеше да го одобрява, безъ да се откаже ни най-малко отъ своитѣ принципи.

Между туй, при неотговорностьта въвъ воденето външната германска политика, съвсѣмъ не може да се говори за нейното положително подържане, а само за правилното мотивиране на отрицателното къмъ нея държане на социалната демокрация. Безъ гаранция за туй, че такива прѣдприятия нѣма да бѫдатъ оползотворени за други цѣли, може би като срѣдство за достигане такъвъ врѣменъ успѣхъ, който повръжда по-важни интереси на бѫдещето, — безъ такива гаранции социалната демокрация не може да вземе върху себе си никаква часть отъ отговорностьта за мѣркитѣ по външната политика.

Съ туй, както виждаме, развитото тукъ правило за положението къмъ въпроситѣ на външната политика стои твърдѣ близо до досегашната практика на социалъ-демокрацията. Не ми е работа да разгледамъ, доколко това правило въ своитѣ основни прѣдпоставки се съгласява съ владѣещитѣ въ партията възгледи.

Въ тия работи, изобщо взето, прѣданието играе много по-голѣма роль, отколкото се мисли. Въ природата на всички стрѣмящи се на напрѣдъ партии е да се отдава малка тежесть на станали вече промѣни. Погледитѣ имъ сж обърнати къмъ това, което още не е промѣнено, а това въ извѣстни случаи — при поставяне нови цѣли — е съвсѣмъ оправдана и полезна тенденция. Но проникнати отъ нея, такива партии леко впадатъ въ обичая да се държатъ по-дълго, отколкото е нужно или полезно, и добити сжждения, въ премиситѣ на които много нѣщо се е вече промѣнило. Тѣ не довиждатъ или не оцѣняватъ до-

брѣ стойностьта на тия промѣни, тѣ още дирятъ факти за да могатъ да докажатъ вѣрностьта на тѣзи схождения, когато въ основа на съвокупностьта на относещитѣ се тукъ факти изслѣдватъ въпроса, дали схождението съ течение на врѣмето не е станало прѣдразсждъкъ.

Такъвъ политически априоризъмъ, струва ми се, играе рола и когато се разглежда въпроса за колониитѣ.

По принципъ за социализма или работническото движение е съвсѣмъ базразлично, дали новитѣ колонии иматъ успѣхъ, или не. Прѣдставата, че разширението на колониитѣ ще задържи реализирането на социализма, почива върху съвсѣмъ застарѣлата идея, че реализирането на социализма зависи отъ все по-голѣмото стѣсняване кржга на имотнитѣ класи и възходното обѣдняване на маситѣ; че първото е приказка показа се въ по-прѣднитѣ отдѣли, а теорията за бѣдностьта е почти съвсѣмъ отхвърлена, ако не съ всичкитѣ ѝ послѣдствия, то поне най-малко въ тая форма, че чрѣзъ прѣтълкуване я отдалечавать[1]). Но и да бѣше вѣрна, то колониитѣ, за които става дума (като отдалечени), не могатъ тъй бързо да въздѣйствуватъ върху домашнитѣ социални отношения, та не биха могли да задържатъ и за една година едно възможно сгромолясване. Въ това отношение социалната демокрация съвсѣмъ нѣма защо да се бои отъ колониалната политика на Германия.

---

[1]) Такъвъ опитъ на интерпретация прави К. Куновъ въ своята статия за катастрофитѣ. Ако Марксъ къмъ края на I томъ на „Капитла“ говори за „разтещето количество бѣдность, което се вѣстява съ напрѣдъка на капиталистическото производство, то, споредъ него, трѣбва да се разбере не просто абсолутно спадане на икономическото състояние на работника, но назадване на неговото общественo положение по отношение къмъ крачещето на напрѣдъ културно развитие, значи по отношение увеличението на продуктивностьта и възкачването на общитѣ културни нужди. Понятието бѣдность не е постояно. „Каквото на единъ работникъ отъ извѣстна категория, когото раздѣля отъ господаря една голѣма разлика въ образованието, се показва като състояние достойно за неговитѣ стрѣмежи, — това същото на единъ работникъ отъ друга категория, който духовно, може би, надминава господаря си, може да се покаже като такава „бѣдность и притѣснение, щото той е наклоненъ да възстане противъ него“ („Neu Zeit“, XVII, 1, стр. 402 – 403).

За жалость, въ съотвѣтното изречение Марксъ говори не само за възходната бѣдность, притѣснение, но и за увеличение-

И защото това е тъй, защото развитието на колониитѣ, които Германия е придобила (все едно и на тѣзи, които ще придобива), ще изисква толкова много врѣме, че за едно по-силно въздѣйствие върху социалнитѣ отношения на Германия не може да се говори, тъкмо поради тая причина нѣмската социална демокрация може съвсѣмъ спокойно да разгледа въпроса за тѣзи колонии. И за едно въздѣйствие на колониалното завладаване върху политическитѣ отношения въ Германия не може да се говори. Маринниятъ шовинизъмъ, напримѣръ, стои безъ съмнѣние въ тѣсна връзка съ колониалния шовинизъмъ и заема отъ него извѣстна храна. Но той би сѫществувалъ и безъ него, както Германия е имала флота дълго врѣме прѣди да е мислила да придобива колонии. Въвъ всѣки случай може да се допустне, че тая връзка служи най-много за да се оправдае една основателна борба съ колониалната политика.

Впрочемъ, има доста основания, които ни карятъ когато придобиваме нови колонии, да изпитаме строго стойностьта имъ, що може отъ тѣхъ да се очаква, отношението къмъ туземцитѣ и тѣхното задоволство, а и цѣлото управление въ тѣхъ строго да контролираме. Но нѣмаме никакво основание да считаме такава придобивка за съвсѣмъ излишна. Положението на социалната демокрация, обусловено отъ сегашната система на управление,

---

то на робството, изражданието и експлоатацията. Трѣбва ли и тѣхъ да разберемъ въ казания — най-остръ смисълъ? Дали да приемемъ едно израждане на работника, което по отношение къмъ възкачването на културата е само релативно израждане? Азъ не съмъ къмъ това наклоненъ, Куновъ сѫщо. Не, Марксъ говори съвсѣмъ опрѣдѣлено: „*постояно намалняване числото* на магнатитѣ на капитала“, което „узурпира *всички изгоди*“ на капиталистическата размѣна, и нарастване „количеството на бѣдностьта, притѣснението и т. н.“ („Капиталътъ“, т. I, гл. 24, 7) Теорията за катастрофитѣ не може да се основава на тѣзи противоположни твърдения, на моралната бѣдность на тѣзи вънкашни духовни началници, както въвъ всѣка канцелария, въвъ всѣка нерархическа организация се срѣщатъ. За мене въ случая е малко доволство да виждамъ, както при Кунова, сѫждения, че той случайно е срѣщалъ работници отъ различни категории и съ различни основни социални понятия, „възъ основа на които да подкрѣпи теорията за катастрофитѣ и само чрѣзъ и съ реалностьта да може да ги примири. Дали това не ще сѫ „английски работници“?

ѝ позволява да държи само критическо поведение и на въпроса, дали Германия днесь се нуждае отъ колонии, тя може по отношение колониитѣ, които тепърва ще се придобиватъ, да отговори отрицателно. Ала и бѫдещето има върху насъ права. Ако вземемъ прѣдвидъ, че въ сегашно врѣме Германия внася значително количество колониални продукти, то трѣбва да си кажемъ, че може нѣкога да настане врѣме, когато ще бѫде желателно часть отъ тѣзи продукти да се взима отъ нашитѣ колонии. Ние можемъ да си въобразимъ хода на развитието въ Германия колкото е възможно бързъ, но затуй не ще се откажемъ да мислимъ, че въ редъ други страни е нужно доста дълго врѣме, додѣто прѣминатъ къмъ социализма. Ако не се откажемъ да се наслаждаваме отъ продуктитѣ на тропичнитѣ растения, трѣбва да не се откажемъ и сами да разработваме такива растения. Рѣшаващъ е тукъ не въпроса *дали*, а *какъ*. Нито е нужно, щото владѣнието тропични страни отъ европейци да поврѣди на туземцитѣ наслади отъ живота, нито пъкъ туй е било досега общо явление. При това може да бѫде признато само едно условно право на туземцитѣ върху заетата отъ тѣхъ почва. Въ краенъ случай, по-високата култура ще има и по-голѣмо право. Не завладѣването, но обработката на почвата дава историческо право за ползуване отъ нея[1]).

Това сѫ сѫществените възгледи, които, по мое мнѣние, би трѣбвало да бѫдатъ мѣродавни за отношението на социализма къмъ въпроситѣ на колониалната политика. И на практика тѣ не биха причинили нѣкаква значителна промѣна въ мнѣнията на партията, но, повтарямъ, работата е не само какви мнѣния ще имаме въ единъ даденъ случай, но какъ тия мнѣния ще бѫдатъ обосновани.

Има хора въ социалната демокрация, които считатъ застѫпването за националнитѣ интереси като шовинизъмъ или поврѣждане интернационализма и класовата политика на пролетариата. Както въ свое врѣме Domela Nüuwenhuis обяви за шовинистическо познатото обяснение на

[1]) „Дори едно голѣмо общество, единъ народъ, па дори всички общества отъ нѣкоя епоха, взети заедно, не сѫ собственици на земята. Тѣ сѫ сѫмо нейни владѣтели, които се ползуватъ отъ продуктитѣ ѝ, и като boni patres familias трѣбва да я оставатъ подобрена на слѣднитѣ поколѣния“. (Марксъ „Капитала“, III, 2, стр. 309).

Бебеля, че при едно нападение отъ страна на Русия социалната демокрация ще даде своитѣ хора за защита на отечеството, така неотдавна Белфортъ Бакъ счете за неприемливъ инцидентъ едно подобно обяснение отъ страна на Х. М. Хиндманъ[1]). Трѣбва да признаемъ, че не винаги е лесно да се опрѣдѣлятъ границитѣ, дѣто защитата на интереситѣ на своя народъ прѣстава да бѫде оправдана и се обръща въ псевдопатриотизъмъ; но спасителното срѣдство противъ прѣувеличения отъ къмъ едната страна не лежи въ прѣувеличаване другата. Него трѣбва да търсимъ въ оживената размѣна на мисли у демокрациитѣ на културнитѣ страни и въ подържане всички фактори и институти, които подържатъ мира.

Нека се върнемъ къмъ въпроса за най-близкитѣ искания на програмата. Ако нѣкои отъ тѣзи искания, като напр. за агитацията и парламентарната дѣйность на партията, или никакъ не сѫ били поставени на дневенъ редъ, или сѫ били поставени само като частични реформи, то относително други цѣлта е вече поставена по-далечъ, отколкото изисква програмата. Тъй, тя иска да се запрѣти дѣтския трудъ по-рано отъ 14-та година, въ цюрихския конгресъ за подържане работницитѣ, отъ 1897 г., като най-низка граница за дѣтския трудъ бѣ означена 15-та година, а на много социалисти и туй се вижда малко. Ала, по моето убѣждение, при сегашнитѣ условия, туй повишаване границата на дѣтския трудъ не може да се счита за подобрѣние. Ограничи ли се работното врѣме до такова, каквото младото тѣло може да понесе безъ врѣда и да остане достатъчно свободно врѣме за игра, почивка и по-нататъшно образование, то начеването производителенъ трудъ за 14 год. младежи не е такова голѣмо зло, щото да се запрѣти той изобщо. Това зависи напълно отъ характера и условията на работата, което впрочемъ зако-

[1]) Хиндманъ защитава съ голѣма рѣшителность идеята, че Англия, за да запази свободното внасяне на своитѣ храни отъ противници, се нуждае отъ една възможна комбинация за увеличение воената флота. „Нашето сѫществуване като народъ отъ свободни граждани зависи отъ нашето владичествуване надъ морето. Това не може да се каже за никой другъ сегашенъ народъ. Колкото ний социалиститѣ да сме по естествена необходимость врагове на всѣкакво въоръжение, при всичко това, трѣбва да признаемъ фактитѣ“ („Justice“, 31Декемврий 1898 г.).

нодателството днесъ признава, когато запрѣщава на млади работници да участвуватъ въ извѣстни занаяти, а за други опрѣдѣля точно количеството на работното врѣме. Въ по-нататъшното развитие на тѣзи регулирания и въ усъвършенствуване обучението виждамъ азъ напрѣдъка на покровителствуване младежьта, а не въ едно механическо възкачване границата на способната за производителенъ трудъ възрасть.

Връзката на тоя въпросъ и училищния е вече общепризната. Въ свръзка съ училището трѣбва да се уреди въпроса за юношеския трудъ, ако искаме да добиемъ задоволителенъ резултатъ[1].

Дѣто и доколкото производителниятъ трудъ причинява врѣда на грижитѣ за здравето и на училищнитѣ задачи за душевно и нравствено възпитание, той трѣбва да се запрѣти; напротивъ, рѣшително трѣбва да се отхвърли всѣкаква обща забрана, която засѣга и неподлежащата вече на училищнитѣ грижи възрасть. Съвсѣмъ криво е да вмъкнемъ въ тоя въпросъ такива економически разсъждения за ограничение на производството или на работнишката конкуренция. Напротивъ, ще бѫде добрѣ винаги да имаме прѣдвидъ, че производителниятъ, или да употрѣбимъ едно по-малко двусмислено изражение, обществено-полезниятъ трудъ крие въ себе си високо възпитателна цѣнность и вече заради туй не бива да го разглеждаме като нѣщо, противъ което трѣбва да се боримъ.

Отъ по-голѣма важность, отколкото увеличението на вписанитѣ вече въ програмата искания, е въпросътъ за допълването на партийната програма. Тукъ практиката е

---

[1]) Въ едно съчинение „Какъ може да бѫде сторено“ английскиятъ инжинеръ Джонъ Ричардсонъ, членъ на социалдемократическата федерация, е изработилъ единъ планъ за реализиране на социализма, споредъ който обучението трѣбва да бѫде задължително до 21-та годишна възрасть и свързано съ пълната свобода на ученицитѣ. Но отъ 14-та година трѣбва да се отдѣлятъ за производителенъ тудъ по четире часа на день, а отъ 19-та по шесть. Въ тая и различни други точки планътъ, доколкото той не обръща голѣмо внимание на економическитѣ трудности, излиза отъ съвсѣмъ рационални основания. „Искаме ли една социална реформа да бѫде успѣшна“, пише авторътъ, „тя трѣбва да се подчини на слѣднитѣ условия: първо, тя трѣбва да бѫде възможна, т. е. трѣбва да има прѣдвидъ човѣшката природа

поставила на дневенъ редъ сума въпроси, които, когато програмата се създаваше, или бѣха разгледани като стоещи много далечъ, за да се занимава социалната демокрация специално съ тѣхъ, или пъкъ не бѣха признати за достатъчно важни. Тукъ принадлежатъ *аграрния въпросъ*, въпроситѣ на *комуналната политика* и *кооперацията* и много въпроси отъ *промишленото право*. Голѣмиятъ растежъ на социалната демокрация прѣзъ 8-тѣ години, откакъ се състави ерфуртската програма, неговото въздѣйствие върху политиката на Германия, а сжщо тъй опитътъ на другитѣ страни, ни принуждаватъ да се занимаемъ непрѣмѣнно съ тия въпроси; при туй има нѣкои възгледи, които тогава бѣха сжществено оправдани по отношение онія, що бѣха господствували прѣди тѣхъ.

Що се отнася до *аграрния въпросъ*, то и онія, които считатъ селското ступанство осждено на пропадане, сж значително промѣнили възгледитѣ си върху врѣмето, кога ще се случи то. При новитѣ дебати върху доста изучваната отъ социалната демокрация аграрна политика се явиха наистина доста голѣми различия въ мнѣнията по тая точка, но главно се въртѣха около въпроса, дали, и при единъ даденъ случай, доколко трѣбва социалната демокрация да помогне на селенитѣ, като такива, т. е. като самостойни селски прѣдприемачи, противъ капитализма.

По-легко е било да се постави въпроса, отколкото да се отговори на него. Обстоятелството, че голѣмата маса селени, ако и да не сж наемни работници, принадлежатъ къмъ работнитѣ класи, т. е. добиватъ срѣдства за сжществуване не отъ проста владетелска титла или отъ привилегии по рождение, ги поставя съвсѣмъ близо до наемното работно население. Отъ друга страна тѣ образуватъ

каквато си е, а не каквато би трѣбвало да бжде; второ, не бива да се упражни никаква насилствена или ненадѣйна промѣна при образуването на обществото; трето, додѣто промѣнитѣ слѣдватъ стжпка по стжпка, трѣбва дѣйностьта да бжде непосрѣдна и сигурна; четвърто, когато извѣстна промѣна е въведена, нейното дѣйствие трѣбва да бжде трайно и да функционира автоматично; пето, нейното дѣйствие и реализиране трѣбва да отговарятъ на исканията на справедливостьта; и шесто, тя трѣбва да бжде еластична, т. е. да допуща постояно разширяване, модифициране и подпълване" („How it can be done, or Constructive Socialism", London, The Twentieth Century Press).

въ Германия такава значителна часть отъ населението, че въ много окржзи при изборитѣ тѣхниятъ гласъ рѣшава побѣдата на социалистическата или капиталистическата партия. Ако социалната демокрация не иска да се ограничи да бжде работническа партия въ такъвъ смисълъ, че по сжщество да образува само допълнение къмъ занаятчийското движение, то трѣбва да се старае поне да заинтересува голѣма часть отъ селенитѣ за побѣдата на своитѣ кандидати. Това може да се постигне между масата дребни земледѣлци само тъй, като се застжпимъ за мѣрки, които ще имъ докаратъ въ близко бждеще нѣкакво подобрѣние, които ще имъ докаратъ непосрѣдно облегчение. Ала законодателството при много такива мѣрки не може да различи дребния земледѣлецъ отъ срѣдния, а отъ друга страна то не меже да помогне на селенина като политичѣски гражданинъ и работникъ, безъ да го подържа косвено като „прѣдприемачъ“.

Това се показва между друго въ програмата на социалистическата аграрна политика; Кауцки го е скицираль въ съчинението си по земледѣлческия въпросъ, въ главата „неутрализиране на селското население“. Кауцки доказва убѣдително, че дори слѣдъ една побѣда на социалната демокрация, тя не ще има никакво основание да отстрани селскитѣ имущества съсъ силно налѣгане, а въ сжщото врѣме е рѣшителенъ врагъ на подържането мѣрки или поставянето на такива искания, съ които ще се „покровителствуватъ селенитѣ“ въ такъвъ смисълъ, че тѣ подържатъ искуствено селенитѣ като прѣдприемачи. Той прѣдлага редъ реформи, респ. допуща покровителство на селенитѣ — съ които да се олегчатъ селскитѣ общини и да се увеличатъ изворитѣ на тѣхнитѣ доходи. На коя класа биха били тия мѣрки най-полезни? На селенитѣ, споредъ Кауцки. Защото, както той обърна внимание на друго мѣсто отъ съчинението си, на село, дори и при общо избирателно право, не може да става дума за нѣкакво значително влияние на пролетариата въ общинскитѣ дѣла. При това то е твърдѣ изолирано твърдѣ неимотно, твърдѣ зависимо отъ малкото работодатели, които го контролиратъ. „За една общинна политика несъгласена съ интереситѣ на земленото владение не може и да се помисли“. Сжщо тъй малко може днесь да се мисли за едно модерно селско

ступанство, за едно едро производство, водено отъ селската община. (Земл. въпр., стр. 337, 338). Доколкото и докогато това е вѣрно, мѣрки като „присъединяване ловджийскитѣ окржзи на едрото землевладение къмъ селскитѣ общини“, „обръщане въ държавни данъцитѣ училищенъ, пжтенъ и за бѣднитѣ“ биха помогнали за да се подобри икономическото положение на селенитѣ, съ това биха помогнали да се укрѣпи владението имъ, респ. биха дѣйствували покровителствено къмъ селенитѣ.

По двѣ прѣдположения ми се струва такова покровителствуване на селенитѣ необмислено: първо, че му противостои една силна подържка на селскитѣ работници, и второ, което и безъ туй е прѣдварително условие за неговото реализиране, че демокрацията управлява общината и държавата[1]).

У Кауцки и двѣтѣ сж подчинени Но Кауцки не цѣни достатъчно важностьта на селскитѣ работници въ демократизираната селска община. Тъй безпомощни, както ги той описва, сж селскитѣ работници само въ такива общини, които нѣматъ никакви сношения, а тѣхното число отъ день на день намалява Изобщо селскиятъ работникъ днесъ съзнава доста ясно своитѣ интереси, за което самъ Кауцки привежда доста материалъ, а още по вече би ги съзналъ при общо гласоподавателно право. Освѣнъ това, въ по-вечето селски общини има много противоположности въ интереситѣ на самитѣ селени, а занаятчиитѣ и дребнитѣ търговци въ общината сж елементъ, който въ много нѣща има по-вече интереси съсъ селскитѣ работници, отколкото има общо съсъ селската аристокрация. Всичко това би докарало работитѣ най-малко дотамъ, щото работницитѣ сами да заста-

---

[1]) Азъ не вземамъ тукъ прѣдвидъ техническитѣ въпроси на управлението, които сж свързани съ тия въпроси. Откровено, то би било една безсмислица, на едното тѣло — на държавата — да се остави дълга да избира срѣдства, а на другото —на общината — едно неограничено право да се грижи за тия срѣдства. Или трѣбва на държавата, като органъ, който избира срѣдствата, да се прѣдостави едно широко право на финансовъ контролъ върху разходитѣ на общината, или пъкъ трѣбва общинитѣ да взематъ върхр себе си часть отъ разноскитѣ за прѣдставенитѣ цѣли, та и на тѣхъ да тежатъ нецѣлесъобразни разходи. Споредъ мене, въ тия работи държавата трѣбва да съставя втора, а не първа финансова инстанция.

нать противъ една затворена „реакционерна маса“. Въ течение на врѣмето би трѣбвало социалната демокрация да дѣйствува и въ селската община по-вече въ смисълъ на социализма. Споредъ мене, социалната демокрация въ съюзъ съ обратнитѣ дѣйствия на голѣмитѣ прѣврати въ сношението сѫ по-голѣмъ лостъ за еменципацията на селскитѣ работници, отколкото техническитѣ промѣни въ селското ступанство.

Впрочемъ, фактически програмата на Кауцки въ основата си и при туй въ онѣзи точки на които той отдава най-голѣма тежесть е само приложение на исканията на градската демокрация къмъ аграрнитѣ отношения, усилено чрѣзъ разширение покровителственитѣ мѣрки за селскитѣ работници. Слѣдъ казаното по-горѣ става ясно, че това споредъ мене е само недостатъкъ. Азъ не казвамъ нищо, което Кауцки не е изтъкналъ съвсѣмъ ясно. Той мисли дори да откаже на своята земледѣлческа програма названието социалдемократическа, защото нейнитѣ искания въ полза на селскитѣ работници въ селскитѣ самоуправления вече се съдържатъ въ сѫществснитѣ си чърти отчасть въ исканията за покровителствуване работницитѣ, отчасть пъкъ въ най-близкитѣ политически искания на социалната демокрация; отъ друга страна пъкъ, защото освѣнъ искането да стане държавно горското и водното ступанство, той прѣдлага само малки срѣдства, които на друго мѣсто отчасть сѫ вече прокарани и относително които социалната демокрация се отличава отъ другитѣ партии само по туй, дѣто тя пази общитѣ интереси противъ частната собственость. Между това, съвсѣмъ не зависи отъ важностьта на отдѣлнитѣ искания, но отъ важностьта и характера на всички искания цѣлокупно и отъ тѣхната свързка, дали една програма може да се нарече социалдемократическа, или не. Социалната демокрация може да постави като най-близки искания такива, които прилѣгатъ къмъ сѫврѣменитѣ обстоятелства, при което необходимо условие е, тѣ да иматъ въ себе си зародишъ за по-нататъшно развитие въ посока къмъ оня обществснъ строй, къмъ който тя се стрѣми. Но нѣма ни едно такова искане, за което да не може да се застжпи една или друга несоциалдемократическа партия. Искане, на което другитѣ партии по принципъ необходимо би били противни, може вече по-

ради туй да се нарече утопично. Отъ друга страна социалната демокрация не може да прѣдяви искания, които при сегашнитѣ отношения на ступанството и на властьта по-вече биха помогнали да се укрѣпатъ съврѣменитѣ отношения на собственостьта и владението, отколкото да ги отслабнатъ, когато съотвѣтнитѣ мѣрки при други отношения, при една по-напрѣднала стъпень на развитието, би могли да станатъ лостъ за социалистическо прѣобразуване на производството.

Такова искане, отъ което Кауцки слѣдъ грижливо изпитване се отказалъ, е искането ипотекитѣ да станатъ държавни. Това не е днесь вече работа на социалната демокрация.

Азъ се отказвамъ да разгледамъ подробно програмата на Кауцки, съ която, както е вече забѣлѣзано, по принципъ съмъ напълно съгласенъ; но вѣрвамъ, че не трѣбва да се откажа отъ нѣкои бѣлѣжки. Азъ раздѣлямъ, както по-рано изложихъ, главнитѣ задачи, които социалната демокрация има днесь да изпълни спроти селското население, на три групи: 1) *Унищожение на всички сжществуващи още останки и изводи на земледѣлческия феодализъмъ и борба за демокрацията въ общината и окржга.* Значи, застжпване за унищожение наслѣдствата, окржжнитѣ имения, привилегиитѣ на лова и т. н., както споменува Кауцки. Въ израза на Кауцки „чрѣзъ въвеждане най-пълното самоуправление въ общината и провинцията“, струва ми се, не е добрѣ избрана думата „най-пълно“, която азъ бихъ замѣстилъ съ думата „демократическо“. Прѣвъзходнитѣ стъпени почти винаги водятъ къмъ грѣшки. „Най-пълно самоуправление“ се отнася до кржга на участницитѣ, дѣто това, което изразътъ означава сигурно ще се изрази по-добрѣ съ думата „демократическо самоуправление“; може да се отнесе и до *правата за ръшения* и тогава би означавалъ абсолютизъмъ на държавата, който нито е нуженъ, нито би билъ съгласенъ съ исканията на една здрава демокрация. Надъ общината стои общото законодателство на народа, като указва опрѣдѣленитѣ й функции и запазва общитѣ интереси срѣщу нейнитѣ части. 2) *Покровителство и олеячение на работнитѣ класи въ селското ступанство.* Тукъ спада и покровителството на работницитѣ въ по-тѣсенъ смисълъ: унищожение

данъка върху жилищата на ферменитѣ работници, ограничение работното врѣме на разнитѣ категории наемни работници, санитарна полиция, образование, а сѫщо и такива мѣрки, които облегчавать дребния селенинъ като данъкоплатецъ. По отношение покровителството на работницитѣ прѣдложението на Кауцки, да се запрѣти на младитѣ работници да работятъ между 7 ч. вечерь и 7 ч. сутринь, ми се струва нецѣлесъобразно. Въ лѣтнитѣ мѣсеци туй би значило да се прѣнесе работата отъ утрѣнитѣ часове къмъ най-горещото лѣтно врѣме, прѣзъ което обикновено не се работи. На село хората обикновено ставатъ рано, а нѣкой работи прѣзъ жетва е необходимо да се почвать по-рано[1]). Нормалният работенъ день въ полскитѣ работи не може се опрѣдѣли по сѫщия начинъ, както въ индустрията. Реализирането му е възможно, както самъ Кауцки излага, само чрѣзъ единъ планъ на работа, въ който точно да бѫде опрѣдѣленъ цѣлия кржгъ на годишната работа, като се вземе въвъ внимание характера на разнитѣ зависящи отъ врѣмето сезонни работи и въ основата на който ще се постави единъ срѣденъ максимумъ на позволеното както за младитѣ, тъй и за възрастнитѣ работно врѣме. На нормалния за възрастнитѣ работенъ день отъ 8 часа би отговарялъ за младитѣ 6-часовъ работенъ день. 3) *Борба съ абсолутизма на собственостьта и ускоряване кооперативното устройство.* Тукъ спадатъ искания като: ограничение правата на частната собственость на почвата, за да се ускори: 1) „унищожение смѣсеното положение, 2) селската култура, 3) прѣдпазване отъ зарази“ (Кауцки). „Намаление на голѣмата рента чрѣзъ устроени за тая цѣль сждилища“ (Кауцки). Съграждане отъ общинитѣ здрави и удобни работнишки жилища. „Законодателството да улегчи кооперативното сдружаване“ (К.). Общинитѣ да иматъ право да се сдобиватъ съсъ земя чрѣзъ покупка или експропри-

[1]) Тъй, при косидба, когато младитѣ трѣбва да пръснатъ окосената трѣва, за да изсъхне прѣзъ деня на слънце. Но щемъ ли да имъ запрѣтимъ тая работа, както и допълнящитѣ я — прѣвръщане и сбиране на трѣвата — то най-изгодно имъ е въ най-горещитѣ лѣтни мѣсеци да я вършатъ отъ 6 до 10 сутринь и отъ 4 до 8 слѣдъ обѣдъ.

ация и да я дават съ евтина рента на работници или работнишки кооперации[1]).

Това послѣдно искане ни прѣнася къмъ *кооперативния въпросъ*. Слѣдъ казаното въ отдѣла за икономическата възможность на кооперациитѣ, тукъ мога да бѫда кратъкъ. Днесь вече не се питатъ дали трѣбва или не да сѫществуватъ кооперации. Тѣ сѫществуватъ и ще си сѫществуватъ и да ще, и да не ще социалната демокрация. Наистина тя би могла, чрѣзъ тежестьта на влиянието си върху работнишката класа, да забави разпространението на работнишкитѣ кооперации, но съ туй не ще услужи нито на себе си, нито на работнишката класа. Сѫщо тъй малко се прѣпоржчва и манчестерското равнодушие, което въ партията много пѫти е било изтъкнато срѣщу кооперативното движение и обосновано съ доводи, че не може всрѣдъ капиталистическото общество да сѫществува никаква социалистическа кооперация. Много е важно да завземемъ опрѣдѣлено положение и да си обяснимъ, кои кооперации може социалната демокрация споредъ срѣдствата си да подържа, и кои не. Рѣшението, което е зело берлинското партийно събрание отъ 1892 г. относително кооперацията, е вече затуй недостатъчно, защото има прѣдъ очи само една нейна форма, индустриалната производителна кооперация, къмъ която, до колкото тя се мисли като самостойно конкуриращо на капиталистическитѣ фабрики прѣдприятие, и най-голѣмото равнодушие си е на мѣсто. Ала каквото важи за нейната възможность въ ступанството, не струва за другитѣ форми на кооперацията, не струва за потрѣбителнитѣ кооперации и свързанитѣ съ тѣхъ производителни учреждения. И пита се, дали случаятъ не е такъвъ и за селската кооперация?

Видѣхме какъвъ високъ полетъ взиматъ въ всички модерни страни въ селското население кредитнитѣ, купувателнитѣ, млѣкарскитѣ, занаятчийскитѣ и продавателнитѣ

---

[1]) Такива параграфи, разбира се, съ много ограничения, съдържа новиятъ английски законъ за мѣстното управление. Въ първата си форма, както го прѣдложи либералното управление прѣзъ 1894 год., той бѣ много по-радикаленъ, но поради опозицията на консерваторитѣ, задъ които стоеше камарата на лордоветѣ, трѣбваше да бѫде отслабенъ!

кооперации. Но тѣзи кооперации въ Германия сж обикновено кооперации отъ селени, прѣдставители на „движението на срѣдното съсловие“ въ селата. За менъ е безспорно, че тѣ въ съюзъ съ намалението на процентитѣ, което води слѣдъ себе си възкачваща се акумулация на капитала, могатъ наистина много да спомогнатъ, щото селски ступанства да бѫдатъ способни да конкурирать съ едрото производство. Тѣзи пъкъ селски кооперации сж най-вече сборенъ пунктъ на антисоциалистически елементи, на дребнобуржуазни либерали, клерикали, антисемити. Социалната демокрация ги оставя днесь почти навсѣкѫдѣ безъ внимание, ако и да има, може би, въ редоветѣ имъ дребни селени, за които социалната демокрация стои по-близо отъ други нѣкои партии. Тонъ дава въ тѣхъ срѣдният селенинъ. Ако социалната демокрация нѣкога е имала надѣжда съ помощьта на кооперациитѣ да упражни по-силно влияние върху съотвѣтния слой на селското население, то тя е пропуснала една голѣма изгода.

Тя може или би могла днесь да вземе прѣдвидъ само кооперацията на селскитѣ работници и дребни селени, чиято форма още не е намѣрена или, въвъ всѣки случай, още не е опитана. Но ако прѣмислимъ, че трайни промишлени организации до сега не сж били възможни дори въ Англия, дѣто никакъвъ жилищенъ данъкъ на ферменитѣ работници и коалиционно запрѣщение не имъ прѣчатъ; че поради туй, надѣждитѣ и у насъ сж твърдѣ малки; че отъ друга страна всички възможни дѣятели днесь се стрѣмятъ да могатъ чрѣзъ рентни блага и подобни творения да се привържатъ селскитѣ работници къмъ почвата, — тогава трѣбва да си кажемъ, че на социалната демокрация пада задачата поне да посочи пѫть, който би направилъ селскитѣ работници способни да оползотворятъ на свой начинъ кооперативното срѣдство. Най-важнитѣ за туй искания сж: достатъчна полза и откриване възможности за продаване. По отношение първото, струва ми се, формулираното по-горѣ искане, споредъ което общинитѣ да могатъ задържа̀ правото да добиватъ земи чрѣзъ експроприация и на износни условия да я арендуватъ на работнишки кооперации, е името искането, което при демократическото развитие стои най-близо. Пъкъ възможность за продаване биха могли да прѣдста-

вятъ за селската работническа кооперация, доколкото тя би имала да се бори съ бойкота на капиталистическия гешефтарски свѣтъ, работническитѣ потрѣбителни кооперации на градоветѣ.

Между това, селскитѣ работнически кооперации сѫществуватъ само на хартия, защото демокрацията трѣбва тепърва да се спечели. Би могло още да се разгледа основанието на такива чрѣзъ самопомощь или частни срѣдства, както прѣдлага Опенхаймеръ. Ала това е нѣщо, което както основанието на потрѣбителнитѣ кооперации, лежи вънъ отъ областьта на задачитѣ на социалната демокрация като партия. Като политически борещa се партия тя ня може да се уповава на ступанствени експерименти. Нейна задача е да прѣмахне отъ пѫтя законнитѣ прѣчки, които бъркатъ на кооперативното движение на работницитѣ, и да се грижи за цѣлесъобразното прѣобразяване на онія органи на управлението, които евентуално сѫ повикани да ускорятъ движението.

Но ако социалната демокрация като партия не е призована да основава потрѣбителни кооперации, то туй не ще рече, че тя не бива да се интересува отъ тѣхъ. Обичното обяснение, че потрѣбителнитѣ кооперации не сѫ социалистическо прѣдприятие, се корени въ сѫщия формализъмъ, който дълго се прилагаше къмъ промишленитѣ дружества и днесь почва да прави мѣсто на друга противоположна крайность. Дали едно промишлено или потрѣбително дружество сѫ социалистически, или не, зависи не отъ тѣхната форма, но отъ сѫщностьта имъ, отъ духа, който ги прониква. Тѣ сигурно не сѫ гората, но тѣ сѫ дървета, които сѫ часть и истинско нейно украшение. Просто казано, тѣ не сѫ самия социализъмъ, но, като работнически организации, тѣ криятъ въ себе си доста елементи отъ социализма, та могатъ се развии въ цѣнни и необходими лостове на социалистическото освобождение. Ступанственитѣ си задачи тѣ ще постигнатъ най-добрѣ, ако въ организацията и управлението си се осланятъ само на себе си. Но както неразположението, и дори неприятелството, което имаха мнозина социалисти по-рано къмъ занаятчийското движение, постъпено се обърна въ приятелска неутралность, а по-сетнѣ и въ симпатия, така

сщо ще стане и съ потрѣбителнитѣ дружества, а отчасть е вече станало. Практиката и тукъ е най-силниятъ водачъ.

Онѣзи елементи, които сж враждебни не само на революционното, но и на всѣко движение за работническа емансипация, сж принудили социалната демокрация чрѣзъ компанията си противъ работнишкитѣ потрѣбителни дружества да се застжпи за тѣхъ като партия. Опитътъ е сщо показалъ, че такива страхувания, каквото че кооперациитѣ на политическото работнишко движение биха отвлѣкли интелектуални или други сили, сж съвсѣмъ неоснователни. На отдѣлни мѣста туй може случайно да стане, но слѣдъ врѣме навсѣкждѣ по-скоро ще се случва обратното. Социалната демокрация може да гледа безъ да се замисля на основанието работнически потрѣбителни дружества тамъ, дѣто ступанствено и юридически сж дадени прѣдваритилнитѣ условия, и тя ще стори добрѣ да имъ съчувствува напълно и по възможность да ги ускорява[1]).

Само при едно условие може да се яви работнишкото потрѣбително дружество неудобримо, имено когато го разглеждаме като имение, което прѣчи на нѣщо, дѣто като нѣщо по-добро би се считала организацията за произвеждане и продаване блага чрѣзъ общината, както е тя прѣдначъртана въ всички социалистически системи. Но потрѣбителното дружество, първо, не се нуждае отъ нѣкаква принципална промѣна, за да обхване всички членове на общината, дѣто то е локализувано-достатъчно е едно разширение на неговата конституция, която стои въ пълно съгласие съ естественитѣ му стрѣмежи (въ нѣкои малки мѣста потрѣбителнитѣ дружества вече броятъ за членове всички жители на общината) и второ, реализирането на тая мисъль лежи толкова далечъ, прѣдполага толкова политически и ступанствени промѣни и прѣмѣждни стъпени, щото би било безсмислено да се откажемъ поради нея отъ ония изгоди, които работницитѣ могатъ днесь да извличатъ отъ потрѣбителнитѣ дружества. Днесь може да се говори, доколкото имаме прѣдвидъ политическитѣ об-

[1]) Като искане обаче не желае да се прояви, че е позволено на потрѣбителното дружество и най-малоцѣннитѣ стоки да се контролиратъ.

щини, само за удовлетворяване чрѣзъ тѣхъ съвсѣмъ опрѣдѣлени общи нужди.

Съ туй стигаме най-сетнѣ къмъ *общинната политика* на социалната демокрация. И тя бѣ дълго завареничe на социалистическото движение. Не е, напримѣръ, твърдѣ отдавна, когато въ единъ вече спрѣлъ, редактиранъ отъ духовити хора, иностраненъ социалистически листъ, бѣ отхвърлена съ присмѣхъ, като дребнобуржуазна, мисъльта, щото вече отъ сега общинитѣ да се използуватъ като лостове на социалистическата реформационна работа и безъ да оставимъ за туй на страна парламентарната дѣйность, да излѣземъ отъ общината когато ще реализираме социалистическитѣ искания. Иронията на сждбата е искала, щото главниятъ редакторъ на онуй списание да е могълъ да влѣзе въ парламента на своята страна само опрѣнъ на рамената на муниципалния социализъмъ. И въ Англия социалната демокрация е намѣрила въ общинитѣ широко поле за плодоносна дѣйность, прѣди да е успѣла да изпрати въ парламента свои депутати. Германия се разви въ туй отношение другояче, тукъ социалната демокрация отдавна бѣ добила парламентарно гражданско право, прѣди да е могла да тури здрава нога на общинскитѣ прѣдставителства. Съ растещето ѝ разширяване се увеличаваха и успѣхитѣ ѝ въ изборитѣ за общински съвѣтници, тъй че все по-вече се вѣстяваше нуждата отъ изработване една социалистическа муниципална програма, както такивато програми за отдѣлни държави или провинции вече сж се съединявали въ едно (униформирали). Тъй напримѣръ, не отколѣ, на 27 и 28 Декемврий 1898, една конференция на социалисти градски съвѣтници отъ провинцията Брандебургъ сж се съгласили върху една програма за общинскитѣ избори, която изцѣло трѣбвало напълно да отговаря на своето прѣдназначение и да не прѣдизвиква въ никой пунктъ принципална критика. Ала тя както и трѣбва да се очаква отъ една програма за дѣйствие (Akti nsprogramm), се ограничава съ такива искания, които не излизатъ извънъ правата на общинитѣ днесъ за днесъ, безъ да се впуска въ принципални съображения върху това какви трѣбва да бждатъ споредъ социалистическото схващане правата и задачитѣ на общинитѣ А на тоя въпросъ би трѣбвало поне съ нѣколко думи да отговори една обща

муниципална програма на социалната демокрация Какво иска социалната демокрация, *за* общинитѣ и какво очаква тя *отъ* общинитѣ?

Ерфуртската програма въ това отношение гласи само: „Самоопрѣдѣление и самоуправление на народа въ империята, държавицата, провинцията и общината, изборъ на чиновницитѣ отъ народа“; и ерфуртската програма иска за всички избори общо, еднакво и прѣко (директно) изборно право за всички възрастни. За правнитѣ отношения на изброенитѣ управителни тѣла едно къмъ друго тя не казва нищо. Нѣма съмнѣние, мнозинството делегати, както и писачътъ на тия редове, на врѣмето разбираха работата така, че редътъ, по който сж изброени казанитѣ управителни тѣла, посочва и правната имъ подчиненость едно спроти друго (Kangordnung), така щото, въ случай на конфликти, имперскиятъ законъ ще върви прѣдъ законитѣ на отдѣлнитѣ държавици и т. н. Ала съ това самоопрѣдѣлението на народа въ общинитѣ напримѣръ отчасть пакъ се прѣмахва, респ. ограничава. Както по-горѣ обяснихъ по-обстойно, азъ наистина и днесь още смѣтамъ, че законътъ или рѣшението на нацията трѣбва да образува най-високата правна инстанция на обществото. Ала това не ще рече, че разграничението на правата и потенциитѣ между държавата и общината трѣбва да бѫде такова, каквото е днесь.

Днесь, напримѣръ, правото на общинитѣ да експроприиратъ е твърдѣ ограничено, така щото цѣла редица мѣрки отъ економическо-политически характеръ се спъватъ отъ съпротивлението или прѣкаленитѣ искания на землевладѣлцитѣ Да се разшири правото за експроприация би било, слѣдователно, едно отъ първитѣ искания на муниципалния социализъмъ. Обаче никакъ не е потрѣбно да се иска едно абсолутическо, съвсѣмъ неограничено право за експроприация. Общината винаги трѣбва да бѫде длъжна при всички отчуждавания да се придържа о постановленията на общото право, които запазватъ индивида отъ произвола на случайнитѣ мнозинства. Правата на собственость, които дава общиятъ законъ, трѣбва да останатъ ненакърнени въвъ всѣко общежитие, щомъ ги допуща или доколкото ги допуща общия законъ. Да се отнеме припадващата се нѣкому собственость безъ обезщетение —

това е конфискация, която може да се оправдае само при случай на необикновена принудителность на обстоятелствата (война, миръ)[1]).

Покрай демократизуването на изборното право социалната демокрация, ще рече, трѣбва да иска за общинитѣ още и разширение на тѣхното право за експроприация, което е твърдѣ ограничено въ различнитѣ нѣмски държавици. Иначе не е възможна една социалистическа общинска политика. Освѣнъ това тя трѣбва да иска пълна независимость на общинското управление, особено независимость на полицейската стража отъ държавната власть. Каквото социалната демокрация има да иска отъ общинитѣ досѣжно данъчната и училищната политика, въ сжществennитѣ си чърти е изложено въ общата програма на партията, ала въ брандебургската програма е прѣтърпѣло важни разширения (безплатни ученически трапезарии, поставяние на училищни лѣкари). По-нататъкъ съ право се изтъкватъ на лице онія искания, които се отнасятъ до организирането на особенитѣ *общински предприятия*, т. е. до *публичнитѣ служби и работническата политика на общинитѣ*. До-

---

[1]) Още прѣди нѣколко години азъ енергично изказахъ тази мисъль въ моя прѣдговоръ къмъ извлѣчението отъ Ласалевата „Система на придобититѣ права“. Извѣстно е че това съчинение, както самъ Ласалъ забѣлѣзва, е посветено на цѣлта да помири революционното право съ позитивното, т. е. въ революционното право да оправдае позитивното. Съ рискъ да бѫда увличѐнъ въ дребно буржуазни помисли, азъ не намирамъ за излишно да заявя, че споредъ мене мисъльта или прѣдставата за една експроприация, която би била просто едно юридическо оформено отчуждаване — за експроприация по рецептата на Бареръ дори и дума не може да става—не е съвършено неприемлива, безъ да говоримъ, че подобно едно отчуждаване дори отъ чисто ступански утилитарни съображения е за отхвърляне. Каквито дълбоки и обширни намѣси въ областьта на сегашнитѣ привилегии на собственостьта да си прѣдставимъ — въ прѣходната епоха къмъ социалистическото общество,—тѣ не могатъ да бѫдатъ отъ естество на слѣпо дѣйствуващи брутални сили, но тѣ винаги ще бѫдатъ изражения на една опрѣдѣлена правова идея, ако и тя да се прокара като една нова стихийна сила“. (Отъ събранитѣ съчинения на Ласала, III т., стр. 791). Формата за експопиаторитѣ, която най-добрѣ съотвѣтствува на старото правово начало на социализма, е онази за освобождение чрѣзъ организации и институции

сѣжно първитѣ ще се тури като принципално искане това: всички прѣдприятия, които засѣгатъ *общитѣ* нужди на общинското население и които иматъ монополенъ характеръ, да минатъ подъ управлението на самата община, а въ останалото общината трѣбва да се стрѣми постояно да разширочава кржга на длъжноститѣ на своитѣ членове. Досѣжно пъкъ *работническата политика* трѣбва да се изисква отъ общинитѣ, щото тѣ като работодатели на работницитѣ, все едно дали се касае за работи прѣдприети отъ самата община или дадени съ търгъ, най-малко поне да вардятъ признатитѣ отъ организиранитѣ работници правила за работната заплата и работното врѣме и да гарантиратъ коалиционното право на работницитѣ. Тука трѣбва да се забѣлѣжи, че дори и да е право да се иска, щото общинитѣ съ примѣра си да поощряватъ частнитѣ прѣдприемачи къмъ подобрение условията на труда, пакъ би било късогледа политика, ако общинскитѣ работници се поставѣха въ такива условия, при които тѣ биха заели спроти своитѣ другари по занаятъ положението на единъ необикновено привилегированъ слой и общината произвеждаше много по-скжпо, нежели частнитѣ прѣдприемачи. Такава политика би довела съ врѣме само развила и отслабване на чувствата на солидарность.

Модерното развитие е поставило на общинитѣ още и други задачи: учреждаване и надзоръ на мѣстни болнични каси, къмъ които може би въ недалечно бждеще ще се прибави и завеждането на инвалиднитѣ застраховки. По нататъкъ, учреждаване на справочни бюра на труда и на професионални сждилища. Досѣжно справочнитѣ бюра на труда социалната демокрация поставя като минимално искане обезпечението на тѣхната равноправность. Досѣжно пъкъ професионалнитѣ сждилища — задължителното имъ въвеждане, както и разширението на тѣхнитѣ права. Ала тя се отнася скептически, ако не отрицателно, къмъ опитванията за въвеждане на общинско осигуряване противъ безработицата, понеже въ нейната срѣда прѣобладава възгледътъ, че това осигуряване влиза по-вече въ задачитѣ на работническитѣ синдикати: тѣ по-добрѣ могатъ да се грижатъ за него Но казаното тука има значение само за добрѣ организиранитѣ занаяти, които, за жалость, днесь сж едно рѣдко явление между работницитѣ. Голѣ-

мата маса работници още сѫ неорганизувани и пита се дали не може по такъвъ начинъ да се съедини общинското осигуряване противъ безработицата съ привличането на синдикатитѣ, щото това осигуряване, безъ най-малко да се намиса въ легитимнитѣ функции на послѣднитѣ тъкмо да послужи като срѣдство за тѣхното поощрение? Въвъ всѣкой случай ще бѫде задача на социалъ-демократическитѣ общински прѣдставители съ пълна енергия да дѣйствуватъ за привличане на синдикатитѣ всѣкѫдѣ дѣто се прѣдприематъ такива осигурявания.

По своето естество общинскиятъ социализъмъ става единъ неминуемъ лостъ за усъвършението или за пълното осѫществяване на онова, което ние нарѣкохме въ прѣдходния отдѣлъ *демократическо право на труда*. Ала той е и трѣбва да си остане непълна работа, дѣто въ общинскитѣ избори господствува класна избирателна система. И такъвъ е случаятъ съ по-вече отъ тритѣ четвърти на Германия. И тука, както и по отношение лантазитѣ, отъ които въвъ висока стѣпень зависятъ общинитѣ и другитѣ органи на самоуправлението (окрѫзитѣ, провинциитѣ), изпъква прѣдъ насъ въпроса: какъ ще успѣе социалната демокрация да прѣмахне господствуващата надъ нея класна изборна система и да извоюва нейното демократизиране.

Сега социалната демокрация въ Германия, покрай пропагандата чрѣзъ слово и печатъ, смѣта избирателното право за райхстага като най-сигурно срѣдство за реализиране на своитѣ искания. Неговото влияние е толкова сигурно, че то се простира дори и върху онния управителни тѣла, които, благодареие на ценза или на класната изборна система, сѫ направени недостѫпни за работническата класа, защото партиитѣ и тамъ трѣбва да държатъ смѣтка за настроението на избирателитѣ за райхстага. Ако избирателното право за райхстага би било запазено отъ каквото и да било посѣгателство, то до извѣстна стѣпень пакъ би било оправдателно въпросътъ за избирателното право за другитѣ управителни тѣла да се счита като второстѣпенъ, при всичко, че и тогава би било неоснователно да се погледа леко на въпроса. Но избирателното право за райхстага не е по-малко отъ обезпечено. Правителствата и правителственитѣ партии не тъй лесно ще се рѣшатъ къмъ изменението му, защото дори и

тѣ сами съзнаватъ, че подобна една стѫпка би могла да прѣдизвика въ масата нѣмски работници умраза и ожесточение, които при благоприятни обстоятелства биха се почувствували по разни начини твърдѣ неприятни. Социалистическото движение е твърдѣ силно, а и политическото самосъзнание на нѣмскитѣ работници твърдѣ развито, така, че съ тѣхъ може да се отнасятъ кавалерски. Би трѣбвало да се прѣдполага сѫщо, че голѣма часть отъ самитѣ принципални противници на всеобщото избирателно право сигурно ще усѣща една морална боязливость, срамежливость, да отнеме такова едно право на народа. Но ако при нормални условия ограничаването на избирателното право би създало едно революционно напрѣжение съ всичкитѣ му опасности за управляващитѣ, то пъкъ и не може да става дума за сериозни технически мѫчнотии на едно такова промѣняване на избирателното право, което би допускало още като исключение нѣкакъвъ успѣхъ на независимитѣ социалистически кандидатури. Единствено политическитѣ съображения рѣшаватъ тукъ работата. Но че има положения, при които опиращитѣ се на тѣхъ съмнѣния като плѣва прѣдъ вѣтъра биха се разпръснали, не трѣбва да се разяснява тукъ обширно, толкова по-вече, че не въ силата на социалната демокрация е срѣдството да ги не допустне. Отъ своя страна тя все пакъ може да вземе рѣшение, щото чрѣзъ никаква провокация да не се увлича въ насилствени сблъсквания, но тя нѣма нужната сила да възпре при каквито и да били обстоятелства политически неорганизираната маса отъ това сблъскване.

Отъ това и други основания се вижда, че не е сгодно да се подчини социалъ-демократическата политика единствено подъ условията и възможноститѣ на избирателното право за райхстага. Освѣнъ това ний видѣхме, че и съ това право тя можа да напрѣдва толкова бърже, както слѣдъ успѣхитѣ отъ 1890 и 1893 год. трѣбваше да се заключава. До като числото на гласоподавателитѣ-социалисти въ тригодишния периодъ отъ 1887 до 1890 год. се възкачи на 87 процента, а отъ 1890 до 1893 год. на 25 процента, сѫщото това число въ петь години — отъ 1893 до 1898 г. се възкачи само на 18 процента. Едно, само по себе си твърдѣ значително, нарастване се забѣлѣзва,

но не е такова нарастване, отъ което въ близко бъдеще може да се очаква нѣщо необикновено.

И тъй, социалната демокрация не се е опирала изключиво върху избирателното право и парламентарната дѣятелность. Вънъ отъ парламента ней остава едно голѣмо и богато работно поле. Социалистическото работническо движение би останало пакъ, ако и да биха му затворили парламента. Нищо не може да ни увѣри въ това по-добрѣ, колкото утѣшителнитѣ движения у руския работенъ свѣтъ. Ала като се затворятъ на нѣмското работническо движение вратитѣ на прѣдставителнитѣ тѣла, то щѣше да се лиши не малко отъ вжтрѣшната връзка, която днесь свързва различнитѣ му членове. Това движение би добило нѣкакъвъ хаотически характеръ и на мѣстото на тихия непрѣстаенъ напрѣдъкъ съ твърди крачки, биха настжпили напрѣдничави движения на скокове съ неизбѣжнитѣ повръщания назадъ и уморявания.

Подобно едно развитие не е нито въ интереса на работната класа, нито пъкъ може да се прѣдстави желателно за ония противници на социалната демокрация, които противници сж дошли до съзнание, че настоящата обществена наредба ке е създадена да сжществува вѣчно, а се подчинява на закона за измѣнението и че едно развитие чрѣзъ катастрофи съ всичкия си ужасъ и разорение само чрѣзъ туй може да се избѣгне, като се държи смѣтка за промѣненията, производителното и съобщително състояния, а и за класовото развитие. И числото на ония, които съзнаватъ това, постоянно нараства. Влиянието му би било много по-голѣмо, отколкото то е днесь, ако социалната демокрация би имала смѣлостьта да се освободи отъ фразеологията, която дѣйствително е прѣживѣла, и да иска да минава за това, каквото тя днесь е въ дѣйствителность: демократично-социалистическа реформна партия.

Не се касае за това, клѣтвено да отречемъ тъй нарѣченото право на революция, това чисто спекулативно право, което никакво съчинение не може да изложи (параграфира) и никой законъ въ свѣта не може да забрани, и това ще сжществува до като природниятъ законъ, ако ний се откажемъ отъ правото да дишаме, ни принуди да умремъ. Това ненаписано и непрѣдписваемо право, като се

постави върху почвата на реформитѣ, ще се тъй малко зачекне, както правото да имаме потрѣбности ще бѫде отмѣнено съ туй, като създаваме закони за уреждане личнитѣ ни раздори и споветѣ за собственость.

Но дали днесь социалната демокрация е нѣщо по-вече отъ една партия, която направлява социалистическото прѣобразование на обществото чрѣзъ способа на демократическитѣ и економически реформи? Слѣдъ нѣколкото разяснения, върху които ми бѣха възразили на партийния конгресъ въ Щутгартъ, би трѣбвало, може би, да изглежда тъй. Но въ Щутгартъ сж схванали писмото ми до партийния конгресъ като обвинение противъ партията, че тя плува въ плавателната рѣка на бланкизма, когато въ дѣйствителность то бѣ отправено само противъ нѣколко души, които съ аргументи и изражения отъ бланкистическо естество се бѣха нахвърляли върху менъ и искаха да издѣйствуватъ противъ менъ едно pronunciamento на конгреса. И ако нѣкои, инакъ тихи и обективноразсѫждаващи хора, отъ шума, който моитѣ статии съвсѣмъ противъ моята воля и очакване причиниха, пхтемъ се увлѣкоха за да се обявятъ противъ менъ и така нагледъ се съгласиха съ ония желатели за отлъчването ми, то това нито на мигъ можеше да ме измами върху ефимерния характеръ на съгласието. Какъ другояче можехъ да приема азъ опроверженията на Куновъ противъ моитѣ мнѣния за теорията на катастрофитѣ, освѣнъ като продуктъ на нѣкое нетрайно настроение, когато той още въ пролѣтьта на 1897 година бѣше писалъ:

„Далечъ още сме останали ний отъ крайната цѣль на капиталистическото развитие. Живѣещи въ главнитѣ центрове на търговията и на индустрията, като имаме прѣдвидъ извънмѣрното покачване на производителностьта и упадъка на либералната буржуазия, ние умаловажаваме много драговолно отдалечаването и прѣпятствията, които още ни отдѣлятъ отъ цѣлта. Въ коя ли страна обаче ступанственото самоуреждане на капитализма е вече тъй далечъ отишло, че да може да се счита като озрѣло за социалистическитѣ економически реформи? — Въ Англия не е, а въ Германия и Франция още по-малко.“ (H. Cunow, Unsere Interessen in Ostasien, „Neue Zeit“, XV, S. 806).

Дори единъ положителенъ вердиктъ на Щутгартския партиенъ конгресъ противъ моитѣ възгледи не би могълъ да ме заблуди въ убѣждението ми, че голѣмата маса нѣмска социална демокрация е далечъ отстранена отъ бланкистическитѣ принадъци. Слѣдъ Ейнхаузенеровата рѣчь знаяхъ азъ, че не можеше да се очаква друго нѣкое държание на партийния конгресъ, освѣнъ това, което той въ дѣйствителность е заелъ и което азъ сжщо прѣдварително съвсѣмъ опрѣдѣлено въ писмото изказахъ.

Ейнхаузенеровата рѣчь, отъ като е сподѣлила участьта на много други рѣчи на извънобикновени хора, е официално поправена и облакътъ за невѣстулката е билъ уясненъ. И въ какъвъ смисълъ се е изказала партията слѣдъ Щутгартъ? Бебелъ въ рѣчитѣ си върху атентатитѣ е протестиралъ най-енергически, че социалната демокрация закриля политиката на насилието и всички партийни органи отбѣлѣзаха съ удобрѣние тѣзи рѣчи, но никждѣ не е билъ изказанъ явно нѣкой протестъ. Кауцки въ своя „Земледѣлчески въпросъ“ развива основнитѣ мисли на аграрната политика на социалната демокрация, които мисли изцѣло сж такива демократически реформи; изработената въ Бранденбургъ комунална програма е една демократическа реформна програма. Въ райхстага партията се яви за разширяването на пълномощията и задължителното въвеждане на промишления третейски ждъ, това орждие за подържането на промишления миръ (съгласие). Всичкитѣ рѣчи на защитницитѣ му сжщо така дишатъ прѣобразование. Въ самия Щутгартъ, гдѣто споредъ Клара Цеткинъ бѣ съвсѣмъ съсипана „Бернщайнадата“, наскоро слѣдъ конгреса социалъ-демократитѣ направиха съ буажуазната демокрация единъ изборенъ компромисъ за общинскитѣ избори и въ другитѣ вюртенбергски градове бѣ послѣдванъ примѣра имъ. Въ синдикалното движение синдикатитѣ се надпрѣварватъ да въвеждатъ подържката за безработицата, което практически означава отказване отъ чистия коалиционенъ характеръ, и се обявяватъ за паритетични бюра на труда въ градоветѣ, които бюра да обхващатъ прѣдприемачитѣ и работницитѣ, когато въ различни голѣми центрове — Хамбургъ, Елберфелдъ — социалисти и членове на синдикати сж рѣшили да основатъ кооперативни дружества. На всѣкждѣ борба за прѣобразование, борба

за социаленъ напрѣдъкъ, борба за достигане на демокрация — „частноститѣ на проблемитѣ на деня се изучватъ и търсатъ се лоста и опорната точка, възъ основа на които да се подтикне напрѣдъ развитието на обществото въ духа на социализма“. Тъй писахъ азъ тъкмо прѣди една година[1]) и азъ не виждамъ нѣкакъвъ фактъ, който би могълъ да ме принуди една дума поне отъ това да взема надирѣ.

Впрочемъ, повтарямъ, колкото по-вече социалната демокрация се рѣшава да бжде такава, каквато си е, толкова повече нейнитѣ надѣжди да постигне политически прѣобразования растатъ. Страхътъ е безъ съмнѣние единъ голѣмъ факторъ въ политиката, но може да се измами човѣкъ, ако вѣрва че възбуждение отъ страхъ има сила за всичко. Англійскитѣ работници не добиха гласоподавателното право когато чартистическото[2]) движение се бѣ най-революционно проявило, ами когато революционнитѣ бойни слова бѣха утихнали и тѣ се съюзиха съ радикалната буржуазия за извоюване на реформи. И който може да ми възрази, че въ Германия подобно нѣщо не би било възможно, него моля азъ да се увѣри, какъ едва прѣди петнадесеть и двадесеть години либералната преса писа върху синдикалнитѣ борби и работническото законодателство и какъ прѣдставителитѣ на тѣзи партии въ райхстага говориха и гласуваха, кждѣто имаше да се рѣшаватъ въпроси относително това. Тогава той може би ще добави, че политическата реакция съвсѣмъ не е най характерното явление въ буржуазна Германия.

---

[1]) „Der Kampf der zozialdemokratie und die Revolution der Gesellschaft“ „Neue Zeit, XVI, 1, S. 451.

[2]) Чартисти (chartist) сж членове отъ едно работническо дружество въ Англия (Б. Пр.).

ГЛАВА ПЕТА.

Крайна цѣль и движение.

Кантъ противъ кантъ.

На различни мѣста въ това съчинение се посочваше на голѣмото влияние, което упражнява прѣданието върху обсѫждането на фактитѣ и идеитѣ дори и въ срѣдата на социалната демокрация. Азъ казвамъ изрично „дори и въ срѣдата на социалната демокрация“, защото тая сила на прѣданието е твърдѣ разпространено явление, отъ което не е свободна никоя партия, никоя литературна или художествена насока, и която сила играе значителна рола въ по-вечето науки. И едва ли тя може нѣкога съвсѣмъ да се изкорени. Винаги ще трѣбва да се минава извѣстно врѣме, до като хората дотолкова познаятъ несъединимостьта на прѣданието съсъ станалото, че да могатъ да отхвърлятъ съвсѣмъ първото. До като това стане, или до като може да стане безъ врѣда за извѣстно нѣщо, прѣданието обикновено образува най-силното срѣдство, за да се държатъ наедно онія, които не се свързватъ отъ траенъ живъ интересъ или отъ вънкашенъ натискъ. Отъ тука произлиза интуитивното пристрастие къмъ прѣданието у всички практически дѣйци, ако ще би тѣ да бѫдатъ въ цѣлитѣ си най-революционни. „Never swop horses whilst crossing a stream“ (не промѣняй никога конетѣ, до като минавашъ рѣката) — това мото на стария Линколнъ се корени въ сѫщата мисъль, както и извѣстната анатема на Ласаля противъ „недоволния духъ на либерализма“, тази „болесть на индивидуалното мнѣние и желание да се знае по-вече“. До като прѣданието по сѫщина се стрѣми да запази старото, критиката винаги изцърво е разрушителна. Ето защо въ моментъ на едно важно дѣйствие дори по сѫщество оправданата критика може да бѫде врѣдна и слѣдователно трѣбва да се отхвърля.

Да се признае това, не ще рече да се славослови прѣданието и да се осѫжда критиката. Партиитѣ не сѫ винаги по срѣдата на бързея на течението, та всичкото имъ внимание да бѫде насочено само върху една задача. За една партия, която иска да върви успоредно съ фактическото развитие, критиката е неизбѣжна и прѣданието може да стане непоносима тежесть, отъ движеща сила се прѣобръща на вериги.

Въ много малко случаи хората обичатъ драговолно да си даватъ смѣтка за значението на онія промѣни, които сѫ се извършили въ прѣдпоставкитѣ на тѣхнитѣ прѣдания. Обикновено тѣ прѣдпочитатъ само дотолкова да си даватъ смѣтка за тия промѣни, доколкото се отнася да се признаятъ неоспорими факти и да се турятъ тѣ, по възможность, въ съгласие съ наслѣденитѣ формули. Срѣдството за това се нарича раболистика и резултатъ за фразеологията обикновено е кантътъ.

Думата кантъ е англійска и трѣбва да произлиза отъ XVI вѣкъ, когато тя е означавала набожно монотонно пѣние на пуританитѣ. Въ общия си смисълъ тя означава неистинско говорене, при което безсмислено се повтаря нѣщо отъ по-напрѣдъ казано, или пъкъ което е насочено къмъ извѣстна цѣль съ пълно съзнание за неговата неистинность, безразлично дали то се отнася до религията, политиката, сухата теория или живата дѣйствителность. Въ тоя широкъ смисълъ кантътъ е тъй старъ, както свѣтътъ — нѣма по-чисти кантисти напримѣръ отъ гърцитѣ подиръ класическия периодъ — и прониква въ безбройни форми цѣлия нашъ културенъ животъ. Всѣка нация, всѣка класа и всѣка група, свързана чрѣзъ нѣкаква доктрина или интересъ, си има свой собственъ кантъ. Отчасть той дотолкова е станалъ просто прѣдметъ на съгласие, чиста форма, щото никой не се мами досѣжно неговата безсъдържателность и борбата противъ него би била праздно стрѣляне подиръ врабци. Това обаче не може да се каже за онія кантъ, който излиза въ накита на научностьта и за онія политически формули, които сѫ станали кантъ.

Моятъ изразъ „каквото обикновено наричатъ крайна цѣль на социализма, е за мене нищо, движението е всичко“, отъ мнозина биде разбранъ като отричане на всѣка опрѣдѣлена цѣль за социалистическото движение, и г-нъ Ге-

жение и започватъ по-тѣсно да се сближаватъ съ него, па дори, тукъ-тамъ, и съ кооперативното движение.

Ами крайната цѣль? Та това си остава и *крайна* цѣль. «Работническата класа . . . нѣма да осѫществява трайни и готови утопии чрѣзъ народно рѣшение. Тя знае, че, за да извоюва своето собствено освобождение, а заедно съ него и оная по-висока форма на животъ, къмъ която днешното общество, чрѣзъ собственото си икономическо развитие, необходимо се стрѣми, — работническата класа знае, че тя трѣбва да прѣкара дълги борби, цѣла редица исторически процеси, които съвсѣмъ ще промѣнятъ хората, както и обстоятелствата. Тя нѣма идеали да осѫществява; тя има само задача да даде полетъ за свободно развитие на тия елементи отъ новото общество, които вече се развиватъ въ недрата на разрушаващето се буржуазно общество". Тъй говори Марксъ въ „Гражданската война въвъ Франция". Не въвъ всички пунктове, но въ основната си мисъль това бѣше изречението, което азъ си мислѣхъ, когато написахъ ония думи за крайната цѣль. Защото какво казва въ сѫщность цитуваното изречение отъ Маркса, ако не, че движението, редицата отъ процеси е всичко, а всѣка отъ напрѣдъ поставена трайна цѣль въ сравнение съ него е маловажна? Азъ обявихъ на врѣмето, че на драго сърдце се отказвамъ отъ тая форма на изречението за крайната цѣль, доколкото тя остая възможность да се тълкува, че всѣка обща цѣль на работническото движение, формулувано като принципъ, трѣбва да се смѣта безъ значение. Ала всичко, каквото подъ формата на прѣдвзети теории за изхода на движението излиза извънъ границитѣ на така общо схващаната цѣль, която опрѣдѣля принципалната посока и характера на движението, винаги по необходимость ще изпада въ утопизъмъ и ще дойде врѣме, когато то ще почне да прѣчи на дѣйствителния теоритически и практически напрѣдъкъ на движението.

Който поне малко познава историята на социалната демокрация, ще знае и това, че партията е станала голѣма чрѣзъ постояно постѫпване противъ изискванията на такива теории и неспазване на рѣшенията взети възъ основа на тѣхъ. Каквото Енгелсъ въ прѣдговора къмъ новото издание на „Гражданската война" казва за блан-

киститѣ и прудониститѣ въ комуната, именно че тѣ сѫ били принудени отъ практиката да постѫпватъ противъ собственитѣ си догми, въ друга форма често пѫти се е повтаряло. Една теория или една декларация на принципи, която не е толкова широка, че да позволява да се съглеждатъ и разбиратъ близкитѣ интереси на работнишката класа при всѣка стѫпка на развитието — такава теория ще бѫде прѣстѫпвана, както винаги сѫ били забравени всички заричания отъ дребнитѣ реформи и отъ подкрѣпянето на близкостоещитѣ буржуазни партии. И винаги ще се чува на партийнитѣ конгреси оплакването, че тукъ или тамъ въ избирателната борба крайната цѣль на социализма не е достатъчно изтъквана.

Въ цитата изъ Шулце-Гевернищъ, който г. Плехановъ ми подхвърля, се казва че ако се прѣмахне твърдението, какво положението на работника (въ модерното общество) е безнадѣжно, то социализмътъ ще изгуби своето революционно острие и ще се прѣвърне въ обосноваване на законодателни искания. Отъ това противопоставяне ясно се вижда, че Шулце-Гевернищъ употрѣбя понятието „революционно“ винаги въ смисълъ на стрѣмежъ къмъ насилственъ прѣвратъ. Г-нъ Плехановъ обръща работата и защото азъ не съмъ прѣдставлявалъ положението на работницитѣ като за безнадѣжно, защото съмъ признавалъ, че това положение може да се подобри и съмъ признавалъ още други факти, установени отъ буржуазнитѣ икономисти, — по тия причини той ме причислява къмъ „противницитѣ на научния социализъмъ“.

„Научень социализъмъ“ — наистина. Ако нѣкѫдѣ думата наука е изпаднала да стане чистъ кантъ, то е въ този случай. Формулата за „безнадѣжностьта“ на положението на работника, създадена прѣди повече отъ 50 години, се срѣща въ цѣлата радикално-социалистическа литература на 30-тѣхъ и 40-тѣхъ години и много установени факти изглеждаше да я оправдаватъ. По тоя начинъ може да се разбере, защо Марксъ въ „Нищета на философията“ обявява минимума жизнени срѣдства за естествена работнишка заплата; защо въ „Комунистическия манифестъ“ категорически се казва: „модерниятъ работникъ, напротивъ, вмѣсто да се повдига успоредно съ прогреса на индустрията, изпада все по-надълбоко, въвъ все по-ло-

ши условия. Работникътъ става сиромахъ и сиромашията се увеличава още по-бързе отъ населението и богатствата"; и защо въ „Класовитѣ борби" е казано, че най малкото подобрѣние на положението на работника „ще бѫде винаги утопия въ буржуазната република". Ако днесь положението на работника е пакъ безнадѣжно, то естествено и тия изречения сѫ вѣрни. Укорътъ на г. Плеханова се основава върху послѣдното. Безнадѣжността на положението на работника е споредъ него неуборима аксиома на „научния социализъмъ". Да признаешъ фактитѣ, които говорятъ противъ нея, значи споредъ него да слѣдвашъ буржуазнитѣ економисти, които сѫ констатирали тия факти. На тия економисти споредъ него се пада оная благодарность, която Каутски е отправилъ къмъ мене. „Да я отправимъ прочее изобщо на всички привърженици и поклонници на *„икономическитѣ хармонии"* и „прѣди всичко, разбира се, на *безсмъртния Бастия"!*

Великиятъ английски хумористъ Дикенсъ твърдѣ добрѣ е характеризувалъ тоя начинъ на прѣпиране. „Твоята дъщеря се е оженила за единъ просекъ", казва на мѫжа си една дама, която живѣе въ оскѫдни условия, но малко съ несъразмѣрни претенции; когато мѫжътъ ѝ възразява, че новиятъ зетъ не е до толкова сиромахъ, той получава унищожителенъ саркастически отговоръ: „Така ли? азъ не знаяхъ, че той има голѣми недвижими имоти". Да оборвашъ едно прѣувеличение, значи да утвърждавашъ противоположното прѣувеличение.

И навсѣкѫдѣ има наивни души, на които такива извъртания правятъ впечатление. Да признаешъ нѣщо съ което буржуазнитѣ економисти сѫ си послужили противъ социалистическитѣ основни положения — какво заблуждение! Азъ съмъ достатъчно твърдъ и мога сарказмитѣ на мистрисъ Вилферъ да смѣтамъ просто за дѣтински. Едно заблуждение не бива да се подържа само затова, защото Марксъ и Енгелсъ нѣкога сѫ го сподѣляли, и една истина нищо не губи отъ значението си затова, защото тя е най-напрѣдъ открита или изложена отъ единъ анти-социалистически или ненапълно социалистически економистъ. Въ областьта на науката тенденцията не изкарва на явѣ никакви привилегии или декрети за изгнание. Етностранчивоститѣ въ изложението за историята на развитието на мо-

дерна Англия, които азъ на врѣмето посочихъ доста остро, не сж попрѣчили на г-на Шулца-Геверницъ, както въ неговата книга „Zum sozialen Frieden“, тъй и въ неговата монография „Der Grossbetrieb ein wirthschaftlicher und cozialer Fortschritt“, да установи такива факти, които иматъ голѣма цѣна за разбирането на днешното економическо развитие. Далечъ да виждамъ въ туй нѣщо достойно за укоръ, азъ признавамъ на драго сърдце, че чрѣзъ Шулце Геверница, както и чрѣзъ други економисти, излѣзли отъ школата на Брентано (Херкнеръ, Зинцхаймеръ), съмъ обърналъ внимание на много факти, които по-напрѣдъ никакъ или съвсѣмъ малко съмъ оцѣнявалъ. Азъ дори не се срамувамъ да призная, че съмъ научилъ нѣщо и отъ книгата на Юлиусъ Волфъ: „Sozialismus und sozialstische Gesellschaftzordnung“

Г-нъ Плехановъ нарича това „еклектическа смѣсица (на научния социализъмъ) съ ученията на буржуазнитѣ економисти“. Като че ли деветь десети отъ елементитѣ на научния социализъмъ не сж заети изъ съчиненията на буржуазнитѣ економисти, като че ли има изобщо партийна наука.

За нещастие на научния социализъмъ на г-на Плехановъ, цитиранитѣ по-горѣ марксистически изречения за безнадѣжностьта на положението на работницитѣ сж опровергани въ една книга, която носи име „Капиталътъ“, „Критика на политическата економия“. Тамъ ние четемъ за „физическото и морално прѣраждане на работницитѣ тъкачи въ Ланкаширъ чрѣзъ фабричния законъ отъ 1847 г., който „накара и слѣпитѣ да прогледатъ“. Не бѣше необходима слѣдователно дори буржуазна республика, за да се докара извѣстно подобрѣние въ положението на една голѣма категория отъ работницитѣ. Въ сжщата книга се казва, че днешното общество „не е затвърдѣлъ кристалъ, ами единъ способенъ за промѣни организъмъ, който постояно се намира въ процесъ на развитие“, така щото дори официалнитѣ защитници на това общество при разглеждането на економическитѣ въпроси „не могатъ да не признаятъ извѣстенъ прогресъ“. По-нататъкъ се казва, че авторътъ е посветилъ толкова широко мѣсто въ книгата си на резултатитѣ на английското фабрично законодателство, за да прѣдизвика континента да подражава и потоя начинъ да дѣйствува, щото процесътъ на обществе-

читѣ промѣни да се извършва въвъ все по-хуманни форми. (Прѣдговоръ). Всичко това не означава безнадѣжность на положението на работника, ами способность на това положение да се подобрѣва. А понеже отъ 1866, когато това е било писано, фабричното законодателство не се е влошило, ами се е подобрило, станало е всеобщо и се е усъвършило чрѣзъ закони и институции, които дѣйствуватъ въ сѫщата посока, то днесь много по-малко може да се говори за безнадѣжно положение на работницитѣ, нежели тогава. Ако да констатирашъ такива факти ще рече да слѣдвашъ „безсмъртния Бастия, то къмъ послѣдователитѣ на тоя либераленъ икономистъ на първо мѣсто принадлежи Карлъ Марксъ.

Г-нъ Плехановъ цитува съ голѣмо удоволствие думитѣ на Либкнехта, казани на Щутгартския конгресъ: „Единъ умъ като Маркса трѣбваше да бѫде въ Англия, за да напиши тамъ „Капитала"; Бернщайнъ обаче се оставя да му импонира колосалното развитие на английската буржуазия". Плехановъ обаче намира, че тия думи сѫ дори твърдѣ ласкави за менъ. Не трѣбвало да бѫде човѣкъ Марксъ, за да остане въ Англия вѣренъ на научния социализъмъ (въ смисълъ на Маркса и Енгелса). Моето отстѫпничество произлизало по-вече отъ това, че азъ слабо съмъ познавалъ тоя социализъмъ.

Разбира се, азъ нѣма да почна да се прѣпирамъ върху послѣдньото съ единъ човѣкъ, чиято наука изисква дори до великия прѣвратъ при всички обстоятелства да се обявява положението на работницитѣ за безнадѣждно. Другояче е съ Либкнехта. Ако азъ съмъ разбралъ добрѣ неговото изречение, то далечъ не ми прѣписва смегчаващи обстоятелства. Колкото и на драго сърдце да признавамъ това, все пакъ трѣбва да обявя, че азъ не мога да приема смегчаващитѣ обстоятелства. Разбира се, азъ съмъ далечъ да се мѣря съ мислителя Марксъ. Ала тукъ не става дума за моята по-голѣма или по-малка инферіорность по отношение къмъ Маркса. Противъ Маркса може да има право и такъвъ човѣкъ, който не може да се сравнява съ него по умъ и по знания. За каквото се касае, е дали констатиранитѣ отъ мене факти сѫ вѣрни или не и дали тѣ оправдаватъ заключенията, които азъ съмъ извлѣкълъ отъ тѣхъ. Както видѣхме отъ горнето, дори

такъвъ умъ като Маркса не е билъ пощаденъ отъ тая сждба, значително да промѣни въ Англия своитѣ прѣдвзети мнѣния, дори той въ Англия е отстжпилъ отъ извѣстни възгледи, които е занесълъ тамъ.

Могатъ да ми възразятъ, че Марксъ наистина е призналъ споменатитѣ подобрѣния, ала колко малко тия частности сж повлияли върху неговия основенъ възгледъ, доказва главата върху историческата тенденция на капиталистическото натрупване въ края на първия томъ на „Капитала“. На това азъ ще отговоря, че, доколкото то е право, то говори противъ тая глава, а не противъ мене.

Тая често цитувана глава може да се разбира въ твърдѣ различенъ смисълъ. Азъ мисля, че първъ на нѣколко пжти изтълкувахъ тая глава като обща характеристика за една *тенденция* на развитие, която е присжща на капиталистическото натрупване, ала която не се реализува напълно и поради това не докарва нарисуваното въ тая глава изостряване на противорѣчията. Енгелсъ никога не се е изказалъ противъ това мое изложение, нито печатно, нито въ разговоръ той не го обяви за фалшиво. Той не каза нито една дума противъ, когато азъ въ 1891 г. писахъ за една работа на Шулце-Геверница, относяще се до тия въпроси: „Ясно е, че дѣто законодателството, планомѣрното и съзнателно дѣйствие на обществото, се насочва както трѣбва, тамъ властьта на тенденциитѣ на икономическото развитие може да се ослаби, при извѣстни обстоятелства дори да се прѣмахне. Марксъ и Енгелсъ не само не сж отричали това, ами, напжки, винаги сж напирали на него.“ („Neue Zeit“, IX, 1 стр. 736). Ако прочетемъ споменатата глава отъ „Капитала“ съ такова разбиране, то ние и при отдѣлнитѣ ѝ прѣдложения всѣки пжть ще прибавяме мълчаливо думата „тенденция“ и нѣма да се виждаме въ необходимостъ да я докарваме въ съгласие съ дѣйствителностьта посрѣдствомъ аргументи, които сковаватъ ума. Ала тогава, колкото по-вече напрѣдва фактическото развитие, самата глава ще става все по-вече безъ значение. Защото нейното теоритическо значение не лежи въ установяване на общата тенденция къмъ капиталистическа централизация и натрупване (която тенденция много врѣме прѣди Маркса е била констатирана отъ буржуазнитѣ икономисти и отъ социалиститѣ), ами въ присжщото

нитѣ промѣни да се извършва въвъ все по-хуманни форми. (Прѣдговоръ). Всичко това не означава безнадѣжность на положението на работника, ами способность на това положение да се подобрѣва. А понеже отъ 1866, когато това е било писано, фабричното законодателство не се е влошило, ами се е подобрило, станало е всеобщо и се е усъвършило чрѣзъ закони и институции, които дѣйствуватъ въ сѫщата посока, то днесь много по-малко може да се говори за безнадѣжно положение на работницитѣ, нежели тогава. Ако да констатирашъ такива факти ще рече да слѣдвашъ „безсмъртния Бастия, то къмъ послѣдователитѣ на тоя либераленъ економистъ на първо мѣсто принадлежи Карлъ Марксъ.

Г-нъ Плехановъ цитува съ голѣмо удоволствие думитѣ на Либкнехта, казани на Щутгартския конгресъ: „Единъ умъ като Маркса трѣбваше да бѫде въ Англия, за да напиши тамъ „Капитала"; Бернщайнъ обаче се оставя да му импонира колосалното развитие на англійската буржуазия". Плехановъ обаче намира, че тия думи сѫ дори твърдѣ ласкави за менъ. Не трѣбвало да бѫде човѣкъ Марксъ, за да остане въ Англия вѣренъ на научния социализъмъ (въ смисълъ на Маркса и Енгелса). Моето отстѫпничество произлизало по-вече отъ това, че азъ слабо съмъ познавалъ тоя социализъмъ.

Разбира се, азъ нѣма да почна да се прѣпирамъ върху послѣдньото съ единъ човѣкъ, чиято наука изисква дори до великия прѣвратъ при всички обстоятелства да се обявява положението на работницитѣ за безнадѣждно. Другояче е съ Либкнехта. Ако азъ съмъ разбралъ добрѣ неговото изречение, то далечъ не ми прѣписва смегчаващи обстоятелства. Колкото и на драго сърдце да признавамъ това, все пакъ трѣбва да обява, че азъ не мога да приема смегчаващитѣ обстоятелства. Разбира се, азъ съмъ далечъ да се мѣря съ мислителя Марксъ. Ала тукъ не става дума за моята по-голѣма или по-малка инферіорность по отношение къмъ Маркса. Противъ Маркса може да има право и такъвъ човѣкъ, който не може да се сравнява съ него по умъ и по знания. За каквото се касае, е дали констатиранитѣ отъ мене факти сѫ вѣр[illegible] не и дали тѣ оправдаватъ заключе[illegible] извлѣкълъ отъ тѣхъ. Както [illegible]

такъвъ умъ като Маркса не е билъ пощаденъ отъ тая сждба, значително да промѣни въ Англия своитѣ прѣдвзети мнѣния, дори той въ Англия е отстжпилъ отъ извѣстни възгледи, които е занесълъ тамъ.

Могатъ да ми възразятъ, че Марксъ наистина е призналлъ споменатитѣ подобрѣния, ала колко малко тия частности сж повлияли върху неговия основенъ възгледъ, доказва главата върху историческата тенденция на капиталистическото натрупване въ края на първия томъ на „Капитала“. На това азъ ще отговоря, че, доколкото то е право, то говори противъ тая глава, а не противъ мене.

Тая често цитувана глава може да се разбира въ твърдѣ различенъ смисълъ. Азъ мисля, че първъ на нѣколко пжти изтълкувахъ тая глава като обща характеристика за една *тенденция* на развитие, която е присжща на капиталистическото натрупване, ала която не се реализува напълно и поради това не докарва нарисуваното въ тая глава изостряване на противорѣчията. Енгелсъ никога не се е изказалъ противъ това мое изложение, нито печатно, нито въ разговоръ той не го обяви за фалшиво. Той не каза нито една дума противъ, когато азъ въ 1891 г. писахъ за една работа на Шулце-Геверница, относяще се до тия въпроси: „Ясно е, че дѣто законодателството, планомѣрното и съзнателно дѣйствие на обществото, се насочва както трѣбва, тамъ властьта на тенденциитѣ на икономическото развитие може да се ослаби, при извѣстни обстоятелства дори да се прѣмахне. Марксъ и Енгелсъ не само не сж отричали това, ами, напжки, винаги сж напирали на него.“ („Neue Zeit“, IX, 1 стр. 736). Ако прочетемъ споменатата глава отъ „Капитала“ съ такова разбиране, то ние и при отдѣлнитѣ ѝ прѣдложения всѣки пжть ще прибавяме мълчаливо думата „тенденция“ и нѣма да се виждаме въ необходимость да я докарваме въ съгласие съ дѣйствителностьта посрѣдствомъ аргументи, които сковаватъ ума. Ала тогава, колкото по-вече напрѣдва фактическото развитие, самата глава ще става все по-вече безъ значение. Защото нейното теоритическо значение не лежи [illegible] на общата тенденция къмъ капиталисти[illegible]ия и натрупване (която тенденция много [illegible]са е била констатирана отъ буржуазни [illegible] отъ социалиститѣ), ами въ присжщото

нитѣ промѣни да се извършва въвъ все по-хуманни форми. (Прѣдговоръ). Всичко това не означава безнадѣжность на положението на работника, ами способность на това положение да се подобрѣва. А понеже отъ 1866, когато това е било писано, фабричното законодателство не се е влошило, ами се е подобрило, станало е всеобщо и се е усъвършило чрѣзъ закони и институции, които дѣйствуватъ въ сѫщата посока, то днесь много по-малко може да се говори за безнадѣжно положение на работницитѣ, нежели тогава. Ако да констатирашъ такива факти ще рече да слѣдвашъ „безсмъртния Бастия, то къмъ послѣдователитѣ на тоя либераленъ икономистъ на първо мѣсто принадлежи Карлъ Марксъ.

Г-нъ Плехановъ цитува съ голѣмо удоволствие думитѣ на Либкнехта, казани на Щутгартския конгресъ: „Единъ умъ като Маркса трѣбваше да бѫде въ Англия, за да напиши тамъ „Капитала"; Бернщайнъ обаче се оставя да му импонира колосалното развитие на англійската буржуазия". Плехановъ обаче намира, че тия думи сѫ дори твърдѣ ласкави за менъ. Не трѣбвало да бѫде човѣкъ Марксъ, за да остане въ Англия вѣренъ на научния социализъмъ (въ смисълъ на Маркса и Енгелса). Моето отстѫпничество произлизало по-вече отъ това, че азъ слабо съмъ познавалъ тоя социализъмъ.

Разбира се, азъ нѣма да почна да се прѣпирамъ върху послѣдньото съ единъ човѣкъ, чиято наука изисква дори до великия прѣвратъ при всички обстоятелства да се обявява положението на работницитѣ за безнадѣждно. Другояче е съ Либкнехта. Ако азъ съмъ разбралъ добрѣ неговото изречение, то далечъ не ми прѣписва смегчаващи обстоятелства. Колкото и на драго сърдце да признавамъ това, все пакъ трѣбва да обявя, че азъ не мога да приема смегчаващитѣ обстоятелства. Разбира се, азъ съмъ далечъ да се мѣря съ мислителя Марксъ. Ала тукъ не става дума за моята по-голѣма или по-малка инферіорность по отношение къмъ Маркса. Противъ Маркса може да има право и такъвъ човѣкъ, който не може да се сравнява съ него по умъ и по знания. За каквото се касае, е дали констатиранитѣ отъ мене факти сѫ вѣрни или не и дали тѣ оправдаватъ заключенията, които азъ извлѣкълъ отъ тѣхъ. Както видѣхме отъ горнето, дори

такъвъ умъ като Маркса не е билъ пощаденъ отъ тая сждба, значително да промѣни въ Англия своитѣ прѣдвзети мнѣния, дори той въ Англия е отстжпилъ отъ извѣстни възгледи, които е занесълъ тамъ.

Могатъ да ми възразятъ, че Марксъ наистина е призналлъ споменатитѣ подобрѣния, ала колко малко тия частности сж повлияли върху неговия основенъ възгледъ, доказва главата върху историческата тенденция на капиталистическото натрупване въ края на първия томъ на „Капитала“. На това азъ ще отговоря, че, доколкото то е право, то говори противъ тая глава, а не противъ мене.

Тая често цитувана глава може да се разбира въ твърдѣ различенъ смисълъ. Азъ мисля, че първъ на нѣколко пжти изтълкувахъ тая глава като обща характеристика за една *тенденция* на развитие, която е присжща на капиталистическото натрупване, ала която не се реализува напълно и поради това не докарва нарисуваното въ тая глава изостряване на противорѣчията. Енгелсъ никога не се е изказалъ противъ това мое изложение, нито печатно, нито въ разговоръ той не го обяви за фалшиво. Той не каза нито една дума противъ, когато азъ въ 1891 г. писахъ за една работа на Шулце-Геверница, относяще се до тия въпроси: „Ясно е, че дѣто законодателството, планомѣрното и съзнателно дѣйствие на обществото, се насочва както трѣбва, тамъ властьта на тенденциитѣ на икономическото развитие може да се ослаби, при извѣстни обстоятелства дори да се прѣмахне. Марксъ и Енгелсъ не само не сж отричали това, ами, напжки, винаги сж напирали на него.“ („Neue Zeit“, IX, 1 стр. 736). Ако прочетемъ споменатата глава отъ „Капитала“ съ такова разбиране, то ние и при отдѣлнитѣ ѝ прѣдложения всѣки пжть ще прибавяме мълчаливо думата „тенденция“ и нѣма да се виждаме въ необходимостъ да я докарваме въ съгласие съ дѣйствителностьта посрѣдствомъ аргументи, които сковаватъ ума. Ала тогава, колкото по-вече напрѣдва фактическото развитие, самата глава ще става все по-вече безъ значение. Защото нейното теоритическо значение не лежи въ установяване на общата тенденция къмъ капиталистическа централизация и натрупване (която тенденция много врѣме прѣди Маркса е била констатирана отъ буржуазнитѣ икономисти и отъ социалиститѣ), ами въ присжщото

на Маркса изложение на обстоятелствата и формитѣ, при които тя се развива къмъ по-високи стъпени, и на резултатитѣ къмъ които тя трѣбва да доведе. Въ това отношение пъкъ фактическото развитие поражда винаги нови институции и сили, винаги нови факти, прѣдъ които изложението въ споменатата глава на „Капитала“ се показва недостатъчно и въ съотвѣтна мѣра лишено отъ способностьта да служи като начъртание на бъдещето развитие. Това е моятъ възгледъ.

Ала тая глава може да се разбира и другояче. Тя може да се разбере тъй, че всички прѣдишни и бъдещи подобрѣния не сж освѣнъ врѣмени помощи противъ тия тенденции на капитализма, които понижаватъ и притискатъ работницитѣ, че тия подобрѣния сж само незначителни промѣни, които не могатъ да иматъ никаква принципална трайность срѣщу констатирапото отъ Маркса изостряне на противорѣчията; тия противорѣчия, наопъки, — ако не буквално, то поне въ сжществепото — ще изпъкватъ по описания начинъ и ще докаратъ къмъ намисления прѣвратъ, който ще се извърши съ катастрофа. Това разбиране може да се опира върху категоричното схващане на послѣдньото изречение на главата и се усилва донѣгдѣ съ това, че къмъ края пакъ се посочва на „Комунистическия манифестъ“ слѣдъ като, малко прѣди това, се появява Хегель съсъ своето отричане на отрицанието — възсъздаването по новъ принципъ на индивидуалната собственность, която се отрича отъ капиталистическия начинъ на производство.

По мой възгледъ е невъзможно да се обяви едното разбиране за съвсѣмъ право а другото за съвсѣмъ криво. Споредъ мене, тая глава по-вече илустрира единъ дуализъмъ, който прониква цѣлото монументално Марксово съчинение и който се проявява по-слабо и на други мѣста. Тоя дуализъмъ състои въ това, че съчинението иска да бъде научо издирване и въ сжщото врѣме иска да докаже една теза, готова много прѣди неговото конципиране, че въ основата му лежи една схема, въ която резултатътъ, къмъ който е трѣбвало да води развитието, е билъ установенъ отъ по-рано. Връщането къмъ „Комунистическия манифестъ“ сочи тукъ на единъ реаленъ остатъкъ отъ утопизъмъ въ Марксовата система. Марксъ бѣше

възприелъ въ главни чърти рѣшението на утопиститѣ, ала смѣташе неприемливи тѣхнитѣ срѣдства и доказателства. Ето защо той прѣдприе една ревизия на тия срѣдства и доказателства и то съ прилежанието, съ критическата острота и любовь къмъ истината, които сж присжщи на научния гений. Той не замълча нито единъ важенъ фактъ и, до колкото прѣдметътъ на издирването нѣмаше непосрѣдно отношение къмъ крайната цѣль на схемата на доказателството, той не намаляваше насилствено значението на тия факти. До тамъ неговото съчинение остава свободно отъ всѣка такава тенденция, която неизбѣжно врѣди на научностьта.[1]). Защото общата симпатия къмъ освободителнитѣ стрѣмежи на работещитѣ класи не прѣчи на научностьта. Ала когато Марксъ се доближава до такива пунктове, гдѣто сериозно става дума за тая крайна цѣль, тогава той става несигуренъ и неопрѣдѣленъ, тогава ние се срѣщаме съ такива противорѣчия, каквито отбѣлѣзахме по-горѣ въ главата за движението на доходитѣ въ модерното общество; тогава се показва, че тоя великъ ученъ умъ все пакъ е билъ плѣнникъ на една доктрина. Той, да се изразимъ картинно, въ рамкитѣ на намѣрено отъ по-рано градиво е изградилъ солидна сграда, при зидането на която той до толкова се е съобразявалъ съ законитѣ на научното архитектурно изкуство, доколкото тия закони не се сблъскваха съ условията, които му се прѣдписваха отъ конструкцията на градивото, но той прѣнебрѣгваше и обикаляше тия закони, дѣто градивото биваше толкова тѣсно, че не позволяваше тѣхното съблюдаване. Дѣто материала за градежъ туряше граници на сградата, поради които тая не можеше да се доизкара, вмѣсто да разруши самия материалъ, той измѣняше самия градежъ за смѣтка на пропорцията и по тоя начинъ го туряше въ зависимость отъ градивото. Дали отъ съзнание на това ирационално отношение подиръ довръшването на съчинението Марксъ винаги е искалъ да прави подобрѣния въ отдѣлнитѣ части? Както и да е, азъ съмъ убѣденъ, че винаги, дѣто

[1]) Отъ тукъ се абстрахиратъ отъ тая тенденция, както тя се изразява въ третирането на лицата и изложението на събитията и която нѣма никаква необходима връзка съ икономическото развитие.

на Маркса изложение на обстоятелствата и формитѣ, при които тя се развива къмъ по-високи стъпени, и на резултатитѣ къмъ които тя трѣбва да доведе. Въ това отношение пъкъ фактическото развитие поражда винаги нови институции и сили, винаги нови факти, прѣдъ които изложението въ споменатата глава на „Капитала“ се показва недостатъчно и въ съотвѣтна мѣра лишено отъ способностьта да служи като начъртание на бѫдещето развитие. Това е моятъ възгледъ.

Ала тая глава може да се разбира и другояче. Тя може да се разбере тъй, че всички прѣдишни и бѫдещи подобрѣния не сж освѣнъ врѣмени помощи противъ тия тенденции на капитализма, които понижаватъ и притискатъ работницитѣ, че тия подобрѣния сж само незначителни промѣни, които не могатъ да иматъ никаква принципална трайность срѣщу констатирапото отъ Маркса изостряне на противорѣчията; тия противорѣчия, наопъки, — ако не буквално, то поне въ сжществепото — ще изпъкватъ по описания начинъ и ще докаратъ къмъ намисления прѣвратъ, който ще се извърши съ катастрофа. Това разбиране може да се опира върху категоричното схващане на послѣдньото изречение на главата и се усилва донѣгдѣ съ това, че къмъ края пакъ се посочва на „Комунистическия манифестъ“ слѣдъ като, малко прѣди това, се появява Хегель съсъ своето отричане на отрицанието — възсъздаването по новъ принципъ на индивидуалната собственность, която се отрича отъ капиталистическия начинъ на производство.

По мой възгледъ е невъзможно да се обяви едното разбиране за съвсѣмъ право а другото за съвсѣмъ криво. Споредъ мене, тая глава по-вече илустрира единъ дуализъмъ, който прониква цѣлото монументално Марксово съчинение и който се проявява по-слабо и на други мѣста. Тоя дуализъмъ състои въ това, че съчинението иска да бѫде научо издирване и въ сжщото врѣме иска да докаже една теза, готова много прѣди неговото конципиране, че въ основата му лежи една схема, въ която резултатътъ, къмъ който е трѣбвало да води развитието, е билъ установенъ отъ по-рано. Връщането къмъ „Комунистическия манифестъ“ сочи тукъ на единъ реаленъ остатъкъ отъ утопизъмъ въ Марксовата система. Марксъ бѣше

възприелъ въ главни чърти рѣшението на утопиститѣ, ала смѣташе неприемливи тѣхнитѣ срѣдства и доказателства. Ето защо той прѣдприе една ревизия на тия срѣдства и доказателства и то съ прилежанието, съ критическата острота и любовь къмъ истината, които сж присжщи на научния гений. Той не замълча нито единъ важенъ фактъ и, до колкото прѣдметътъ на издирването нѣмаше непосрѣдно отношение къмъ крайната цѣль на схемата на доказателството, той не намаляваше насилствено значението на тия факти. До тамъ неговото съчинение остава свободно отъ всѣка такава тенденция, която неизбѣжно врѣди на научността.[1]). Защото общата симпатия къмъ освободителнитѣ стрѣмежи на работещитѣ класи не прѣчи на научността. Ала когато Марксъ се доближава до такива пунктове, гдѣто сериозно става дума за тая крайна цѣль, тогава той става несигуренъ и неопрѣдѣленъ, тогава ние се срѣщаме съ такива противорѣчия, каквито отбѣлѣзахме по-горѣ въ главата за движението на доходитѣ въ модерното общество; тогава се показва, че тоя великъ ученъ умъ все пакъ е билъ плѣнникъ на една доктрина. Той, да се изразимъ картинно, въ рамкитѣ на намѣрено отъ по-рано градиво е изградилъ солидна сграда, при зидането на която той до толкова се е съобразявалъ съ законитѣ на научното архитектурно изкуство, доколкото тия закони не се сблъскваха съ условията, които му се прѣдписваха отъ конструкцията на градивото, но той прѣнебрѣгваше и обикаляше тия закони, дѣто градивото биваше толкова тѣсно, че не позволяваше тѣхното съблюдаване. Дѣто материала за градежъ туряше граници на сградата, поради които тая не можеше да се доизкара, вмѣсто да разруши самия материалъ, той измѣняше самия градежъ за смѣтка на пропорцията и по тоя начинъ го туряше въ зависимость отъ градивото. Дали отъ съзнание на това ирационално отношение подиръ довършването на съчинението Марксъ винаги е искалъ да прави подобрѣния въ отдѣлнитѣ части? Както и да е, азъ съмъ убѣденъ, че винаги, дѣто

[1]) Отъ тукъ се абстрахиратъ отъ тая тенденция, както тя се изразява въ третирането на лицата и изложението на събитията и която нѣма никаква необходима връзка съ икономическото развитие.

тоя дуализъмъ се показва, намѣреното отъ по-рано градиво трѣбва да падне, ако искаме сградата да стане каквато трѣбва. Въ послѣдното, а не въ първото лѣжи това, което е достойно да се продължава подиръ Маркса.

Нищо не ме утвърдява въ това убѣждение по-вече, отъ безпокойството, съ което тъкмо ония марксисти, които още не сж се разаблили отъ диалектическата схема на съчинението — споменатото градиво — се стараятъ да да се държатъ о такива твърдѣния въ „Капитала", които дѣйствителностьта е надминала. Само тъй поне азъ мога да си обясня какъ единъ толкова внимателенъ къмъ фактитѣ умъ, като Кауцки, въ Шутгартъ на моята бѣлѣжка, че броятъ на собственицитѣ се увеличава, а не се намалява, да възрази: „Ако това бѣше вѣрно, тогава врѣмето на нашата побѣда не само се прави далечно, тогава ние изобщо нѣма да дойдемъ до нашата цѣль. Ако капитатиститѣ ставатъ по-вече, а не безимотнитѣ, тогава ние се отдалечаваме отъ цѣлта толкова по-вече, колкото по-нататъкъ върви развитието, тогава закрѣпва капитализма, а не социализма".

Безъ връзка съ Марксовата схема за доказване това изрѣчение, което г-нъ Плехановъ, разбира се, би подписалъ, би било за мене непонятно въ устата на Кауцки. Въ сжщия смисълъ г-ца Люксембургъ въ по горѣ споменатитѣ статии, които по отношение къмъ метода сж най-добритѣ ѝ статии отъ написанитѣ противъ мене, ми прави укоръ, че при моя начинъ на разбиране, социализмътъ прѣстава да е една обективна историческа необходимость и придобива едно идеалистическо обосноваване. Макаръ че въ нейното аргументиране се срѣщатъ голѣми логически скокове и се дохожда до едно съвсѣмъ произволно идентифициране на идеализма и утопизма, тя все пакъ е намѣрила сжщностьта на работата до толкова, доколкото азъ наистина не тургамъ побѣдата на социализма въ зависимость отъ неговата „иманентна икономическа необходимость", доколкото подържамъ, че не е нито възможно, нито необходимо да му се даде едно чисто материалистическо обоснование.

Че броятъ на собственицитѣ се уголѣмява, а не се намалява, това не е откритие на буржуазнитѣ икономисти на хармонията, ами е единъ фактъ изученъ (изди-

ренъ) отъ данъчнитѣ чиновници, често пѫти за голѣма неприятность на заинтересуванитѣ, въ който фактъ днесь не може нищо да се поколебае. Ала какво значи тоя фактъ за побѣдата на социализма, защо отъ него, респективно отъ неговото оборване, трѣбва да зависи осѫществяването на социализма? Само затова, защото тъй прѣдписва диалектическата схема, защото има опасность, че ще се счупи една греда отъ градежния материалъ, ако се приеме, че общественниятъ свръхпродуктъ се усвоява отъ единъ брой собственици, който не се намалява, ами се уголѣмява. Ала само спекулативната доктрина се интересува отъ тоя въпросъ, който е съвсѣмъ второстепенъ за фактическитѣ стрѣмежи на работницитѣ. Нито тѣхната борба за политическа демокрация, нито тѣхната борба за индустриална демокрация не се засѣга отъ това. Успѣхитѣ на тая борба не зависятъ отъ грѣдата „концентрацията на капитала въ рѫцѣтѣ на все по-малъкъ брой магнати", нито пъкъ отъ цѣлото диалектическо градиво, къмъ което принадлѣжи тая греда, ами отъ раста на общественото богатство, респективно на общественитѣ производителни сили, въ свръзка съ общия социаленъ прогресъ, особно съ интелектуалната и морална зрѣлость на самата работнишка класа.

Ако побѣдата на социализма зависеше отъ непрѣстайното намаляване въ броя на магнатитѣ на капитала, то социалната демокрация би трѣбвало, ако тя би могла успѣшно да дѣйствува, ако не да подкрѣпя съ всички срѣдства струпването на капиталитѣ въвъ все по-малко рѫцѣ, то поне да не прави нищо, което би могло да спре това намаляване. Фактически често пѫти тя прави противното. Тъй напримѣръ, дѣто се касае за нейнитѣ гласове въвъ въпроситѣ на данъчната политика. Отъ становището на теорията за катастрофитѣ голѣма часть отъ практическата работа на социалната демокрация изобщо би била като работата на Понелопа. Ала не е тя, която въ тоя случай е несправедлива. Грѣшката е въ доктрината, доколкото тая допуща, че прогресътъ зависи отъ влошаването на условията.

Въ прѣдговора къмъ своя „Земледѣлчески въпросъ" Каутски се противопоставя на ония, които говорятъ за необходимостьта отъ едно оборване на марксизма. Той

тоя дуализъмъ се показва, намѣреното отъ по-рано градиво трѣбва да падне, ако искаме сградата да стане каквато трѣбва. Въ послѣдното, а не въ първото лѣжи това, което е достойно да се продължава подиръ Маркса.

Нищо не ме утвърдява въ това убѣждение по-вече, отъ безпокойството, съ което тъкмо ония марксисти, които още не сж се разлѣлили отъ диалектическата схема на съчинението — споменатото градиво — се стараятъ да да се държатъ о такива твърдѣния въ „Капитала", които дѣйствителностьта е надминала. Само тъй поне азъ мога да си обясня какъ единъ толкова внимателенъ къмъ фактитѣ умъ, като Каутски, въ Шутгартъ на моята бѣлѣжка, че броятъ на собственицитѣ се увеличава, а не се намалява, да възрази: „Ако това бѣше вѣрно, тогава врѣмето на нашата побѣда не само се прави далечно, тогава ние изобщо нѣма да дойдемъ до нашата цѣль. Ако капитатиститѣ ставатъ по-вече, а не безимотнитѣ, тогава ние се отдалечаваме отъ цѣльта толкова по-вече, колкото по-нататъкъ върви развитието, тогава закрѣпва капитализма, а не социализма".

Безъ връзка съ Марксовата схема за доказване това изрѣчение, което г-нъ Плехановъ, разбира се, би подписалъ, би било за мене непонятно въ устата на Каутски. Въ сжщия смисълъ г-ца Люксембургъ въ по горѣ споменатитѣ статии, които по отношение къмъ метода сж най-добритѣ ѝ статии отъ написанитѣ противъ мене, ми прави укоръ, че при моя начинъ на разбиране, социализмътъ прѣстава да е една обективна историческа необходимость и придобива едно идеалистическо обосноваване. Макаръ че въ нейното аргументиране се срѣщатъ голѣми логически скокове и се дохожда до едно съвсѣмъ произволно идентифициране на идеализма и утопизма, тя все пакъ е намѣрила сжщностьта на работата до толкова, доколкото азъ наистина не тургамъ побѣдата на социализма въ зависимость отъ неговата „иманентна икономическа необходимость", доколкото подържамъ, че не е нито възможно, нито необходимо да му се даде едно чисто материалистическо обоснование.

Че броятъ на собственицитѣ се уголѣмява, а не се намалява, това не е откритие на буржуазнитѣ икономисти на хармонията, ами е единъ фактъ изученъ (изди-

ренъ) отъ данъчнитѣ чиновници, често пѫти за голѣма неприятность на заинтересуванитѣ, въ който фактъ днесь не може нищо да се поколебае. Ала какво значи тоя фактъ за побѣдата на социализма, защо отъ него, респективно отъ неговото оборване, трѣбва да зависи осѫществяването на социализма? Само затова, защото тъй прѣдписва диалектическата схема, защото има опасность, че ще се счупи една греда отъ градежния материалъ, ако се приеме, че общественнятъ свръхпродуктъ се усвоява отъ единъ брой собственици, който не се намалява, ами се уголѣмява. Ала само спекулативната доктрина се интересува отъ тоя въпросъ, който е съвсѣмъ второстѣпенъ за фактическитѣ стрѣмежи на работницитѣ. Нито тѣхната борба за политическа демокрация, нито тѣхната борба за индустриална демокрация не се засѣга отъ това. Успѣхитѣ на тая борба не зависятъ отъ грѣдата „концентрацията на капитала въ ржцѣтѣ на все по-малъкъ брой магнати", нито пъкъ отъ цѣлото диалектическо градиво, къмъ което принадлѣжи тая греда, ами отъ раста на общественото богатство, респективно на общественитѣ производителни сили, въ свръзка съ общия социаленъ прогресъ, особно съ интелектуалната и морална зрѣлость на самата работнишка класа.

Ако побѣдата на социализма зависеше отъ непрѣстайното намаляване въ броя на магнатитѣ на капитала, то социалната демокрация би трѣбвало, ако тя би могла успѣшно да дѣйствува, ако не да подкрѣпя съ всички срѣдства струпването на капиталитѣ въвъ все по-малко ржцѣ, то поне да не прави нищо, което би могло да спре това намаляване. Фактически често пѫти тя прави противното. Тъй напримѣръ, дѣто се касае за нейнитѣ гласове въвъ въпроситѣ на данъчната политика. Отъ становището на теорията за катастрофитѣ голѣма часть отъ практическата работа на социалната демокрация изобщо би била като работата на Пенелопа. Ала не е тя, която въ тоя случай е несправедлива. Грѣшката е въ доктрината, доколкото тая допуща, че прогресътъ зависи отъ влошаването на условията.

Въ прѣдговора къмъ своя „Земледѣлчески въпросъ" Каутски се противопоставя на ония, които говорятъ за необходимостьта отъ едно оборване на марксизма. Той

виждалъ съмнѣния и критика, ала самички тѣ не означавали още едно развитие надъ придобитото развитие, не означавали че Марксовото становище е надминато отъ друго по-високо.

Това е дотолкова вѣрно, доколкото съмнѣнието и критиката още не сѫ положително оборване, ала тѣ могатъ да бѫдатъ първа стѫпка къмъ такова оборване. Впрочемъ, касае ли се изобщо за оборване на марксизма или само за отхвърляне на извѣстни остатъци отъ утопизъмъ, отъ които марксизмътъ още не се е отърсилъ и въ които ние трѣбва да диримъ изворитѣ на ония противорѣчия въ теорията и практиката, които сѫ били посочени на марксизма отъ неговитѣ критици? Това съчинение стана по-обемисто отколкото трѣбваше да бѫде, та азъ трѣбваше да се откажа да разглеждамъ всички тукъ принадлежащи пунктове. Ала толкова по-вече азъ смѣтамъ за своя длъжность да обявя, че намирамъ цѣла редица възражения, подигнати отъ противната страна противъ извѣстни подробности въ Марксовото учение, за необорени, а нѣкои и необорими. И азъ това мога да направя толкова посмѣло, защото тия възражения сѫ съвсѣмъ незначителни за стрѣмежитѣ на социалната демокрация. Ние би трѣбвало въ това отношение да бѫдемъ по-малко чувствителни. Често пѫти се е случвало марксисти съ голѣмо усърдие да оборватъ такива възгледи, за които тѣ сѫ мислили, че диаметрално противоречатъ на Марксовото учение, когато най-послѣ се установявало, че прѣдполаганото противорѣчие въ по-голѣмата си часть не е сѫществувало. Тукъ азъ имамъ прѣдвидъ между другото оная полемика, която се завърза по поводъ издирванията на D-r Stiebeling за влиянието на сгѫстяването на капитала върху размѣра на експлоатацията. Както въ начина на изразяването, тъй и въ подробноститѣ на неговитѣ прѣсмѣтания, Stiebeling е направилъ голѣми грѣшки, откриването на които е заслуга на Каутски. Напаки, третия томъ на „Капитала“ показа, че основната мисъль въ работитѣ на Stiebeling'a (намаление размѣра на експлоатацията при растещото сгѫстяване на капитала) не противоречи толкова на Марксовото учение, както се чинеше на по-вечето отъ насъ, макаръ той да обосноваваше явлението другояче, не както Марксъ. На врѣмето си обаче Stiebeling трѣбваше да чува, че ако

това което той подържа е вѣрно, тогава теоритическата основа на днешното работническо движение, Марксовото учение, е фалшиво. И наистина ония, които говоряха така, можеха да се основаватъ върху различни мѣста отъ Маркса. Единъ анализъ на прѣпирнята, която се начена по поводъ работитѣ на Stiebeling'a, би могълъ изобщо твърдѣ добрѣ да послужи за нагледно пояснение на различнитѣ противорѣчия въ теорията на цѣнността[1]).

Подобни противорѣчия сѫществуватъ досѣжно оцѣнката на отношението, което сѫществува между икономията и властьта въ историята; на тѣхъ отговарятъ противорѣчия въ обсѫждането на практическитѣ задачи и възможности на работническото движение, за които противорѣчия ние говорихме на друго мѣсто. Но това е единъ пунктъ, върху който е необходимо да се спремъ още веднажъ. Ние нѣма да изслѣдваме въпроса, доколко първоначално и въ по-нататъшното течение на историята властьта е опрѣдѣляла икономиката и наопаки, насъ интересува изключиво въпроса за творческата сила на властьта въ днешното общество. До като по-рано марксиститѣ при случай посочваха на властьта една чисто

---

[1]) Въ свръзка съ това трѣбва да ви обърна вниманието върху твърдѣ бѣлѣжитата статия, подпасана „Lxbg." въ сп. „Neue Zeit" 1887 г., върху Щибелинговото съчинение. Тамъ между другото смѣта се прѣдварително неразрѣшимъ проблемътъ за срѣдното равнище на печалбата. Непознатиятъ ми авторъ казва относително свръхцѣнността сѫществено сѫщото, каквото и азъ казвамъ въ отдѣла върху теорията за цѣнността; той пише: „Равнището на свръхцѣнността, отношението на цѣлата печалба къмъ цѣлата надница, е едно понятие, което не може да се приложи къмъ отдѣлнитѣ клонове на производството" (стр. 129). Каквото Кауцки възрази тогава, то сигурно е най-доброто, което въобще може да се каже възъ основа на съотвѣтната часть отъ „Капитала", и вакача сѫщо и *формата*, въ която Lxbg. облича своитѣ мисли. *Понятието* за равнището на свръхцѣнността несъмнѣно може да се приложи къмъ отдѣлнитѣ клонове на производството. Но и туй, което е искалъ да каже Lxbg., е сѫщо вѣрно. Равнището на свръхцѣнността е една *измѣрима величина* само за общото ступанство, зето като съвокупность, и до като това не е направено, то не може да се установи и за отдѣлнитѣ клонове на производството,—поне до тогава, до когато цѣнността на труда не се намира въ прѣко отношение къмъ възнаграждението на труда. Съ други думи, нѣма никакво истинско мѣрило за равнището на свръхцѣнността въ отдѣлнитѣ клонове на производството.

негативна рола, днесъ се забѣлѣзва едно прѣувеличение въ противна посока, властьта се посочва едва ли не като творческо могжщество и политическата дѣйность се изтъква тъкмо като квинтъ-есенция на „научния социализъмъ“ — или на „научния комунизъмъ“, както една нова мода е проминила израза, макаръ не въ полза на неговата логика.

Било би нелѣпо да се връщаме къмъ прѣдразсждъцитѣ на прѣдишнитѣ поколѣния досѣжно способноститѣ на политическата власть, защото това би означавало да отидемъ по-назадъ отъ тѣхъ. Прѣдразсждъцитѣ, които хранеха напримѣръ утопиститѣ въ това отношение, имаха своята добра основа, дори едвали може да се каже че това бѣха прѣдразсждъци, защото тѣ почиваха върху практическата незрѣлость на работнишкитѣ класи отъ оная епоха, съ които можеше да се докара само едно врѣмено плебейско господство отъ една страна или, отъ друга страна, едно повръщане къмъ класовата олигархия. При тия обстоятелства трѣбваше изтъкването на политиката да се показва като едно отклонение отъ налѣжащитѣ задачи. Днесъ тия условия сж отчасть прѣмахнати и никой човѣкъ съсъ здравъ разумъ нѣма да начене да критикува политическото дѣйствуване съ аргументитѣ на оная епоха.

Марксизмътъ, както видѣхме, отъ начало обръщаше работата наопаки и проповѣдваше политическото дѣйствуване като първа задача на движението, посочвайки скрититѣ способности на индустриалния пролетариатъ. Ала той се движеше при това въ голѣми противорѣчия: и той признаваше, та съ това се отличаваше отъ демагогическитѣ партии, че работнишката класа не е достигнала оная зрѣлость, която е потрѣбна за нейното освобождение, и че икономическитѣ прѣдварителни условия за това освобождение сжщо така не сж още дадени. Въпрѣки това той се скланеше все пакъ къмъ една тактика, която приемаше и двата рода прѣдварителни условия като приблизително изпълнени. Въ неговитѣ публикации ние се сблъскваме съ такива мѣста дѣто незрѣлостьта на работницитѣ се изтъква съ една рѣзкость, която малко се отличава отъ доктринаризма на първитѣ социалисти; а пъкъ се сблъскваме и съ такива мѣста,

споредъ които трѣбва да приемемъ, че и култура, и интелигенция, и всѣка добродѣтель могатъ да се намѣрятъ само въ работническата класа. Като чете човѣкъ послѣднитѣ мѣста, не може да разбере защо крайнитѣ социалъ-революционери и анархиститѣ на дѣло да нѣматъ право. Съотвѣтно съ това политическото дѣйствуване винаги трѣбва да се насочва ка скороочакваната революционна катастрофа, прѣдъ която легалното дѣйствуване дълго врѣме ще бѫде само едно pis-aller (най-малкото зло), едно чисто врѣмено облегчение. И ние виждаме, че и тукъ пакъ липсва принципално разглеждане на въпроса какво може да се очаква отъ легалното дѣйствуване и какво отъ революционното.

Че въ послѣдното отношение има голѣми разлики, вижда се на пръвъ погледъ. Ала тѣхъ обикновено ги дирятъ въ туй, че законътъ или пѫтьтъ на законнитѣ реформи е по-бавенъ, а пѫтьтъ на революционната власть е по-бързъ и по-радикаленъ[1]) Но това не е съвсѣмъ точно. Зависи напълно отъ естеството на мѣркитѣ, отъ тѣхното отношение къмъ различнитѣ класи въ народа и къмъ различнитѣ народни обичаи, дали легалното или революционното дѣйствуване е по-цѣлесъобразно.

Общо тукъ може да се каже, че революционниятъ начинъ на дѣйствуване (всѣкога въ смисълъ на революционно насилие) докарва по-бърже резултати дотолкова, доколкото се касае да се прѣмахнатъ такива прѣчки, които едно привилегировано малцинство туря по пѫтя на социалния прогресъ, че силата на революционното дѣйствуване можи въ неговата отрицателна страна.

Съгласното съ конституцията законодателство въ това отношение обикновено дѣйствува по-бавно. То дѣйствува обикновено по пѫтя на компромиса, то не унищожава, ами откупува придобититѣ права. Ала законодателството

---

[1]) Въ този смисълъ се произнася Марксъ (въ главата за работния день) върху „свойственитѣ прѣдимства на френския революционенъ методъ“, които се проявиха въ френския законъ за дванайсеточасовия работенъ день прѣзъ 1848 год. Той декретираше за всички работници и за всички фабрики безъ разлика единъ и сѫщи работенъ день. Това е вѣрно. Но пъкъ установено е и туй, че радикалниятъ този законъ слѣдъ едно поколѣние си остана мъртва буква.

е тамъ по-силно отъ революцията, дѣто прѣдрасждъкътъ, ограниченията хоризонтъ на голѣмата маса става прѣчка по пжтя на социалния прогресъ, и то има по-голѣми прѣдимства тамъ, дѣто трѣбва да се създаватъ трайно жизнеспособни економически институции, съ други думи, законодателството има прѣдимство при положителната социалъ-политическа работа.

При законодателството въ спокойни врѣмена разумътъ владѣе надъ чувството, а при революцията чувството владѣе надъ разума. Но ако чувството често пжти е единъ лошъ водачъ, то пъкъ разумътъ е слабъ двигатель. Въ каквото революцията грѣши съ бързането си, въ това грѣши и ежедневното законодателство чрѣзъ протакането. Законодателството дѣйствува като планомѣрна, а революцията като стихийна сила.

Щомъ една нация достигне такова политическо състояние, когато правото на владѣещото малцинство е прѣстанало да бжде сериозна прѣчка за социалния прогресъ, когато отрицателнитѣ задачи на политическото дѣйствуване оставатъ надирѣ отъ положителнитѣ, тогава апелирането за една насилствена революция става безсъдържателна фраза[1]). Може да се събори едно правителство, едно привилегирувано малцинство, ала никога единъ народъ.

Самиятъ законъ, съ всичкото влияние на авторитета, защитаванъ съ въоржжена сила, е безсиленъ противъ вкорененитѣ нрави и прѣдрасждъци на народа. Лошото економическо положение на днешна Италия има своята послѣдня причина, не въ лошата воля или въ недостатъка отъ добра воля на савойския домъ. Противъ традиционната корупция на чиновничеството и лекомислието на народнитѣ маси често пжти не дѣйствуватъ най-добритѣ закони и разпорежданія. Сжщото е въ Испания, въ Гърция и въ посилна мѣра на изтокъ. Дори въвъ Франция, дѣто републиката е извършила много велики нѣща за напрѣдъка на нацията, тая република не само не е изкоренила нѣкои язви на националния животъ, ами ги е увеличила. Каквото

[1]) „За щастие революционализмътъ въ тая страна е прѣстаналъ да бжде по-вече отъ една афектирана фраза“. (Мѣсечнъ отчетъ на независимата работническа партия въ Англия, Януарий 1889 година).

при буржуазното кралство минаваше за нечувана корупция, днесь се счита като безврѣдна играчка. Една нация, единъ народъ е само мислима единица, законно прокламираниятъ суверенитетъ на народа не прави отъ послѣдния въ дѣйствителность единъ опрѣдѣленъ факторъ. Нацията може да докара управлението въ зависимость тъкмо отъ ония, противъ които тя би трѣбвало да бѫде силна: чиновницитѣ, професионалнитѣ политици, издателитѣ на вѣстници. Това важи както за революционнитѣ, тъй и за конституционнитѣ управления.

Дѣто работнишката класа още не притежава твърдѣ силни собствени организации отъ економически характеръ и дѣто тя не е достигнала висока стъпень отъ умствена самостойность чрѣзъ дълго участие въ самоуправителнитѣ тѣла, тамъ диктатурата на пролетариата означава диктатурата на ораторитѣ по клубоветѣ и на литераторитѣ. Азъ не бихъ желалъ щото ония, които смѣтатъ за върхъ на управническо изкуство притѣсняването и шаканирането на работнишкитѣ организации и изключването на работницитѣ отъ законодателството и управлението, да опитатъ нѣкога разликата на практика. Сѫщо тъй азъ не бихъ желалъ това нѣщо и за работнишкото движение.

Преко голѣмия напрѣдъкъ, който е направила работнишката класа въ интелектуално, политическо и економическо отношение отъ онова врѣме, когато сѫ писали Марксъ и Енгелсъ, азъ все пакъ я смѣтамъ дори и днесь още недостатъчно развита за да поеме политическата власть. Азъ се виждамъ принуденъ да заговоря за това открито, понеже тъкмо въ това отношение се е вмъкналъ въ социалистическата литература единъ кантъ, който се стрѣми да задушава всѣко разумно сѫждение; и азъ зная, че нигдѣ не съмъ тъй сигуренъ да срѣщна едно обективно обсѫждение на моитѣ възгледи, както при ония работници, които стоятъ на чело въ освободителната борба на своята класа. Нито отъ единъ работникъ, съ когото азъ съмъ се разговарялъ върху социалистическитѣ проблеми, не съмъ чулъ мнѣния, които да се отличаватъ сѫществено въ тоя пунктъ. Само литератори, които никога не сѫ стояли въ интимно отношение къмъ дѣйствителното работнишко движение могатъ да мислятъ въ това отношение друго-яче. Отъ тамъ произлиза комическия гнѣвъ

— за да не употрѣбимъ по-остръ изразъ — на г. Плеханова противъ всички социалисти, които отъ сега не виждатъ въ цѣлата класа на пролетариата това, каквото е призвана отъ историята да стане, които виждатъ още проблеми тамъ, гдѣто той вече ималъ готови рѣшения. Защото — пролетариатътъ съмъ азъ! Който не мисли за движението като него, той е „ученъ“ или „дребенъ буржуа“. Това е стара пѣсень, която обаче не е станала по-привлекателна въ старостьта си.

Утопизмътъ още не е оборенъ, ако това, каквото трѣба да стане за напрѣдъ, спекулативно се прѣнася върху настоящето, респективно ако се измислюва на смѣтка на настоящето. Ние трѣбва да вземемъ работницитѣ тъй както сж. А тѣ не сж тъй всеобщо осиромашели, както се прѣдвиждаше въ „Комунистическиятъ Манифестъ“, ни, то пакъ тъй свободни отъ прѣдразсждъци и слабости-както тѣхнитѣ ласкатели искатъ да ни накаратъ да вѣрваме. Тѣ носятъ добродѣтелитѣ и пороцитѣ на икономическитѣ и социалнитѣ условия, срѣдъ които живѣятъ. И нито тия условия, нито тѣхнитѣ послѣдици могатъ да се промѣнатъ за единъ-два деня.

Най-силната революция може да измѣни само твърдѣ бавно общото ниво на голѣмото мнозинство отъ една нация. На фамознитѣ прѣсмѣтания, които правятъ противницитѣ на социализма, че равномѣрното разпрѣдѣление на доходитѣ твърдѣ малко ще промѣни доходитѣ на голѣмата маса, добрѣ е да се отговори, че едно равномѣрно разпрѣдѣление е най-малката часть отъ онова, каквото социализмътъ се стрѣми да одѣйстви. Ала за това не бива да се забравя, че другото, увеличаването на производството, не е нѣщо, което лесно може да се импровизира. „Едва на извѣстна, *дори за съвръменитѣ наши условия* твърдѣ висока стъпень на развитие на обществените производителни сили, ще бѫде възможно толкова да се усили производството, щото унищожението на класовитѣ разлики да бѫде единъ реаленъ прогресъ, да стане трайно, безъ да докара едно спиране или повръщане въ обществения начинъ на призводство“. Кой филистеръ, кой

„ученъ“ е писалъ това, г-нъ Плехановъ? Никой другъ освѣнъ Фридрихъ Енгелсъ[1]).

Достигнали ли сме ние тая височина на производителнитѣ сили, която е потрѣбна за унищожението на класитѣ? Противъ фантастичнитѣ числа, които по-напрѣдъ се прѣвождаха въ това отношение и които почиватъ върху обобщаването на заключения добити отъ свѣдения за развитието на особно благоприятни индустрии, социалистически писатели отъ послѣдньо врѣме сж се опитали възъ основа на грижливи и подробни прѣсмѣтания да достигнатъ до реално оцѣняване за възможностиитѣ на едно социалистическо общество да произвежда; и резултатитѣ отъ тѣхната работа звучатъ малко по-другояче, нежели прѣвожданитѣ отъ напрѣдъ числа[2]). За едно общо намаление на работния день до 5, 4 или 3 и 2 часа на день, както по-напрѣдъ се е приемало, въ едно близко врѣме и дума не може да става, ако не се понижи значително общото равнище на живота. Дори при една колективистическа организация на труда трѣбва да се започва работа отъ твърдѣ ранна възрасть и да се прѣкжсва едва въ прѣклонна старость, ако се иска да се добиватъ сжщото количество продукти и услуги при осмочасенъ работенъ день.

Съ една рѣчь цѣлата работнишка класа не може за една-двѣ години да се постави въ условия, които да се отличаватъ сжществено отъ тия, въ които тя днесь живѣе. Това трѣбва най-напрѣдъ да го видятъ тъкмо онія, които отъ количественото отношение на безимотнитѣ класи къмъ владѣещитѣ взимать поводъ, за да отиватъ до твърдѣ голѣми прѣувеличения. Ала който мисли въ единия пунктъ ирационално, мисли обикновено сжщо тъй и въ другия пунктъ. Затова мене не ме очудва никакъ, ако

[1]) Сравни „Soziales aus Russland“ Vorwärts-Ausgabe, S. 50.

[2]) Сравни Atlanticus, „Ein Blick in den Zukunftstaat. Produktion und Konsum im Sozialstaat“ (Stutigart, Dietz), както и статиитѣ на д-ръ Josef Ritter von Neupauer — „Etwas über Kollektivismus“ — въ Перветорѣровото сп. „Deutsche Worte“, 1897/98 г. И двата тия трудове не сж безукорни, но тѣ могатъ горещо да се прѣпорѫчатъ всѣкиму, който иска да изслѣдва касаещитѣ се до прѣдмета въпроси. Neupauer мисли, че ако се прѣсмѣтне срѣдното дѣйствие на машинитѣ, ще се покаже, че тѣ една могатъ да спестятъ една трета отъ човѣшката работна сила.

сжщиятъ Плехановъ, който се възмущава, когато нѣкой прѣдстави положението на работника не безнадѣждно, изкаже унищожителната присжда „дребно-буржуазно“ надъ моитѣ възгледи за невъзможността да се осжществи въ близко врѣме принципа на икономическата лична отговорность на способнитѣ за работа.

Тия, които познаватъ отъ близо дѣйствителното работнишко движение. тѣ ще да знаятъ сжщо, че липсата на ония качества, които се показватъ дребно-буржуазни на нѣкой произходящъ отъ буржуазията афектиранъ пролетарий, се цѣни тамъ твърдѣ малко; тѣ знаятъ че тамъ никакъ не се гали моралното пролетариатство, ами напротивъ е твърдѣ мжчно да се направи отъ единъ пролетарий „дребенъ буржуа“. Съ вагабонтския пролетарий, който нѣма отечество и фамилия, не би било възможно да се създаде здраво синдикално движение; не буржуазенъ прѣдразсждъкъ, ами убѣждение придобито въ организационна работа прѣзъ десетки години е това, което е накарало англійскитѣ водители на работници-социалисти и несоциалисти — да бждатъ ревностни привърженици на движението въ полза на умѣреностьта[1]). Работницитѣ социалисти познаватъ недостатъцитѣ на своята класа и далечъ да славословятъ тия недостатъци, най-съвѣстнитѣ работници социалисти се борятъ съ всички сили противъ тѣхъ.

Азъ трѣбва да се върна още веднажъ върху думитѣ на Либкнехта, че азъ съмъ оставилъ да ми се импонира чрѣзъ голѣмия растъ на англійската буржуазия. Това е дотолкова вѣрно, доколкото азъ съмъ се убѣдилъ въ несправедливостьта на твърденията за изчезването на срѣднитѣ класи, които твърдения, почиващи върху недостатъчна статистика, циркулираха въ нашата литература. Ала то не бѣше достатъчно да ме подтикне къмъ ревизия на моитѣ възгледи за бързината и природата на развитието къмъ социализъмъ. Много по-важно бѣше това, което научихъ отъ по-близкото запознаване съ класическото работническо движение на ново врѣме и безъ да

[1]) И централниятъ комитетъ на независимата социалистическа работническа партия напослѣдъкъ въ едно окржжно къмъ своитѣ секции горещо апелира къмъ тѣхъ да не допущатъ спиртни питиета въ своитѣ клубове.

обобщавамъ току-тъй безкритично, азъ се убѣдихъ и отъ много страни потвърдиха моето убѣждение, че на континента принципално не е другояче, нежели въ Англия. Въпросътъ е не за национални, ами за социални явления.

Отъ една класа, по-голѣмата часть отъ която живѣе въ лоши жилища, слабо е възпитана, има несигурна и недостатъчна заплата, ние не можемъ да изискваме онова високо интелектуално и морално състояние, което се прѣдполага отъ създаването и траянето на едно социалистическо общежитие. Ние сжщо така не бива да ѝ прѣписваме такова състояние. Нека се радваме на голѣмия запасъ интелегенция, себеотричане и дѣятелность, които модерното работнишко движение отчасть е проявило, отчасть е породило; ала това, което важи за единицитѣ, т. е. за стотини хиляди, да не го прѣнасяме безкритично върху маситѣ, върху милионитѣ. Азъ нѣма да прѣдавамъ мнѣнията, които сж ми съобщавани устно или писмено отъ работници относително тоя пунктъ и нѣмамъ нужда прѣдъ разбрани хора да се защитавамъ противъ подозрѣние въвъ фарисейство и въ школско тѣсногрждие. Ала азъ признавамъ драговолно, че тукъ азъ мѣря съ двѣ мѣрки. Понеже очаквамъ много отъ работнишката класа, то всичко което води къмъ развала на нейното морално сжждение, азъ осжждамъ много по-строго, нежели това, каквото въ този смисълъ става въ горнитѣ класи и съ най-голѣмо съжаление гледамъ, какъ тукъ-тамъ въ работнишката преса се разпространява единъ тонъ на литературно декаденство, което може да дѣйствува само заблудително и най-на край развратително. Една възходяща класа има нужда отъ здравъ моралъ, а не отъ декаденско безчувствие. Дали тя си постави една нарисувана крайна цѣль, това е маловажно, ако тя енергически прислѣдва близкитѣ си цѣли. Важното е тия цѣли да бждатъ проникнати отъ единъ опрѣдѣленъ принципъ, който изразява една по-висока стъпень на производството и на цѣлия обществень животъ; важното е тия цѣли да бждатъ проникнати отъ едно социално схващане, което въ развитието на културата отбѣлѣзва единъ прогресъ, единъ по-високъ моралъ и правно разбиране.

Въ тоя смисълъ азъ не мога да подпиша думитѣ „работнишката класа нѣма никакви идеали да осжществява“,

а съглеждамъ въ тѣхъ по-скоро само продуктъ на една самоизмама, ако това не е просто игра на думи отъ автора. И въ тоя смисълъ на врѣмето противъ канта, който се стрѣми да се вмъкне въ работническото движение, азъ призовахъ духа на великия кенигсбергски философъ Кантъ, критикътъ на чистия разумъ. Горещитѣ нападки, съ които ме обсипа за това г-нъ Плехановъ, още по-вече ме усилиха въ убѣждението, че социалната демокрация се нуждае отъ единъ Кантъ, който веднажъ съ пълно разбиране да се залови критически да прѣгледа на слѣденото отъ насъ учение; който да покаже дѣ привидния материализъмъ на това учение е най-висока и, заради това най-лесно заблудителна идеология; че е самоизмама да се прѣнебрѣгва идеала, да се изтъкватъ материалнитѣ фактори като всемогжщи сили на развитието; че които проповѣдватъ тѣзи нѣща, съ дѣлата си потвърждаватъ и ще потвърждаватъ, какво проповѣдваното отъ тѣхъ е самоизмама Единъ такъвъ умъ, който съ убѣдителна ясность би изложилъ какво изъ съчиненията на нашитѣ велики прѣдходници по борба е прѣдназначено да остане и какво трѣбва и може да се отхвърли, той би ни улеснилъ сжщо да си съставимъ безпристрастно мнѣние (Urtheil) за онния работи, които макаръ да не идатъ отъ тия изходни точки, що намъ днесь се чинятъ мѣродавни, все пакъ сж прѣдназначени за сжщитѣ цѣли, за които се бори социалната демокрация. Че на социалистическата критика понѣкога въ това отношение много нѣщо й липсува и че тя показва всички тъмни страни на енигонството — това нѣма да отрече никой отъ тѣзи, които не мислятъ партизански. И азъ въ това отношение имамъ своя грѣхъ, та не хвърлямъ върху никого камакъ. Ала тъкмо защото съмъ отъ тая школа, азъ мисля че имамъ право да изкажа нуждата отъ реформа. Ако азъ нѣмаше защо да се боя, че ще бжда криво разбранъ (фалшиво да бжда тълкуванъ азъ отнапрѣдъ очаквахъ), азъ бихъ прѣвелъ кличката: „назадъ къмъ Кантъ“, съ друга — „назадъ къмъ Ланге“. Философитѣ и природоизпитателитѣ, които стоятъ задъ мотото „назадъ къмъ Кантъ“, съвсѣмъ не искатъ да се повърнатъ до буквата на онова, каквото е написалъ кенигбергския философъ, ами до основния принципъ на неговата критика. Сжщо тъй и за социалната демокрация

второто мото не означава повръщане къмъ социалъ-политическитѣ възгледи на единъ Фридрихъ Албертъ Ланге. Каквото азъ имамъ прѣдъ очи, е присѫщото на Ланге свързване на искреното и безстрашно партийно име за освободителнитѣ стрѣмежи на работнишката класа съ една висока научна безпрѣдразсѫдливость, която винаги е готова да съзнава заблужденията и да признава новитѣ истини. Може би една такава широчина на духа, както проглежда въ съчиненията на Ланге, се срѣща само при хора, на които липсува онази проникливна духовна острота (durchdringende Schärfe), която е отличителенъ бѣлѣгъ за пробиващитѣ нови пѫтища умове, какъвто е билъ Марксъ. Ала не всѣка епоха изтъква единъ Марксъ на чело и дори за единъ Марксъ съсъ сѫщия гений днешното работническо движение би било твърдѣ голѣмо, за да го тури то на онова мѣсто, което Марксъ заема въ историята му. Днесь работнишкото движение освѣнъ отъ борци, има нужда и отъ разпоредителни и генерализаторски (обобщаващи) умове, които стоятъ доста високо, за да отдѣлятъ пшеницата отъ кѫклицата и мислятъ доста широко, за да съгледатъ и признаятъ и онова растенийце, което не е порастнало въ тѣхна, ами въ чужда ограда; работнишкото движение има нужда отъ умове, които може би не сѫ крале, но усърдни республиканци въ областьта на социалистическото мислене.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Прѣдговоръ 3

Глава първа. *Основнитѣ положения на Марксическия социализъмъ* 13

а) Научнитѣ елементи на марксизма 13

б) Материалистическото разбиране на историята и историческата необходимость. . . . 17

в) Марксовото учение за класовата борба и развитието на капитала 30

Глава втора. *Марксизмътъ и диалектиката на Хегеля* 39

а) Примкитѣ на Хегелианско-диалектич. метода 39

б) Марксизъмъ и бланкизъмъ 48

Глава трета. *Икономическото развитие на модерното общество.* 61

а) Нѣколко думи върху значението на Марксовата теория за цѣнностьта 61

б) Движение на доходитѣ въ модерн. общество 72

в) Класи прѣдприятия въ производството и разпрѣдѣление на общественото богатство . . 85

г) Кризитѣ и издръжливостьта на модерното общество 100

Глава четвърта. *Задачитѣ и възможноститѣ на социалната демокрация.* 123

а) Политическитѣ и икономическитѣ прѣдварителни условия на социализма 123

б) Какво могатъ да извършатъ икономическитѣ сдружения (кооперациитѣ)? 137

в) Демокрацня и социализъмъ 169

г) Най-близкитѣ задачи на социалн. демокрация 197

Глава пета. *Крайна цѣль и движение* 232

Бѣлѣжка отъ прѣводача

Поради лични обстоятелства, които забавиха толкова и самото излизане на прѣдлаганата книга, не можахъ да посветя на нея толкова внимание, колкото, споредъ мене, тя заслужва, та може да сж допуснати доста грѣшки и неясности въ прѣвода. Поради сжщитѣ обстоятелства азъ бѣхъ принуденъ да оставя другъ да прѣведе текста отъ стр. 188 до стр. 224 и забѣлѣжкитѣ подъ текста отъ стр. 163 до края; пъкъ и не можахъ нито въ ржкописъ, нито въ корекция да прѣгледамъ и поправя чуждия прѣводъ, та той се отпечата съ всичкитѣ грѣшки. За всичко това моля читателя да ме извини. Тия грѣшки, които изкривяватъ или изопачаватъ смисъла, азъ изваждамъ тукъ долу. Разбира се, че грѣшкитѣ въ тънкоститѣ азъ съмъ оставилъ, грижейки се прѣдимно за това, главнитѣ мисли да се не разбератъ криво. Моля читателя понапрѣдъ да поправи посоченитѣ грѣшки въ самия текстъ, на послѣ да пристжпи къмъ четене на казанитѣ страници.

Шуменъ, Май 1901 г.

Грѣшки въ текста. *Стр. 180.* Печ: изключаваше, попр.: да изключава. — Печ.: билъ би по-остро . . . и отъ други хора, попр.: за дълго врѣме би нанесълъ много посиленъ ударъ на социалната демокрация, отколкото съ първия. Разбира се, той би напакостилъ и на други хора. — Печ.: които при такова, попр.: които фрази при такива. — Печ.: тежесть, отнасятъ се съ тѣхъ, попр.: тежесть — къмъ такива фрази се отнасятъ. — *Стр. 181.* Печ.: при форми . . . врѣме, попр.: подъ формитѣ за развитие на едно прѣдишно врѣме. — *Стр. 183.* Печ: било близко,

попр: било въ полза. — *Стр. 184.* Печ.: бѣ противно движение за, попр: движение противъ. — *Стр. 185.* Печ. (на нѣколко мѣста): ступанственъ. ступанствена лична отговорность, попр.: економически, економическа лична отговорность. — Печ.: при туй условие, попр.: само при туй условие. — Печ: въ епохата на сношенията, попр.: въвъ вѣка на размѣната. — Печ.: се подчини, попр.: сѫществува — Печ.: отговорность на всички способни за работа, попр.: отговорность. —Печ.: работната статистика . , работното посрѣдничество . . , работната размѣна . . . работно право . . . попр: статистиката на труда . . , посрѣдничеството въ труда . . ., смѣната на работа . . ., право на труда . . . — Печ. (сѫщото и на слѣднитѣ стрници): занаятчийски дружества, попр.: работнически синдикати — Печ: производителни, попр.: способни. — *Стр. 186.* Печ.: ако тѣ, попр.: ако синдикатитѣ. — Печатано: съобщението. поправено: съобщението, врѣмето на записването. — Печатано: показание. попр.: бѣлѣзи. — Печ.: други начала, попр.: други наченки. — Печ.: занаятчийски сѫдилища, попр.: професионални сѫдилища. — Печ: срѣщуположнитѣ течения, попр.: взаимноспомагателнитѣ учреждения. — Печ.: изключиво гибелната, попр.: безъ гибелна. — Печ.: свързваха съединеното, попр.: свързаното. — Печ.: вѣкове съ, попр.: вѣкове налагаха на — Печ: економическа . . . развитие, попр.: економическо принуждение въ своето мѣстене. — *Стр. 187.* Печ: поприще, попр.: занятие. — Печ.: възможна, попр.: възможна само. — Печ: такъвъ случай, попр.: такъвъ смисълъ. — Печ: изпитатъ попр.: изслѣдватъ. — Печ.: би струвало, попр: може да се каже. — Печ.: индивидуалноститѣ . . , общноститѣ попр.: индивидуалното . . , общото.— Печ.: възелъ на, попр.: вериги на засебностьта, затвореностьта.—*Стр. 188.* Печ.: нашия... либерализъмъ, попр.: противъ нашия . . . либерализъмъ.— Печ: единици . . . гражданинъ, попр.: управителни тѣла, както и на пълнолѣтния гражданинъ на държавата. — Печ.: съюзитѣ по занятие, попр.: професионалиитѣ работнически съюзи. *Стр. 189.* Печ.: съставяне публикации, попр.: съставяне публикации отъ неговитѣ пакъ автори. *Стр. 190.* Печатано: управляваща сила, поправено: правителствена *сила.* — Печатано: оправд нитѣ . . . насилия, поправено: *полезнитѣ й функции* отъ една власть — Печ.: на кому-

ната . . . взѣта, попр.: между комуната и държавната власть се смѣта. — *Стр. 191.* Печ.: производителя . . . неговото, попр.: производителитѣ не може да сѫществува едноврѣмено съ увѣковѣчаването на тѣхното. — *Стр. 192.* Печ.: се е разширилъ въ, попр.: е надрасналъ. — Печ.: като че прѣди, попр.: та прѣди. — Печ.: организация можеше, попр.: организация не може.—Печ.: Цѣнни регалии, попр.: Както на индивида, тъй сѫщо на общината, неможе да се даде едно безусловно и изключиво право върху земята. Цѣнни регалии. — Печ: се явява едно, попр.: се явява необходимо, неизбѣжно едно — Печ.: като необходимо, попр: да назнтъ националния интересъ.—*Стр. 193.* Печ: онази програма, попр.: казаната програма. — Печ.: тѣла съсъ самоуправление, попр: самоуправителни тѣла. — Печ.: Вебшеновата теория, попр: теорията на Веба. Печ.: колко нѣщо . . . самоуправлението, попр.: и колко професионалнитѣ работнически съюзи сѫ зависяли и зависятъ отъ въпроса за организацията. — Печ.: занаятчийски дружества . . ., съединения мандатъ . . ., занаятчийска демокрация, попр.: работнически синдикати . . ., наложителния мандатъ . . ., индустриална демокрация — *Стр. 194.* Печ.: занаятчийски кооперации, попр: работнически синдикати. — Печ.: господствуващи тѣла, попр.: управителни тѣла.—Печ.: Вебшеновата книга, попр.: книгата на Веба.— Печ.: работната часть, попр.: раздѣлението на труда. — Печ.: извѣстни интереси . . . занаятчийски дружества, попр.: би трѣбвало да се земе въвъ внимание онова, което е общо въ интереситѣ на отдѣлнитѣ занаяти и така ще остане винаги почва за една контролираща дѣйность на работническитѣ синдикати. *Стр. 195.* Печ.: спечелянето . . . и ступанствени, попр: побѣдата . . . и економически. — *Стр. 196.* Печ.: въздържание въ, попр.: въздържание отъ — *Стр. 197.* Печ.: това е ученията, попр.: това е поученията. — Печ.: неговата дѣйность, отъ природата, попр.: нейната дѣйность, отъ характера. — Печ.: на развитието, попр. на казаното развитие — Печ: много висока, попр.: много по-висока. — *Стр. 198.* Печ.: количество социалистически, попр.: количество демократически. — Печ.: което сѫщеврѣмено . . . движение, което, попр.: каквото и да е *теоритическото му обяснение.* — Печ.: въвъ великата, *попр.: въвъ врѣме на* великата.—Печ.: работното врѣме,

попр.: работното врѣме на индустриалния работникъ. — Печ: работнишка партия, попр.: работнишка класа. — *Стр. 199.* Печ.: и всѣкидневнитѣ . . . да намира, попр. за да намира всѣкидневнитѣ обезпечения за живота си отъ държавата. — *Стр. 200.* Печ: войска или милиция, попр.: войска или народна милиция. — Печ.: една часть . . . . е въоржжена, попр.: една въоржжена часть отъ народа трѣбва да слуша народното прѣдставителство на даденото врѣме. — Печ.: общото задължение за защита, попр.: общата воинска повинность. — *Стр. 201.* Печ.: тя да бжде способна, попр.: Германия да бжде способна. — Печ.: дали гарантира, попр: за да гарантира. — Печ.: съврѣменото възпитание, поправено: съотвѣтното възпитание — Печатано: и да отстранява, попр.: като се прѣмахнатъ. — Печатано: При това волята . . . тази воля, попр.: При това добрата воля . . . тази добра воля. — Печ.: на чело на народа, попр.: на чело на войската. — Печ.: да помага, попр.: да влияе. — *Стр. 202.* Печ.: военното ступанство, попр.: военния бюджетъ. — Печ.: и при фабричното законодателство, попр.: при фабричното законодателство, така и тукъ. — *Стр. 213* Печ: занаятчийското, попр: синдикалното. — Печ.: силно налѣгане, попр.: натискъ отгорѣ. — Печ.: то е . . . неимотно, попр.: пролетариатъть тамъ е твърдѣ изолиранъ, твърдѣ неимотенъ. — Печ.: земленото владение, попр: землевладѣлцитѣ. — — *Стр. 215.* Печ.: социалната демокрация . . . дѣйствия, попр.: демокрацията въ свръзка съ въздѣйствията. — Печ: другитѣ партии, попр.: всичкитѣ буржуазни партии. — *Стр. 216.* Печ.: съврѣменитѣ отношения, попр.: съврѣменитѣ условия. — Печ.: унищожение наслѣдствата, попр.: унищожение фидайкомиситѣ. — Печ.: правата за рѣшения, попр.: правото на общинитѣ да се разпореждатъ. Печ.: абсолутизъмъ на държавата, попр: абсолутизъмъ на общината. *Стр. 217.* Печ.: 1) „унищожение, поп: 1) сепарацията, „унищожението на. — Печ.: селската култура, попр.: земледѣлската култура. — Печ.: голѣмата рента, попр.: голѣмата арендна плата. — *Стр. 218.* Печ: евгина рента, попр.: евтенъ наемъ. — Печ.: нейната . . . . не струва, попр: икономическитѣ възможности на производителнитѣ кооперации нѣма значение. — Печ.: не струва за, попр.: нѣма значение за. — *Стр. 219.* Печ: промишлени орга-

низации, попр.: синдикални организации. — Печ.: всички възможни дѣятели, попр.: всевъзможни агенти. — Печ.: къмъ почвата, попр.: къмъ земята. — Печ: кооперативното срѣдство, попр.: кооперативното дѣло. — Печ.: достатъчна полза, попр.: достатъчна земя. — *Стр.* 220. Печ. ступанствени, попр.: економически. — Печ: да се грижи, попр: да се бори. — Печ.: Обичното обяснение, попр.: Обичната фраза. — Печ.: промишленитѣ дружества, попр. работническитѣ синдикати. — Печ: прави мѣсто, попр: отстжпва мѣсто. — Печ.: сж часть, попр.: сж нейни полезни части. — Печ.: ступанствените си, попр. економическитѣ си. — Печ: занаятчийско движение, попр.: синдикално движение. — *Стр. 221.* Печ.: чрѣзъ компанията, попр.: чрѣзъ похода. — Печ.: на политическото. . . . . или други сили, попр.: биха отвлѣкли интелектуални или други сили отъ политич. работнишко движение — Печ.: ступанствено, ступанствени, попр.: економически. — Печ: ускорява, попр.: подпомага и ускорява. — Печ: името когато . . . социалистически системи, попр.: името ако ги смѣтаме за нѣщо добро, което прѣчи за осжществяването на друго по-добро нѣщо, при което за по-добро нѣщо трѣбва да се приеме организацията на производството и размѣната чрѣзъ общинитѣ, както тя е прѣдставена въвъ всички социалистически системи. — Печ.: но потрѣбителното, попр: но демократическото потрѣбително. — *Стр.* 222. Печ.: да излѣземъ . . . . реализираме, попр: да влѣземъ въ общината за да реализираме нѣкои отъ. — Печ.: здрава нога на, попр. здрава нога върху.

Грѣшки въ забѣлѣжкитѣ. *Стр. 163.* Печатано: сжществуваще управление, поправено: настоятелството съставено. — Печ.: магазинеръ на, попр.: магазинеръ бѣше.— *Стр. 167.* Печ.: ступанисването на всички, попр. социализуването на всички. — Печ.: немощни селени, попр.: дребнитѣ селени. — Печ. (на нѣколко мѣста): кооперативно прѣдприятие, попр.: кооперативно ступанство или производство. — Печ.: взаимно прѣдприятие, попр.: съединяване. *Стр. 168.* Печ.: отъ голѣма часть . . . отъ друга часть, попр.: за голѣма часть . . . за друга часть. — Печ.: както дребнитѣ . . . „модерни варвари“, попр.: както въ много случаи днесь не би било съгласно съ извършеното развитие да се наричатъ дребнитѣ селени „модерни вар-

вари". — Печатано: Ето една подобна хипербола работа, поправено: Една подобна хипербола е да се нарича робска работа работата. — Печ.: които каратъ да прѣдполагатъ у другитѣ, попр.: които ни каратъ да прѣдполагаме у казанитѣ. — *Стр. 171.* Печ.: калната конкуренция на публиката, попр: калната конкуренция като налагане на контрибуция на публиката. — Печатано: налагане на конкуренции, поправено: налагане на котрибуции. *Стр. 172.* Печ.: заплашватъ вече, попр.: заплашватъ. — Печ.: тѣ сѫ насочени, попр.: тия срѣдства сѫ насочени. *Стр. 175.* Печ.: Слѣднитѣ, попр.: Послѣдовнитѣ. — Печ.: мнозинството . . . тирания, попр.: тиранията би се управлявала отъ мнозинството. — Печ.: се дало свободата, попр.: имало свобода. — Печ.: октомврий, попр.: отъ Октомврий. — Печ.: за народно благо, попр: на общественото спасение. — *Стр. 176.* Печ: нужната сила, попр.: спечелва нужната сила. — Печ.: френска революция, попр.: френска република. *Стр. 181.* Печ.: обяснението, попр.: обявяването. — Печ.: на несоциалисти, попр.: надъ несоциалистическото малцинство. — Печ.: на конгреса, попр.: то на конгреса. *Стр. 183.* Печ.: да прѣмахне, попр.: за да прѣмахне. — Печ.: сухи плодове, попр.: сухи изслѣдвания. *Стр. 214.* Печ.: откровено, попр.: очевидно. — Печ.: да се грижи за, попр.: да разполага съ. — Печ.: и на тѣхъ . . . разходи, попр.: нецѣлесъобразнитѣ разходи да тежатъ и на тѣхъ. *Стр. 221.* Печ.: като . . . контролиратъ, попр.: което ускоряване не бива да се състои въ това, щото да се позволи на потрѣбителнитѣ дружества да пускатъ малки цѣни и пр. — *Стр. 224.* Печ.: оформено отчуждаване, попр.: оформено отнемане. — Печ.: не е съвършено, попр.: е съвършено. — Печ.: ступански утилитатрни, попр: економическо-утилитарни. — Печ.: експроприаторитѣ, попр.: експроприацията. *Стр.* 239. Пропусната е слѣдната забѣлѣжка къмъ втория пасажъ:

Единъ споредъ мене много близкостоящъ руски социалистъ, С. Прокоповичъ, въ списанието на белгийската социална демокрация е написалъ една много проницателна статия върху щутгартския партиенъ конгресъ, дѣто ме упрѣкава, че въ борбата си противъ неправилностьта да се мѣси науката съ партийнитѣ работи, съмъ билъ непослѣдователенъ. Понеже запазвамъ за теорията извѣстно влияние върху тактиката на парти-

ята, азъ самъ спомагамъ за мутолевщата, която царува между социалната демокрацич въ туй отношение. „Тактиката на партията — пише той — се опрѣдѣля много по-вече отъ фактическитѣ обществени отношения, отъ колкото отъ теоритическото познание. Не теоритическото познание влияе върху тактиката на партията, но напротивъ — партийната тактика безспорно влияе върху доктринитѣ, които циркулиратъ въ партията. За съврѣменитѣ движения на партията винаги Фолмаровцитѣ прѣдхождатъ Бернщайновцитѣ... Науката ще бъде винаги партийно дѣло', ако хората на дѣлото се придържатъ твърдо о идеята, че нѣкакво схващане на икономическото развитие може да влияе върху тактиката на партията. Науката ще се освободи чакъ тогава, когато се признае, че тя трѣбва да *служи* на партийнитѣ цѣли, но не и да ги *опрѣдѣля*". Вмѣсто да се съглася, щото тактиката на партията да се туря въ зависимость отъ една доктрина, която смѣтамъ за невѣрна, азъ бихъ прѣдпочелъ, щото тя да не зависи отъ никаква теория за социалното развитие. (Avenir Sociale, 1899, I, S. 15-16).

Съ голѣма часть отъ горѣказаното азъ мога рѣшително да се съглася, както впрочемъ посочихъ това въ първата глава при освѣтляване ролата на еклектиката, напечатана прѣди да получа статията на прокоповича. Дѣто една доктрина става господствуваща, еклектиката възстава и се бори за свободната наука. Но азъ не мога да си прѣдставя една трайна колективна воля безъ една колективна вѣра, която — колкото и да е съдѣйствувалъ интересътъ за нейното изработване — все пакъ се намира въ зависимость отъ нѣкой разпространенъ възгледъ или разбиране, нѣщо, което изобщо е желателно и изпълнимо. Безъ подобно колективно убѣждение не е възможно и сериозно колективно дѣйствие. Моята мисъль, която Прокоповичъ напада, установява този фактъ. „Вторията моментъ (при опрѣдѣляне на тактическитѣ въпроси) е отъ интелектуаленъ характеръ: високото познаване състоянието на обществото, достигнатото вникване въ природата и въ законитѣ за развитието на обществениятѣ организми и на тѣхнитѣ елементи" (Neue Zeit, XVI, 1, S. 485). Излизайки отъ възгледа, че случаятъ е такъвъ, азъ не мога да осѫдя привличането на теоритическото познание за освѣтляване на тактически въпроси, само съмъ противъ това, щото науката като такава да оперира тамъ другояче, отъ колкото при нѣща, които стоятъ вънъ отъ партията. Впрочемъ, да служишъ на едно дѣло, то значи сѫщо да му влияешъ. „Накрай ний зависимъ отъ креатуритѣ, които сме си създали", е казалъ още Мефистофелъ.

Печатни погрѣшки.

Стр.	*редъ*	*печатано*	*поправено*
V.	7 отг.	на	въ
IV.	9 отд.	повторения	повръщания назадъ
XII.	3 отг.	За	Въ

XII	8	отд.	мене, важно	мене важно,
16	3	отг.	изводитѣ да не се вкамънятъ и да не	а изводитѣ изъ тѣхъ да се вкамънятъ и да
„	19	„	къмъ	спроти
17	14	„	си въ мѣрката си	си
24	2	отд.	пригоди къмъ	примири съ
25	1	отг.	извънъ	освѣнъ
„	8	„	името	името
„	1	отд.	сдружения	кооперации
29	7/8	отг.	напълни	извърши
„	22	„	отъ това	това
34	16	„	се	наистина се
37	15	„	почнатъ	почне
42	10	отд.	който	който остатъкъ
43	4	„	паричи	паричитѣ
46	13	отг.	толкова	толкова често
„	14	отд.	на думи	— мятежници (Putsch Revolutionäre)
„	1	„	които,	които хора,
51	1	отг.	съюзъ	съюзъ“
„	7	отд.	подъ	подъ заглавието
64	5	отг.	отъ	отъ колкото за прѣкарваната стадия
„	25	„	намъ	тамъ ни
79	2	отд.	Staafsusseswichaften	Staatswissenschaften
82	5	отг.	въ	изъ
83	9	„	ама	ала
86	11	отд.	Статистика 1890	Статистиката за 1890
102	17	отг.	Томъ	Томъ II
103	13	„	Въ	На
104	18	„	ризлики въ живота	равлики въ живота,
„	19	„	билъ	е, споредъ Маркса,
106	7	отд.	върху	въ
„	6	„	ама	ала
109	7	„	Kamsey	Ramsay
„	8	отг.	„Кредитътъ“	„Кредитътъ
113	12	„	процесъ	процесъ, създадена
„	9	отд.	Австрия	Австралия
114	15	„	и	и върху тѣхната
120	2	„	или	, респ. въ
130	14	„	стане	стане“
131	1	„	подобна	подобна и
134	17	„	на	за
150	16	отг.	отъ	отъ страна на
163	14	„	Vandeleur;	Vandeleur
„	8	отд.	торилизма	торизма
„	1	„	ски на	скиятъ бѣше
165	6	„	Земята	„Земята
„	5	„	изработване	изработването
„	4	„	продажба	продажбата
„	3	„	за	за единъ

168	5	отг.	както	както тази
175	9	„	владѣтелството	владѣтелството, което пре-гѣмнване е противно на модерното съзнание. Ние днесъ противѣнването на владѣтелството отъ низшитѣ страти смѣтаме за
„	20	отд.	схващали	схващата
„	14	„	Що	А това
176	13	„	чиито кипежи раси	чиято кипежка раса
180	3	отг.	То	Това
186	20	„	различни	различнитѣ
187	9	„	стрѣмящето	стрѣмящиятъ
„	17	„	то	той
191	6	„	на народа	народа
193	7	„	въ	въ....
195	15	отд.	Това сега	Това
„	3	„	издаденъ	издатъ
198	20	отг.	револтира	се бунтува
„	24	„	политическото право	политическитѣ права
202	18	„	пролетариятъ	пролетариатътъ
„	9	отд.	Може	Може нѣкому
204	22	отг.	страсти	аппетити
„	27	„	претендентитѣ	претенциитѣ
205	6	„	Откупването	Наемането
212	7 и 9	„	промишленото неговото	индустриалното нейното
214	8	„	владението	собствеността
217	1	„	ферментитѣ	чиновницитѣ
219	5	„	възкачваща	възкачващата
220	8 и 10	„	основанието	основаването
221	7	„	застжпи	застжпи тя
224	3	„	миръ	моръ
„	10	отд.	Каквито	„Каквито
239	16	„	прѣраждане	прѣраждане“
240	11	отг.	Бастия	Бастия“
254	19	„	работници-	работници —
255	11	отд.	стави	стави

ползата ще бѫде не малка и ние прѣпоржчваме тоя прѣводъ на учителитѣ и за училищнитѣ библиотеки".

Учитель, мѣсечно педагогическо-обществено списание за учители и възпитатели, год. VIII, кн. IV. Априлъ 1901 год.

Научна Библиотека.

№ 1. *Болести на паметьта*, отъ Т. Рибо. 1901, 1-ва хиляда. 1.30

№ 2. *Прѣдаставкитѣ на социализма и задачитѣ на социалната демокрация*, отъ Ед. Бернщайнъ. 1901. 1-а хиляда 2.20

№ 3. *История на религията*, очеркъ на първобитнитѣ вѣрвания и характеръть на великитѣ религиозни системи, отъ А. Мензисъ (подъ печ.)

Библиотека „Смѣхъ и Сълзи".

№ 1. *Епидемия*, драма, отъ М. И. Разсудовъ. 1901 1-ва хиляда. 0.45

№ 2. *Разкази*, отъ Вс. Гаршинъ (готова за печ.).

№ 3. *Грижа*, романъ, отъ Х. Зудерманъ „ „

№ 4. *Сцени изъ живота на парижскитѣ цигани*, романъ, отъ Х. Мюрже (готова за печатъ).

Популярно-Научна Библиотека.

№ 1. *Кратъкъ курсъ по икономическата наука*, отъ А. Богдановъ. 1898. *Привършена*. . . 2.30

№ 2. *Хипнотизъмъ и спиритизъмъ*, отъ Ем. Юнгъ. 1898. *Привършена* . . . . . 1·30

№ 3. *Новото направление въ историческата наука*, научевъ сборникъ, отъ П. Лафартъ, Ж. Жоресъ, А Кирсаповъ, П. Масловъ и Н. Каменски. 1899. 2-а хиляда 1.50

№ 4. *Заточеникътъ на дяволския островъ*, отъ Д-ръ. Кр. Г. Раковски. 1899. *Привършена*. 1.—

№ 5. *Социализмътъ и социалното движение въ XIX вѣкъ*, отъ В. Зомбартъ. 1899. 2 хилада. 1.—

№ 6. *Животътъ като движение*, отъ Л. К. Поповъ. 1899. 2-а хиляда. . . . . 2.—

№ 7. *Науката и чудесното*, отъ Д-ръ Кр. Г. Раковски. 1899. *Привършена*. 0.40

№ 8. *В. Г. Бѣлинскій*, отъ Г. Плехановъ. 1899. 2-ра хиляда. 0.40
№ 9. *Изъ царството на лъжитѣ*, отъ М. Нордау. 1899. 2-а хиляда. 1.10
№ 10. *Чарлзъ Дарвинъ и неговата теория* отъ М. Антоновичъ. 1900. 2-а хиляда 2.30
№ 11. *Общественитѣ отношения въ Русия*, отъ Фр. Енгелсъ. 1900. 2-а хиляда 0.30
№ 12. *Комунистически манифестъ*, отъ К. Марксъ и Фр. Енгелсъ. 1900. 2-а хиляда . . . . 0·50
№ 13. *Пръстжаностьта* (нейнитѣ причини и срѣдствата за изкоренението ѝ), отъ Д-ръ Кр. Г. Раковски. 2-а хиляда. 1.20
№ 14. *Научни бесѣди* (Факторитѣ на органическата еволюция. Физиология на растенията — нейнитѣ основни задачи. Виталиямътъ и науката), отъ К. Тимирязевъ. 1900. 1-а хил. . 0 90
№ 15. *Минало и сегашно* (изъ обществената психология), отъ Л. Крживицки. 1900. 2-а хил. 0.20

Библиотека „Свободни Часове".

№ 1. *Тъкачитѣ*, драма, отъ Г. Хауптманъ. 1899. 3-та хиляда. . . . . 1.—
№ 2. *Попрището на нихилиста*, романъ, отъ С. Степнякъ. 1899. 2-а хиляда . . . . . 3.—
№ 3. *Отдолу нагорѣ*, повѣсть, отъ С. Каронинъ. 1900. 2-а хиляда. 1.80
№ 4. *Свѣтка се*, драма, отъ Н. Стариковъ. 1900. 2-а хиляда . . . . . —.30
№ 5. *Борба за животъ* драма, отъ Н. И. Тимковски, 1900. 1-а хиляда. . . . . 1.—
№ 6. *Дамата съ кученцето*, разказъ, отъ Ант. Чеховъ, 1900. 2-а хиляда . . . . . —.20

Библиотека „Народно Четиво".

№ 1. *Пазѣте се отъ социалиститѣ!* 1899. 3-а хил. 0.15
№ 2. *Германската революция въ 1848 год.* „ „ 0.20
№ 3. *Майска читанка* (статии, разкази и биографии), стъкмили Г. Г. и Г. Б. 1899. 2-а хил. 0.70

№ 4. *Прѣди десетъ години* (изъ историята на работническото движение), отъ Г. Плехановъ. 1900. 2-а хиляда 0.20
№ 5. *Противъ военщината*, отъ Г. Б. 1900. *Прив.* 0.15
№ 6. *Пчелитѣ*, отъ Д. И. Писаревъ, 1900. „ 0.20
№ 7. *Осемъ часа работа* отъ Ж. Гедъ. 1900 „ 0.10
№ 8. *Букваръ за работници*, отъ Г. Б. 1900 2 а хил. 0.70
№ 9. *Рудокопачитѣ*, драма. 1900. 2-а хиляда . . 0.20

* * *

1. *Буря*, драма, отъ А. Н. Островски. 1892. . . 1.—
2. *Виковникъ*, очеркъ, отъ З. Недзвецки. 1895. . 0.10
3. *Претендентитѣ за Македония*, отъ Д. Григоревъ 1900. 3-а хиляда 0.15

Чужди издания.

1. *Писма къмъ майкитѣ за отглеждане на здравото и болното дѣте*, отъ Д-ръ М. И. Галѣнинъ. 1896. . . . . 3.—
2. *Наука за живота*, (общедостѫпна физиология на човѣка), отъ Б. Лункевичъ. 1897. . . . . 2.—
3. *Книга за здравето* (общедостѫпно ржководство). 1898. . . . . 2.—
4. *Ржководство за фелдшери, фелдшерици, милосърдни сестри и др.*, отъ Ф. Фейгинъ. 1899. 2.—
5. *Юбилеенъ сборникъ на околийското учит. д-во. въ гр. Добричъ*. 1899. . . . . 1.50
6. *Сльдъ единъ вѣкъ*, отъ Ш. Рише. 1899. . . . 0.70
7. *Ветеринарна книжка* за домашното лѣкуване шарката по овцетѣ, шапа по едрия рогатъ добитъкъ и крастата по всичкия добитъкъ, отъ Н. М. (ветерин. лѣкарь) 1899. . . . . 0.40
8. *Настоящето и бждещето на руското обществено стуианство*, отъ А. А. Исаевъ. 1900. . . . 1.60
9. *Областьта на социологията*, отъ Н. Жидингъ. 1900 . . . . . 0.40

Забѣлѣжка. Библиотекитѣ „Популярно-Научна“, „Свободни Часове“ и „Народно Четиво“ сж прѣкратени.
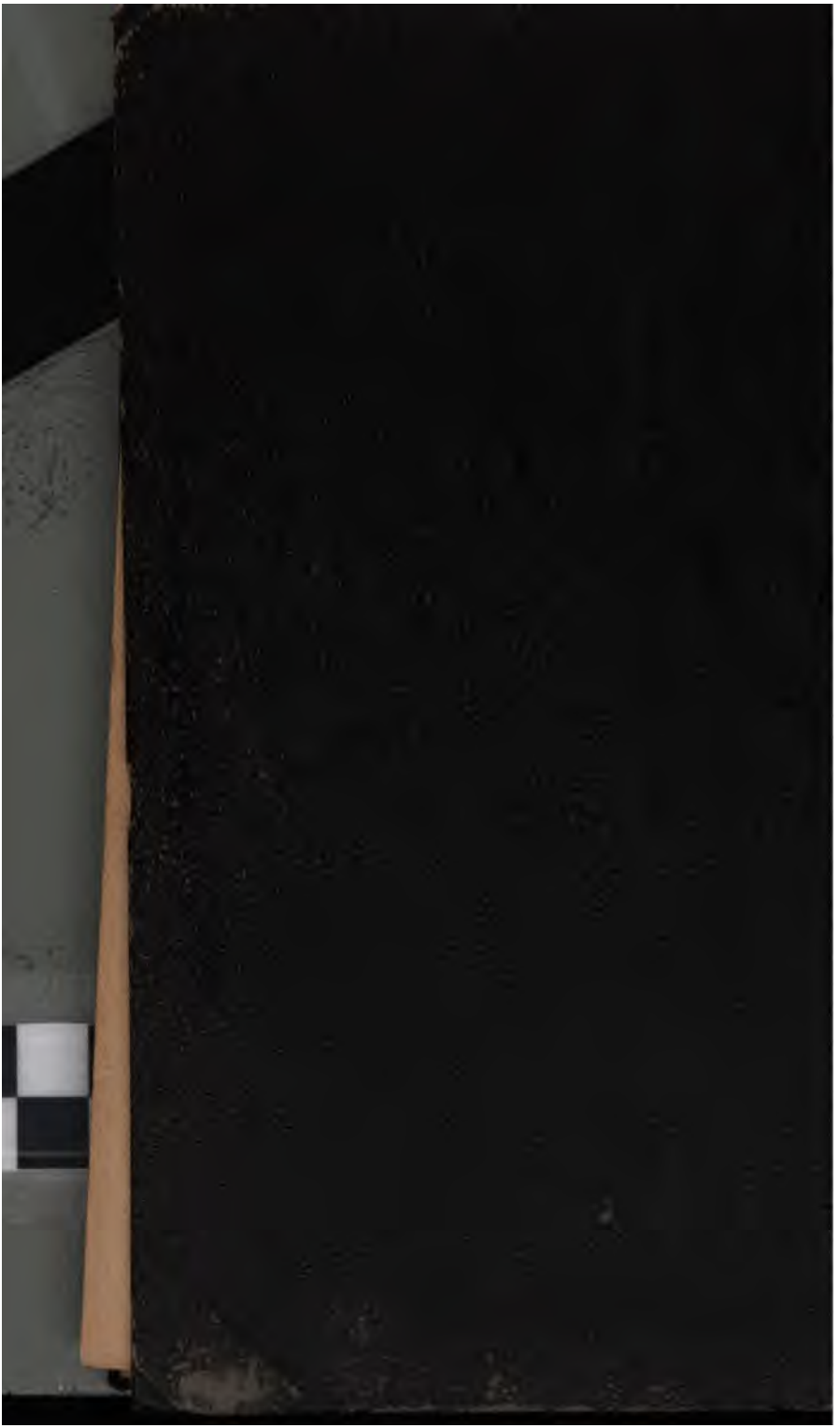
Stanford University Libraries
3 6105 025 238 457